
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

N. Πλάτωνος - W. C. Brice, 'Ενεπίγραφοι πινακίδες και πίθου γραμμικού συστήματος Α ἐκ Ζάκρου. (*Inscribed Tablets and Pithoi of Linear A System from Zakros*). 'Αθήναι 1975. 4ο, σσ. 236, 41 πίν. (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας, ἀρ. 85).

Τὸ ἔργο αὐτό, καρπὸς μακροχρόνιας ἐργασίας τῶν Καθηγητῶν Ν. Πλάτωνος καὶ W. C. Brice, μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὀρόσημο — ἢ συμβολὴ μάλιστα τοῦ πρώτου — γιὰ τὴν ὡς τώρα κυριολεκτικὰ ἀνύπαρκτη ἑλληνικὴ βιβλιογραφία στὸν τομέα τῶν γραφῶν τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου. Ἡ προσφορὰ τῶν δύο συνεργατῶν στὸ σύνολο τοῦ ἔργου εἶναι περίπου ἰσοδύναμη, ἐφόσον οὐσιαστικὰ δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ ἔκδοση ἀλλὰ μᾶλλον γιὰ δύο αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις μὲ κοινὸ φορέα.

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐπιμελημένο βιβλίον σὲ 4ο σχῆμα, ἀπὸ 236 συνολικὰ σελίδες· εἶναι ἐφοδιασμένο μὲ 41 πίνακες (φωτογραφίες καὶ σχέδια, ποὺ συνηγοροῦν στίς σελίδες), 16 εἰκόνες (μέσα στὸ κείμενο) καὶ τέλος μιὰ ἐγχρωμὴ φωτογραφία καὶ ἓνα χάρτη (ἔξω ἀπὸ τὸ κείμενο). Μὲ τὸ βιβλίον αὐτὸ παρουσιάζεται στοὺς μελετητὲς τοῦ προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Αἰγαίου τὸ ἐξαιρετικῆς σημασίας, ὅπως ἀναφέρεται ἐνδεικτικὰ στὸν πρόλογο, ἐνεπίγραφο ὕλικὸ τοῦ μινωικοῦ ἀνακτόρου τῆς Κάτω Ζάκρου. "Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ ἀνκάλυψη καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ πλοῦσιου αὐτοῦ ἀνακτόρου βελτίωσε σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὶς διαφορὰς ἐκφάνσεις τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ σὲ μιὰ περίοδο μεγάλης ἀκμῆς καὶ ἀκτινοβολίας του. Τώρα πιά ὑπάρχουν βέβαιες ὑπόνοιες ὅτι ἡ ἀκμὴ τοῦ ἀνακτορικοῦ κέντρου τῆς Ζάκρου, ὅπως καὶ πολλῶν ἄλλων μινωικῶν παραλιακῶν οἰκισμῶν, ἔσβησε τὴν ἐπαύριον τῆς φοβερῆς θεομηνίας, ποὺ προκάλεσε τότε ἡ ἐκρηξὴ τοῦ ἠφαιστείου τῆς Θήρας. Τὸ ἀνάκτορον καταστράφηκε ξαφνικὰ καὶ ὀλοσχερῶς καὶ ἔπειτα παρέμεινε θαμμένο, ἄγνωστο καὶ ἀσύλητο ὡς τὶς μέρες μας¹. Τὸ κρινόμενο ἔργο, ποὺ ἀναφέρεται, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, στὸ ἐνεπίγραφο ὕλικὸ τοῦ ἀνακτόρου, παρουσιάζεται διαρθρωμένο μὲ τὴν ἀκόλουθη διάταξη ὕλης: Πρόλογο (σσ. 11-15), Εἰσαγωγὴ (σσ. 17-42), "Ἐκδοση κειμένων: [1. W. C. Brice, *Inscribed Tablets...* (σσ. 43-116), καὶ 2. Ν. Πλάτωνος, 'Ενεπίγραφοι Πινακίδες... (σσ. 117-230)], Κατάλογο εἰκόνων (σ. 231) καὶ Εὐρετήριο (σσ. 233-236).

Ὁ Πρόλογος (σσ. 11-15), γραμμένος ἀπὸ τὸν Ν. Πλάτωνα, μᾶς εἰσάγει στὸ ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου καὶ συγχρόνως μᾶς κατατοπίζει γιὰ τὰ προ-

1. Βλ. ΠΑΕ 1961 κ.έ. ('Ετήσιες 'Ανασκαφικὲς 'Εκθέσεις). 'Ακόμη Ν. Platon, *Zakros: The Discovery of a Lost Palace of Ancient Crete*, New York 1971 (πινακίδες: σσ. 148-154). 'Ελληνικὴ ἔκδοση βελτιωμένη: Ζάκρος, 'Αθήναι 1974.

βλήματα και τις δυσκολίες που αντιμετώπιστηκαν στην πορεία τῆς ἐκδόσεως. Ἴδιαίτερα χρήσιμη και ἐνημερωμένη εἶναι ἡ ἀναδρομὴ στὴν ἀποκάλυψη και ἐκδοση τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ γραμμικοῦ συστήματος Α. Τὰ κείμενα τῆς γραφῆς αὐτῆς περιορίζονται, καθὼς εἶναι γνωστό, στὴν Κρήτη με σποραδικὴ ἐμφάνιση στὶς Κυκλάδες (Κέα, Μῆλο, Θήρα). Ἀκολουθεῖ ἡ παρουσίαση τῶν δυσχερειῶν τῆς ἐκδόσεως γενικὰ κειμένων που περιέχουν μιὰν ἄγνωστη προϊστορικὴ γλώσσα και μιὰν ἀτελῶς γνωστὴ γραφή, με βάση μάλιστα αὐστηρὰ καθορισμένους ἐκδοτικούς κανόνες. Μᾶς γίνονται ἔτσι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πλήρως κατανοητὲς οἱ ἐπιμέρους ἐλλείψεις τοῦ ἔργου, ἡ ὄχι συνηθισμένη μορφή του και ἡ μακροχρόνια προετοιμασία του. Ἀνακεφαλαιώνεται ὕστερα τὸ ἐνεπίγραφο ὕλικὸ τῆς Ζάκρου, ἀποτελούμενο ἀπὸ 17 πινακίδες (ἀσφαλῶς οἱ ὑπ' ἀριθ. 4 και 5 συνανῆκουν, ἄρα 16) και 12 ἐνεπίγραφα ἐπίσης θραύσματα πινακίδων (Frr. a - 1). Ἀπὸ αὐτὰ 9 πινακίδες και ἓνα θραῦσμα εἶναι ἀμφίγραπτα. Μαζὶ με τὸ νέο αὐτὸ ὕλικὸ ἀναδημοσιεύονται ἡ πινακίδα και τὸ δισκίον ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ τοῦ Hogarth στὴ Ζάκρο (H, HR), καθὼς και οἱ δύο ἐνεπίγραφοι πίθοι (P1, P2), που βρέθηκαν ἐπίσης προσφάτως. Ὁ πίθος P2 προέρχεται ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἀγροτικὴ ἔπαυλη τῆς Ἐπάνω Ζάκρου και φέρει τὴ μεγαλύτερη γνωστὴ, ἐγγράρακτη σὲ πίθο, ἐπιγραφὴ τοῦ γραμμικοῦ συστήματος Α.

Στὴν Εἰσαγωγὴ (σσ. 17-42), που ἀποτελεῖ τὸ ἀρχαιολογικὸ μέρος τοῦ ἔργου και εἶναι γραμμένη ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα, ἐκτίθενται τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τῆς Δυτικῆς Πτέρυγας τοῦ ἀνακτόρου, ὅπου βρέθηκαν και τὰ λείψανα τοῦ ἀρχείου. Τὰ δεδομένα αὐτὰ παρουσιάζονται με μορφή συνθετικὴ και με τὴν ἐρμηνεία, τὴν ὁποία φαίνεται πὼς υἱοθετεῖ ὁ ἀνασκαφέας ὡς τελικὴ ἔπειτα ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τμήματος αὐτοῦ και ἐνῶ συμπληρώθηκε ἤδη ἡ ἀποκάλυψη τοῦ κυρίως ἀνακτόρου. Ὁ Ν. Πλάτων ἀκολουθεῖ και ἐπαληθεύει ἐδῶ τὰ συμπεράσματα τοῦ Α. Evans ὡς πρὸς τὰ ἀνάκτορα - ἱερά και τὸ θεοκρατικὸ χαρακτῆρα τῆς πολιτικῆς και κοινωνικῆς ὀργανώσεως τοῦ μινωικοῦ ἀνακτορικοῦ βίου (σ. 17). Τὸ ἀρχειοφυλάκιον τῆς Ζάκρου συνδέεται ἐδῶ στενὰ με τὰ ἄλλα διαμερίσματα τῆς Δυτικῆς Πτέρυγας τοῦ ἀνακτόρου και τὸ περιεχόμενό του συνάπτεται ἀπολύτως με τὰ ἀντικείμενα που βρέθηκαν στοὺς διαφόρους χώρους τῆς πτέρυγας αὐτῆς και τῶν ὁποίων τὸ context εἶναι, σύμφωνα πάντοτε με τὸν ἀνασκαφέα, καθαρὰ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρα. Ἐὰν ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ τοῦ προορισμοῦ τῆς Δυτικῆς Πτέρυγας τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου εἶναι ὀρθή, τότε ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ καθορίζεται ὁ χαρακτῆρας μερικῶν τουλάχιστον ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἀρχεῖα γραμμικῆς Α με τὴν πρόταση τῆς ἐντάξεώς τους στὴν περιουσία (peculium) τῶν ἀντίστοιχων ἱερῶν. Τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα γιὰ τὸ ἀρχεῖον τῆς Ζάκρου εἶναι ἀναμφισβήτητα ἀσυγκρίτως πλουσιότερα ἀπὸ τῆς Ἀγίας Τριάδας, τῶν Ἀρχανῶν και τῶν Χανιῶν, ἀπὸ ὅπου προέρχονται τὰ μεγαλύτερα, ὡς τώρα γνωστά, σύνολα πινακίδων τοῦ συστήματος Α. Ὅμως ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἀντιμετώπιση παρόμοιων προβλημάτων δὲν πρέπει νὰ διαφεύγει τὴν προσοχή μας τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ βασικὲς ἀρχὲς τῆς μινωικῆς θρησκευτικῆς και κοινωνικῆς ὀργανώσεως παραμένουν οὐσιαστικὰ ἄγνωστες ὡς τώρα και ὅτι οἱ ἐρμηνεῖες που δίνονται στηρίζονται ἀναγκαστικῶς σὲ ἀβέβαιους συνδυασμοὺς και συσχετισμοὺς. Στὴν περίπτωσή που ἰσχύει ἡ προτεινόμενη ἄποψη γιὰ τὸ

χαρακτήρα τῶν ἀρχείων αὐτῶν, ἐπιβάλλεται νὰ τονιστεῖ παράλληλα ἡ ριζικὴ διαφορὰ τους ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς γραμμικῆς Β. Τὰ τελευταῖα, ἔστω καὶ ἂν συχνὰ ἀναφέρονται σὲ θρησκευτικὰ ζητήματα, εἶχαν ἀποκλειστικὰ κοσμικὴ χρήση. Οἱ ὑπεύθυνοι στοὺς διάφορους τομεῖς κατέγραφαν τὶς προσφορὰς καὶ φυσικὰ τοὺς παραλήπτες τους, τὸν τόπο τοῦ προορισμοῦ τους καὶ κάποτε τὴν ἡμερομηνία, ἀλλὰ χωρὶς κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἄλλες πλευρὰς τῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων οἱ ὁποῖες δὲν σχετίζονταν ἄμεσα μὲ τὸ διοικητικὸ - λογιστικὸ μηχανισμό τοῦ ἀνακτόρου¹. Τὰ κείμενα τῆς γραμμικῆς Β ἦσαν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον κατὰστικα τῆς ἀνακτορικῆς λογιστικῆς ὑπηρεσίας².

Πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν τομέα τῆς ὀργανώσεως τῶν μινωικῶν καὶ μυκηναϊκῶν ἀρχείων παρουσιάζουν ἀσφαλῶς τὰ στοιχεῖα, ποὺ παρέχονται ἐδῶ (σσ. 24-29) ἀναφορικῶς πρὸς τὸ ἀρχεῖο τῆς Ζάκρου καὶ τὰ ὁποῖα χάρις στὴ συνδυαστικὴ ἱκανότητα καὶ στὴν πλούσια ἐμπειρία τοῦ ἀνασκαφέα βρῆκαν τὴν πρέπουσα ἐκμετάλλευση. Τὰ λείψανα ἀπὸ τὰ ἐρμάρια, τὰ ράφια, τὰ κιβωτίδια (σώθηκαν οἱ γίγγλυμοὶ καὶ οἱ πῆλινες ἀσφαλιστικὲς ταινίες), καθὼς καὶ τὰ πήλινα σφραγίσματα ποὺ βρέθηκαν μαζί, δείχνουν ἀπὸ μόνον τους τὴν ἀξιοθαύμαστη ὄντως ὀργάνωση τῆς μινωικῆς ἀρχαικῆς ὑπηρεσίας ποὺ ἀπετέλεσε τὸ κατευθεῖαν πρότυπο τῆς μυκηναϊκῆς. Δυστυχῶς οἱ δυσμενεῖς ἐδαφικὲς συνθῆκες τῆς περιοχῆς δὲν ἐπέτρεψαν νὰ φθάσει ὡς ἐμᾶς ἀκέραιο τὸ περιεχόμενον τοῦ μινωικοῦ αὐτοῦ ἀρχείου, ποὺ, ὅπως μᾶς βεβαιώνει ὁ ἀνασκαφέας στηριζόμενος σὲ ἀνασκαφικὲς παρατηρήσεις, «ἀπετελεῖτο ἀρχικῶς ἐκ πολλῶν δεκάδων ἴσως δὲ καὶ ἑκατοντάδων πινακίδων» (σ. 30). Ὁ συγγραφέας γνωρίζει πολὺ καλά τὴ θεμελιώδη σημασία τῆς γνώσεως τοῦ ἀκριβοῦς σημείου ἀνευρέσεως τῆς κάθε πινακίδας, ὡς πρὸς τὶς ἄλλες, γιὰ τὴ μετέπειτα σπουδὴ τῆς, καὶ ἔτσι ἐπιμένει νὰ καταστήσει ἀπολύτως σαφὴ τὴ σχέση αὐτή.

Τὸ τελευταῖο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς (σσ. 39-42) περιέχει τὴ διαπραγμάτευση τῶν χρονολογικῶν προβλημάτων τοῦ δημοσιευόμενου ἐνεπίγραφου ὕλικου. Ἡ χρονολόγηση γίνεται μὲ βάση βεβαίως τὴν κεραμεικὴ τῆς τελευταίας φάσεως τῆς ζωῆς τοῦ ἀνακτόρου καὶ μὲ παράλληλη σύγκριση μὲ τὰ γνωστὰ ἀπὸ ἄλλου σημαντικότερα εὐρήματα τοῦ γραμμικοῦ συστήματος Α. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸν κατάλογο τῶν ἐπιγραφῶν τῆς γραμμικῆς Α προστέθηκαν προσφάτως καὶ ἀρκετὲς ἄλλες ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες καὶ τὰ Χανιά³, οἱ ὁποῖες ἐντάσσονται στὰ ἴδια περίπου χρονολογικὰ πλαίσια. Ἡ πινακίδα καὶ τὸ δισκίον ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Hogarth στὴν Οἰκία Α τῆς Κάτω Ζάκρου (*BSA* 7, 1900-1, 131 κ.ἑ.) θεωροῦνται πρῶτον μὲν (ΓΜ ΙΑ, 1600-1500 π.Χ.). Οἱ ἄλλες πινακίδες καὶ οἱ δύο ἐνεπίγραφοι πίθοι τῆς Ζάκρου μαζί μὲ τὶς πινακίδες τῆς Ἀγίας Τριάδας χρονολογοῦνται στὴν τρίτη νεοανακτορικὴ φάση (ΓΜ ΙΒ, 1500-1450 π.Χ.) καὶ «μᾶλλον πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου».

1. Πρβ. Α. Brelich, *Religione Micenea. Osservazioni Metodologiche, Io Congr. Micenologia*, Roma 1967 (1968), II, 920.

2. Πρβ. J. Chadwick, *Burocrazia di uno Stato Miceneo, RFIC* 40 (1962) 337-358.

3. Ἀρχάνες 1974: Α. Λεμπέση - J.-P. Olivier - L. Godart, Πινακίδες Γραμμικῆς Α ἐξ Ἀρχανῶν, *AE* (1974) 113-167. Χανιά 1976: I. Παπαποστόλου - L. Godart - J.-P. Olivier, *Γραμμικὴ Α στὸ Μινωικὸ Ἀρχεῖο τῶν Χανίων*, Roma 1976.

δου ταύτην» (σ. 39). Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀρχίζουν σημαντικὲς ἀνακατατάξεις δυνάμεων στὴν περιοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Τὰ προκαταρκτικὰ, δηλαδὴ τὸν Πρόλογο καὶ τὴν Εἰσαγωγὴν, ἀκολουθοῦν οἱ δύο ξεχωριστὲς ἐκδόσεις τοῦ ἐνεπίγραφου ὕλικου. Ἡ ἐκδοσιὴ καὶ μεταγραφὴ τῶν ἐνεπιγράφων μνημείων (σσ. 43-116) ἀπὸ τὸν W. C. Brice ἀποτελεῖ καὶ τὴ μόνη συμβολὴ τοῦ στὸ συλλογικὸ ἔργο. Τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ βιβλίου περιέχει τὶς ἀκόλουθες ἐπιμέρους ἐνότητες: 1) εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα, 2) ἐκδοσιὴ τῶν κειμένων, 3) παρατηρήσεις στὰ σημεῖα τῆς γραφῆς, 4) πίνακα τῶν σημείων, 5) πίνακα ἀντιστοίχως τῶν σημείων Ἀγίας Τριάδας - Ζάκρου, 6) συγκριτικὸ πίνακα τῶν μορφῶν τῶν σημείων τῆς γραμμικῆς Α, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀνατολική, Βόρεια - Κεντρικὴ καὶ Νότια - Κεντρικὴ Κρήτη, 7) πίνακα - εὐρετήριο τῶν σημείων, καὶ τέλος 8) πίνακα τῶν παραλλαγῶν τῶν σημείων.

Στὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα (σσ. 45-49), ποὺ περιέχει συγχρόνως καὶ τὴν ἐκτίμησι τῆς σημασίας τοῦ ἀρχείου, γίνεται αἰσθητὴ κάποια ἀδυναμία συγκρίσεων, ποὺ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ ἐκδότης, ὅπως ξέρομε ἤδη ἀπὸ τὸν πρόλογο (σ. 7), δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθήσει ἀπὸ κοντὰ τὴν πρόσθετη ἐπεξεργασία τοῦ δημοσιευόμενου ὕλικου καὶ ἀκόμη νὰ ἐνημερωθεῖ γιὰ τὸ νέο ὕλικό, τὸ ὁποῖο ἤρθε σὲ φῶς στὶς Ἀρχάνες καὶ δημοσιεύτηκε κατὰ τὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὴ συγγραφὴ τοῦ μέρους αὐτοῦ ὡς τὴν τελικὴ ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου. Ἔτσι ὁ ἀριθμὸς τῶν 14 πινακίδων καὶ τῶν 7 θραυσμάτων, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν W. C. Brice, δὲν εἶναι ὁ πραγματικὸς καὶ δὲν πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη. Γιὰ τὸν ἴδιο τοῦτο λόγο ἐνδέχεται νὰ διατυπωθοῦν ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναγνωρισθέντων νέων σημείων, ἀπλῶν ἢ σύνθετων, ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῶν ἀναγνώσεων (πρβ. σ. 159 κ.έ.) καὶ ὡς πρὸς τὴν πληρότητα τῶν διαφορῶν πινακῶν. Ἐντούτοις εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα τὰ παρακάτω συμπεράσματα ὡς πρὸς τὸ ἐνεπίγραφο ὕλικό τῆς Ζάκρου στὰ ὁποῖα συμφωνοῦν καὶ οἱ δύο συνεργάτες, ὅτι: 1) ἡ γλώσσα, ἡ γραφὴ καὶ ὁ φορέας τῆς ἐντάσσονται ἀβίαστα μέσα στὰ γνωστὰ σήμερα πλαίσια τῆς γραμμικῆς Α, 2) εἶναι φανερὴ ἡ παρουσία νέων συμβόλων, ἀπλῶν καὶ σύνθετων, 3) ἡ καλλιγραφία εἶναι πιὸ ἐλεύθερη καὶ ἐπιτηδευμένη ἀπὸ τῆς Ἀγίας Τριάδας, 4) οἱ γραφεῖς εἶναι ἀρκετοὶ καὶ διαφέρουν ἀπὸ κείμενο σὲ κείμενο, καὶ 5) ἡ ἀναλογία ἀνάμεσα σὲ ἀμφίγραπτες καὶ ἀπλὲς πινακίδες εἶναι περίπου 1:2 καὶ βρίσκεται ἔτσι σὲ σχέση περισσότερο μὲ τὰ δεδομένα τοῦ ἀρχείου τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ λιγότερο μὲ τῶν Χανίων.

Ἡ ἐκδοσιὴ καὶ μεταγραφὴ τῶν κειμένων γίνεται μὲ τὸ γνωστὸ σύστημα Brice¹, δηλαδὴ μὲ τὴν ἀναγραφὴ τῶν συμβόλων σὲ πίνακα, ὅπου διαχωρίζονται οἱ ομάδες τῶν ἄλλων σημείων ἀπὸ τὰ ἀριθμητικὰ· δὲν ἀκολουθοῦνται ὁμοῦς οἱ γενικοὶ κανόνες τῆς ἐκδόσεως τῶν μνημείων τῶν γραμμικῶν γραφῶν, ποὺ ἀποφασίστηκαν στὸ Wingspread καὶ στὴ Salamanca². Οἱ κανόνες αὐτοὶ ἐφαρμόστηκαν πιστὰ μὲ ἐξαιρετικὰ ἀποτελέσματα τόσο στὶς ἐκδόσεις τῆς γραμμικῆς Β γραφῆς ὅσο καὶ τῆς Α ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες καὶ τὰ Χανιά καὶ

1. W. C. Brice, *Inscriptions in the Minoan Linear Script of Class A*, Oxford 1961.

2. Πρβ. E. L. Bennett - J. - P. Olivier, *The Pylos Tablets Transcribed I*, Roma 1973, 8 - 13.

κυρίως στην πρόσφατη επανέκδοση του συνόλου των κειμένων της γραμμικής Α¹. Ἡ ἀναγραφή τῶν σημείων κατευθεῖαν σὲ πίνακα δὲν δείχνει τὴν ἐξελικτική πορεία τῆς μεταγραφῆς. Ἀντίθετα μὲ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ φωτογραφία στὸ πιστό, πανομοιότυπο σχέδιο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ ἐξομαλισμένο, μὲ κανονικὲς πιὰ μορφὲς συμβόλων, ἀντίγραφο, φθάνουμε ὁμαλὰ σὲ ἓνα πρῶτο στάδιο ταξινομήσεως. Τὸ προτελευταῖο αὐτὸ στάδιο εἶναι ἀναγκαῖο ἰδίως ὅταν πρόκειται γιὰ κατηγορίες κειμένων περιορισμένου ἀριθμοῦ, ὅπως στὴν περίπτωσή μας, ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποκρυπτογραφηθεῖ καὶ εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ παρουσιάσουν νέα, ἄγνωστα σύμβολα. Τὸ ἐξομαλισμένο ἀντίγραφο ἂν καὶ πλησιάζει πολὺ στὸ πρωτότυπο, ἔχει τὴ μορφή κανονικὰ ἐκδομένου κειμένου. Στὸν πίνακα, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ τελικὸ στάδιο τῆς ἐκδόσεως, οἱ ὁμάδες σημείων, τὰ μεμονωμένα σημεῖα, τὰ ἰδεογράμματα καὶ τὰ ἀριθμητικὰ εἶναι ἤδη ταξινομημένα καὶ ὅσο τὸ δυνατὸ μεταγραμμένα.

Παρατηροῦμε ἀκόμη ὅτι τόσο οἱ φωτογραφίες ὅσο καὶ τὰ πανομοιότυπα — τὰ τελευταῖα δὲν εἶναι πάντοτε πιστὰ — δὲν δίνονται σὲ σταθερὴ κλίμακα 1:1, ὅπως ἐπιβάλλεται στὶς ἐκδόσεις αὐτές. Ὁ συμβολισμὸς ΖΑ, γιὰ τὰ κείμενα τῆς Ζάκρου, ἀντὶ τοῦ Ζ, ποὺ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ, δὲν εἶναι μόνον προτιμότερος ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖος γιὰ τὴν ἀποφυγὴ συγχύσεως, ἐφόσον ὁ δεῦτερος χαρακτηρίζει μία σειρά ἐπιγραφῶν τῆς γραμμικῆς Β. Τὰ ἐνεπίγραφα τμήματα τῶν πίθων (P1 καὶ P2) δημοσιεύονται ἐδῶ χωρὶς τὴν σειρά ποὺ καθόρισε ὁ Ν. Πλάτων στὸν πρόλογο καὶ στὴν ἐκδοση (σσ. 15, 157) καὶ χωρὶς διαστάσεις· ἐντελῶς δὲ ἀπροσδόκητα παρεμβάλλονται τὰ ἐγχάρακτα ὄστρακα Π, 21, 1 καὶ 2 τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Hogarth (*BSA* 7, 1900 - 1, 128, εἰκ. 40, 1, 2).

Στὸν παλαιογραφικὸ τομέα, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, ὑπάρχουν ὀρισμένες ἐλλείψεις, ποὺ ἀναπληρώθηκαν, ὅπως πιστεύουμε, στὸ μεγαλύτερο μέρος τους στὴν ἐντελῶς πρόσφατη επανέκδοση τῶν ἰδίων κειμένων ἀπὸ τοὺς L. Godart καὶ J. - P. Olivier (βλ. σημείωση). Ἡ ἀναφορά τους λοιπὸν θὰ ἦταν μᾶλλον ἄσκοπη καὶ ἀκόμη ἀδύνατη, χωρὶς τὸν ἔλεγχο τους στὰ κείμενα. Ἀξίζει ὅπωςδὴποτε νὰ τονιστεῖ ἡ ὁμοιότητα τοῦ σημείου L44, ποὺ βρίσκεται στὰ κείμενα ΖΑ 8, 10 καὶ 13 καὶ κυρίως στὸ ΖΑ 12 μὲ τὸ σημεῖο 38=e τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β (πρβ. καὶ ΚΗ 7 καὶ 10). Τὸ σύμβολο ἐπίσης ποὺ μοιάζει μὲ μονόστομο πέλεκυ (ΖΑ 1α, 2) δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τὸ L61, ὅπως νομίζει ὁ ἐκδότης, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο μεταγράφεται ὡς L'21 στὴν ΖΑ 12α, 7· πρόκειται πιθανότατα γιὰ νέο συλλαβικὸ σημεῖο.

Ἡ επανέκδοση τῶν ἰδίων κειμένων ἀπὸ τὸν Ν. Πλάτωνα στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 117-230) ἔγινε, ὅπως ὁμολογεῖται, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ἀναπληρώσει τίς ἀδυναμίες τῆς ἐκδόσεως τοῦ W. C. Brice. Προστέθηκαν ὄντως θετικὰ καὶ ἀξιοσημεῖωτα στοιχεῖα ποὺ βρίσκονται κυρίως στὰ σχόλια τὰ ὁποῖα τὴν ἀκολουθοῦν (σ. 159 κ.έ.). Ἀλλὰ στὴν ἐκδοση καὶ στὴν μεταγραφὴ τῶν κειμένων ἐπαναλήφθηκαν ὀρισμένες ἀτέλειες τῆς προηγούμενης, κυρίως στὴν ἀντιγραφή τῶν συμβόλων, τὰ ὁποῖα μεταφέρθηκαν κατευθεῖαν στὴν τυποποιημένη τους μορφή. Ἡ χρῆση ἐξἄλλου τῶν ἀριθμῶν στὴ θέση τῶν συμ-

1. *Linéaire A* 1976, 1 καὶ 3: L. Godart - J. - P. Olivier, *Recueil des Inscriptions en Linéaire A, Études Crétoises* XXI, 1 et 3, Paris 1976.

βόλων δὲν πρόσφερε τίποτε στὴν ἐξέλιξη τῆς μεταγραφῆς. Ὡστόσο ὅμως παρουσιάζεται στὴν τελικὴ μορφή της ἡ ZA 11+3, προστίθενται οἱ ZA 16, 17 καὶ 18, μερικὰ νέα θραύσματα καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ γνωστὰ μας ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ W. C. Brice μὲ νέα βελτιωμένη μορφή, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τους καὶ τὴ σύνδεσή τους μὲ ἄλλα ποὺ συνανθῶνουν. Ἰδιαίτερη σημασία ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν N. Πλάτωνα σὲ μερικὰ ἰδεογράμματα ζῶων ἢ τελετουργικῶν σκευῶν (σσ. 23, 185, 220 - 223), ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του διαπιστώνονται στὰ κείμενα τῆς Ζάκρου. Τὰ θεωρούμενα ὡς ἰδεογράμματα εἶναι μᾶλλον ἀμφίβολα ὡς πρὸς τὴν περίπτωσιν τῶν ZA 4β[+]5β, ὅσο ἐπιτρέπεται ἡ διατύπωση κρίσεως ἀπὸ τὴ φωτογραφία, ὅπου μὲ δυσκολία διακρίνονται κάποια ἀβέβαια ἴχνη. Τὰ περιγράμματα τῶν θεωρουμένων ὡς ἰδεογραμμάτων συμβόλων βρίσκονται συχνὰ ἐπάνω σὲ σπασίματα καὶ σχισμὲς τοῦ ψημένου πηλοῦ καὶ δὲν ἀποκλείεται καθόλου πιθανὴ σύγχυσις τῶν γραμμῶν. Παρόμοια στὴν ZA 7 τὰ σχέδια τῶν στίχων 1 καὶ 3, ἴσως καὶ 4, δυσκολότατα μποροῦν νὰ συσχετιστοῦν ἔστω καὶ μὲ ἀγγεῖα (πρβ. L'10 ἢ 8 τοῦ W. C. Brice καὶ ἀκόμη VAS+L 55 στίς KH 83, 84 καὶ 85), ἐνῶ τὰ ἄλλα τῶν στίχων 5 καὶ 6 στὴν ἴδια πινακίδα θυμίζουσι κάπως τὴν κατηγορίαν OVIS ἢ καὶ EQUUS τῆς γραμμικῆς B. Οἱ ἐπιφυλάξεις μας ὅμως διατηροῦνται, ἐπειδὴ γνωρίζουμε ὅτι ὅλα τὰ γνωστὰ ἰδεογράμματα ζῶων στίς γραμμικὲς γραφεὲς συνοδεύονται ἀπὸ ἀκέραιους ἀριθμοὺς (*Χανιά* 1976, XLVI, 9).

Τὴν ἐκδοσὴ ἀκολουθοῦν σχόλια καὶ κριτικὸ ὑπόμνημα (σσ. 159-173), στὰ ὁποῖα περιέχεται καὶ σύντομη περιγραφή τῶν πινακίδων μὲ τὰ κυριότερα χαρακτηριστικὰ τους. Ἡ μεγαλύτερη ὅμως ἀξία τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος ἔγκειται στὸ ὅτι μᾶς προσφέρει τίς «*Variae lectiones*» τῶν δύο συνεργατῶν καὶ ἀκόμη μία τρίτη τοῦ L. Godart, ποὺ ἐξέτασε ἐπίσης τὰ μνημεῖα. Δὲν θὰ ἦταν σκόπιμο ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐφικτὸ νὰ δείξουμε ἐδῶ ποῖα εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας ἡ πιὸ σωστὴ ἀνάγνωσις σὲ κάθε περίπτωσιν. Τὰ μνημεῖα ὑποβλήθησαν σὲ νέο ἔλεγχο ἀπὸ τοὺς συνεκδότες τοῦ Corpus ὅπου προσφάτως ἀναδημοσιεύτηκαν καὶ ἔτσι διευκρινίστηκαν πολλὲς ἀπὸ τίς ὑφιστάμενες πρὶν διαφορὰς.

Τοὺς πίνακες τῶν παραλλαγῶν τῶν συμβόλων (σσ. 175-185), οἱ ὁποῖοι βασίζονται στὸν Πίνακα τῆς Γραμμικῆς A τῶν J. Raison καὶ M. Pore, ἀκολουθοῦν παρατηρήσεις καὶ συμπεράσματα (σσ. 187-230), ποὺ συμπληρώνουν τὴν ἐκδοσὴ καὶ δείχνουν τὴν πλήρη γνώσιν τοῦ ὕλικου ἀλλὰ καὶ τὴ γενικότερη ἐμβρίθεια τοῦ συγγραφέα. Τὸ ὕλικὸ ἐξετάζεται λεπτομερειακὰ καὶ συγκρίνεται πολλαπλῶς ἢ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενό του μὲ τὰ ἤδη γνωστὰ σύνολα. Τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῶν πινακίδων τῆς Ζάκρου, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ συσχέτισή τους μὲ τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ τῆς Βόρειας - Κεντρικῆς Κρήτης, τίς φέρνουν πολὺ πιὸ κοντὰ στίς τελευταῖες. Ἡ παρατήρησις αὐτὴ εἶναι σύμφωνη μὲ τὴ διαπιστωμένη στενὴ σχέση ἀνάμεσα καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς τέχνης τῶν περιοχῶν αὐτῶν τὴν ἴδια ἐποχὴ. Ἡ ἀρχαῖστικὴ μορφή τῶν σημείων τῆς Ζάκρου καὶ τῶν Ἀρχανῶν πλησιάζει τὴ μορφή τῶν ἀντίστοιχων τῆς γραμμικῆς B, ἐνῶ τὰ σημεῖα τῆς Ἀγίας Τριάδας παρουσιάζουν μεγαλύτερες διαφορὰς πρὸς τὰ τελευταῖα (σ. 190).

Ἐτσι προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀναπροσαρμογὴ τῆς γραμμικῆς A γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ νέου συστήματος B συντελέστηκε προφανῶς στὴ Βόρεια - Κεντρικὴ Κρήτη καὶ μάλιστα στὴν περιοχὴ τῆς Κνωσοῦ. Ἡ Κνω-

σός ήταν τότε το κύριο διοικητικό κέντρο του νησιού, ίσως δὲ τὸ μόνο, ὅπως ἀρχικὰ εἶχε ὑποτεθεῖ καὶ ἀργότερα ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ ἐνδείξεις τοῦ περιεχομένου τῶν ἀρχείων τῆς.

Ἡ συσχέτιση τῶν συμβόλων τῶν γραμμικῶν γραφικῶν συστημάτων Α καὶ Β (σσ. 214-220) γίνεται εὐλόγως μὲ μεγάλη περίσκεψη, ἐφόσον εἶναι δοκιμαστική. Παραμένει φυσικὰ ὡς σταθερὸ δεδομένο τὸ ὅτι ἡ φωνητικὴ ἀξία τῶν συγγενικῶν ὡς πρὸς τὴ μορφή συμβόλων δὲν συμπίπτει ἀπαραιτήτως στὰ δύο συστήματα.

Στὴν τελευταία ἐνότητα τοῦ μέρους αὐτοῦ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου γίνεται λόγος γιὰ τοὺς γραφεῖς τῶν μνημείων τῆς Ζάκρου (σ. 225. Βλ. καὶ σ. 46). Ἀναφέρεται λοιπὸν ὅτι ὁ ἀριθμὸς τους ἦταν σχετικὰ μεγάλος ἀλλὰ ὅτι κανεὶς τους δὲν ἔγραψε περισσότερες ἀπὸ μία ἐπιγραφές. Ἴσως μία προσεκτικότερη παλαιογραφικὴ μελέτη τῶν κειμένων περιορίσει τὸν ἀριθμὸ αὐτὸ — στοὺς 22 ὡς 25 γραφεῖς τοῦ ἀρχείου τοῦ ἀνακτόρου προστίθενται οἱ γραφεῖς τῆς πινακίδας καὶ τοῦ δισκίου Hogarth καὶ τῶν δύο ἐνεπίγραφων πίθων —, ἐφόσον στίς λιγιστὲς π.χ. πινακίδες τῶν Ἀρχανῶν ξεχωρίζει ἕνας τουλάχιστο γραφέας μὲ περισσότερα ἀπὸ ἕνα ἔργα (*Ἀρχάνες 1974*, 164 - 165). Ἐξἄλλου ἡ παλαιογραφικὴ μελέτη τῶν πινακίδων τῶν Χανιῶν εἰδείξε ὅτι «ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν γραφῶν ποὺ συντάζαν τὶς πινακίδες...δὲν μπορεῖ νὰ ξεπερνᾷ τοὺς πέντε» (*Χανιά 1976*, XLVII). Ἐπτὰ τουλάχιστο διαφορετικὲς πινακίδες ἀπὸ τὰ Χανιά ἀποδίδονται μὲ ἀσφάλεια στὸν ἴδιο γραφέα. Τέλος ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιγραφῶν τῶν πινακίδων καὶ τῶν πίθων τῆς Ζάκρου (σσ. 226-230) διαπιστώνεται χωρὶς ἐνδοιασμοὺς ἡ μνεία γεωργικῶν προϊόντων, δηλαδὴ δημητριακῶν, κρασιοῦ, κρόκου καὶ ἄλλων ἴσως, θὰ ἐδίσταζε ἡμῶς κανεὶς νὰ ἀποδεχθεῖ ἀναφορὲς σὲ τελετουργικὰ σκευῆ ἢ σὲ ζῶα λόγῳ τῆς ἀβέβαιης παραστάσεώς τους καὶ ἀκόμη ἐπειδὴ τὰ τυχὸν ἰδεογράμματά τους δὲν συνοδεύονται ἀπὸ ἀριθμοὺς. Προϊόντα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς ἀναφέρονται καὶ στὰ κείμενα ἀπὸ τὰ Χανιά (*Χανιά 1976*, LIII), ἐνῶ στίς Ἀρχάνες βρέθηκαν αὐτούσια λείψανα προϊόντων μαζί μὲ τὶς πινακίδες, οἱ ὁποῖες τὰ ἀναφέρουν (*Ἀρχάνες 1974*, 114 - 5, 116, 166 - 7).

Τὸ ἔργο κλείνει μὲ τὸν κατάλογο τῶν εἰκόνων (σ. 231) καὶ τὸ γενικὸ εὐρετήριο (σσ. 233-236). Θεωροῦμε ἀναγκαῖο νὰ ἐπισημάνουμε μερικὰ παρράματα, τὰ ὁποῖα ἴσως προκαλέσουν κάποια σύγχυση στὸ μελετητή. Στὸν τίτλο τῆς ἐκδόσεως W. C. Brice πρέπει νὰ γραφεῖ *pithoi* ἀντὶ *pithos* καὶ *Zakros* ἀντὶ *Zakro* (ἢ Ζάκρος). Στὴν ἐκδοση N. Πλάτωνος πρέπει νὰ διορθωθεῖ τὸ σημεῖο 145 σὲ 149 (σ. 220) καὶ τὸ 96 σὲ 95 (σ. 223). Ἀπὸ τὸ χάρτη τῆς Κρήτης (σ. 6) ἀπουσιάζουν περιοχὲς μὲ σημαντικὰ εὐρήματα γραμμικῆς Α (π.χ. Ἀρχάνες, Μύρτος, Σύμη) καὶ τέλος οἱ φωτογραφίες τῆς Δυτικῆς Πτέρυγας (εἰκ. 1 σ. 19) καὶ τῆς πινακίδας ZA 11β+3β (σ. 134) ἔχουν ἐκτυπωθεῖ ἐσφαλμένως.

Γενικὰ στὸ ἔργο τῶν N. Πλάτωνος καὶ W. C. Brice εἶναι φανερὴ ἡ ἐπιδίωξη νὰ παρουσιαστεῖ τὸ ἐπιγραφικὸ ὕλικὸ τῆς Ζάκρου ὄχι ἀπλῶς σὲ ἐκδοση ἀλλὰ σὲ λεπτομερειακὴ δημοσίευση. Τὸ κατὰ πόσο ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἐκπληρώθηκε μπορεῖ νὰ κριθεῖ ἀπὸ τὴ σύγκριση τοῦ ἔργου μὲ τὰ ἐλάχιστα τοῦ εἶδους του. Πολλὰ ἀσθενῆ σημεῖα του ὀφείλονται στίς εἰδικὲς συνθῆκες ἐργασίας καὶ ἦταν δύσκολο νὰ ἀποφευχθοῦν. Ὅμως τὰ πλεονεκτήματα τοῦ πρώτου

καὶ τοῦ τελευταίου μέρους του εἶναι ἄξια ἐξάρσεως. Μὲ τὴν πρόσφατη ἐπανεκδόση τοῦ ἐνεπίγραφου ὕλικου τῆς Ζάκρου, στὸν τρίτο τόμο τοῦ *Corpus τῶν Ἐπιγραφῶν τῆς Γραμμικῆς Α* (βλ. σ. 445 σημ. 1), ξεπεράστηκε ἴσως τὸ μέρος τῆς ἐκδόσεως τῶν κειμένων. Ὅμως τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου θὰ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἐπὶ μακρὸν χρήσιμα στοὺς ἐρευνητὲς τῶν γραφῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ

K. H. Lee, Euripides Troades, edited with introduction and commentary, London (Macmillan) 1976, σσ. XXXIV+299.

Ἡ Εὐριπίδης ἀνήκει στοὺς θεατρικοὺς συγγραφεῖς, ἡ ἀναγνώριση τῶν ὁποίων ἔρχεται μεταθανάτια. Πραγματικά, ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος ὑπῆρξε ὁ ἀγαπημένος τραγικός, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ πολυάριθμα παραθέματα τῆς ἔμμεσης παράδοσης καὶ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν παπύρων ποὺ μᾶς διασώζουν ἀποσπάσματα ἔργων του¹. Μιὰ παρόμοια εὐνοϊκὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ποιητῆ μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ καὶ στὸν αἰῶνα μας, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὸν πλούσιο φιλολογικὸ ὑπομνηματισμὸ τόσο τῶν δραμάτων ποὺ παραδόθηκαν ἀκέραια ὅσο καὶ τῶν ἀποσπασμάτων του². Στὸ πλαίσιο τοῦ ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος τῆς ἔρευνας γιὰ τὸν πάντα ἐπίκαιρο Εὐριπίδη πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ ὑπομνηματισμένη ἐκδοσις τῶν *Τρωάδων* ποὺ ἐπιμελήθηκε πρόσφατα ὁ Lee.

Ἡ ἐκδ. καθορίζει στὸν πρόλογο τὸ στόχο τοῦ βιβλίου του: Ἡ ἐκδοσις αὐτῆ ἀπευθύνεται κυρίως στοὺς μαθητὲς τῶν τελευταίων τάξεων τοῦ γυμνασίου καὶ τοὺς προπτυχιακοὺς σπουδαστὲς τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν. Ὁ προγραμματικὸς αὐτὸς στόχος τοῦ ἐκδ. δημιουργεῖ τὸ πλαίσιο μὲς στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ κινηθεῖ ὁ χρήστης τοῦ βιβλίου ποὺ δὲν ἀνήκει στὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες ἀναγνωστῶν. Κύριο μέλημα γιὰ τὸν συντάκτη ἐνὸς τέτοιου βοηθήματος εἶναι συνήθως νὰ καταγράψῃ ὅ,τι ἡ ἔρευνα θεωρεῖ σίγουρο καὶ νὰ περιορίσει τὴ φιλολογικὴ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὰ ἀμφιλεγόμενα σημεῖα τοῦ κειμένου ἢ τῆς ἐρμηνείας του, ὥστε ὁ σπουδαστὴς ποὺ δὲν εἶναι ἐξοικειωμένος μὲ τὴν τραγωδία καὶ τὰ προβλήματά της νὰ ἀποκτήσῃ ἓνα σχετικὰ στέρεο ὑπόβαθρο καὶ ἓνα σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς. Ὡστόσο — καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ τονισθεῖ ἀπὸ

1. Πρβ. R. Kannicht, *Würz. Jahrb. f. d. Altertumswiss.* N.F. 1 (1975) 71-82, ἰδιαίτερα σ. 71, ὑποσ. 4.

2. Θυμίζω τὰ ὑπομνήματα στὴ σειρά τῆς Ὁξφόρδης *The plays of Euripides* (8 τόμοι) καθὼς καὶ τὶς βασικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἡρακλῆ (Wilamowitz), τοῦ Ἰμπολίτου (Barrett), τῆς Ἐλένης (Kannicht), τῶν Ἰκετίδων (Collard), τῶν Βακχῶν (Roux), καὶ τοῦ Ὁρέστη (Benedetto, Biehl). Ἀποσπάσματα: Ἀλέξανδρος (Snell πρβ. τώρα καὶ Coles), Ἀντιόπη (Kambitsis), Κρεσφόντης (Musso), Ὑφιτύλη (Bond), Φαέθων (Diggle). Πρβ. τέλος Austin, *Nova fragmenta euripidea*

τὴν ἀρχὴν — πρόθεση τοῦ ἐκδ. εἶναι νὰ συμβάλει καὶ στὴ φιλολογικὴ ἔρευνα μὲ τὴ συζήτηση προβλημάτων κειμένου καὶ ἑρμηνείας καθὼς καὶ μὲ τὴν πλήρη μετρικὴ ἀνάλυση ὅλων τῶν λυρικῶν μερῶν τῆς τραγωδίας ποὺ ἀποτελεῖ ὁπωσδήποτε μιὰ προσφορὰ εὐπρόσδεκτη στὸν πολὺπλοκο καὶ πολυσυζητημένο αὐτὸν τομέα.

Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ σύντομη κατατοπιστικὴ εἰσαγωγὴ (σσ. IX - XXXIV), τὸ κείμενο (σσ. 1 - 48), τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα (σσ. 49 - 62) καὶ τὸ ἑρμηνευτικὸ ὑπόμνημα (σσ. 63 - 288). Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου παρατίθεται μιὰ ἐπιλογὴ βιβλιογραφίας (σσ. 289 - 295) καὶ ἀκολουθοῦν οἱ πίνακες (I πραγμαμάτων: σσ. 296 - 298 καὶ II ἀρχαίων ἐλληνικῶν λέξεων: σσ. 298 - 299).

1. Εἰσαγωγή

Μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὰ θλιβερὰ γεγονότα τῆς Μήλου (416 π.Χ.) καὶ στὶς προετοιμασίες τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὴ σικελικὴ ἐκστρατεία (415 π.Χ.), γεγονότα ποὺ πολὺ πιθανὸ νὰ ὀδήγησαν τὸν Εὐριπίδη στὴν πραγμάτευση πολεμικῶν θεμάτων τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, ὁ ἐκδ. ἀφιερώνει ἀρκετὲς σελίδες τῆς εἰσαγωγῆς του στὴν ἀνάλυση τῶν δραμάτων Ἀλέξανδρος, Παλαμίδης, Τρωάδες, τὰ ὁποῖα πιστεύει ὅτι ἀποτελοῦσαν μιὰ τριλογία. Τὴν τριλογικὴ σύνθεση τῶν τραγωδιῶν τοῦ 415 π.Χ. ὑποστήριξαν μετὰ ἀπὸ τὴ συστηματικὴ πραγμάτευση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Murray¹ πολλοὶ μελετητές². Ὁ Murray συνόψισε τὸ θέμα τῶν τριῶν δραμάτων ὡς ἐξῆς: ἡ διάσωση τοῦ Πάρη στὸν Ἀλέξανδρο παρὰ τὴν προειδοποίησιν τῶν θεῶν γιὰ τὶς συνέπειες ποὺ θὰ εἶχε ἡ γέννησή του καὶ ἡ καταδίκη σὲ θάνατο ἐνὸς ἀθώου στὸν Παλαμίδην ἀποτελοῦν πράξεις ἄδικες, ποὺ καταλήγουν στὴν καταστροφὴ τῶν Τρώων καὶ τῶν Ἑλλήνων. Τὴ διπλὴ αὐτὴ τιμωρία παριστάνουν οἱ Τρωάδες, τὸ τρίτο ἔργο τῆς τριλογίας³. Τὴν ἀποψη αὐτῆ ποὺ ἐδραιώθηκε στὴ φιλολογικὴ ἔρευνα προσπάθησε νὰ κλονίσει πρόσφατα ὁ G. L. Koniaris⁴. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καὶ τὰ τρία δράματα ἀντλοῦν τὸ θέμα τους ἀπὸ τὸν τραγικὸ μυθολογικὸ κύκλο καὶ ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτὸ τοὺς προσδίδει κάποιαν ἐνότητα, ἀλλὰ μὲ τὴν εὐρύτερη σημασίαν τοῦ ἔρου. Μιὰ «κοινὴ ὑπόθεσις» ὅπως συμβαίνει μὲ τὶς

1. The trojan trilogy of Euripides (415 B.C.), *Mélanges G. Glotz*, Παρίσι 1932, II σσ. 645-656~Euripides' tragedies of 415 B.C., *Greek Studies* Ὁξφόρδη 1946, 127-148).

2. Τὰ ὀνόματα τῶν μελετητῶν μὲ βιβλιογραφικὴς ἐνδείξεις μπορεῖ νὰ τὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στὸ ἄρθρο τοῦ Koniaris (βλ. παρακ. ὑποσ. 4) σσ. 89 κ.ε.

3. Ἡ παράλληλη δράση στὶς δύο πρῶτες τραγωδίες καὶ ἡ σύνθεση στὸ τρίτο ἔργο τῆς τριλογίας ἀπετέλεσε σύμφωνα μὲ τὸν F. Stoessl, *Die Trilogie des Aischylos*, Baden bei Wien 1937 τὴ συνθετικὴ ἀρχὴ τῆς τριλογίας τοῦ Αἰσχύλου. Γιὰ τοὺς κινδύνους καὶ τὰ ὀλισθήματα μιᾶς τέτοιας ὑπερβολικῆς σχηματικῆς μεθόδου βλ. R. Böhme, *Gnomon* 15 (1939) 346-354.

4. Alexander, Palamedes, Troades, Sisyphus: A connected tetralogy? A connected trilogy? *HSCP* 77 (1973) 85-124. Πρβ. τὴν ἐπιφυλακτικὴν κριτικὴν παρουσίασιν τοῦ ἄρθρου ἀπὸ τὸν H. Strohm, *AHG* 27 (1974) 35.

τριλογίες του Αισχύλου δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί¹. Περισσότερο δεν μπορούμε να προχωρήσουμε, αν θέλουμε να αποφύγουμε παρακινδυνευμένες και αναπόδεικτες υποθέσεις. 'Ακόμη και αν δεχθούμε τη στενή σχέση του 'Αλεξάνδρου με τις *Τρωάδες*, ο Παλαμήδης εξακολουθεί να παραμένει προβληματικός. 'Η καταδίκη του σοφού ήρωα είναι έργο του πανούργου 'Οδυσσέα, και η εϋθύνη βαραίνει περισσότερο τον τελευταίο παρά τους "Έλληνες"². 'Η τιμωρία των 'Ελλήνων είναι αποτέλεσμα της άσεβειάς τους, όπως τονίζεται στον πρόλογο των *Τρωάδων* (69 κ.έ.)³ και όχι της καταδίκης του Παλαμήδη, το θάνατο του οποίου εκδικείται ο πατέρας του Ναύπλιος. 'Ο έκδ. πιστεύει ότι ο θάνατος του Παλαμήδη είναι η πρώτη υπέρμετρη πράξη των 'Ελλήνων που σε συνδυασμό με την άσεβη συμπεριφορά τους θα τους οδηγήσει στην καταστροφή: στο πρόσωπο του 'Οδυσσέα, ο οποίος σίγουρα θα έπαιζε σημαντικό ρόλο στον Παλαμήδη και ο οποίος περιγράφεται με τα μελανότερα χρώματα από την 'Εκάβη (*Τρω.* 282 κ.έ.), ο έκδ. αναγνωρίζει το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα δύο δράματα. Περισσότερο εύπρόσδεκτο θα ήταν εδώ ίσως ένα δράμα με θέμα την άπαγωγή της Κασσάνδρας από τον Αίαντα τον Λοκρό, ή άτιμωρησία του οποίου συνεπάγεται όμαδική εϋθύνη, αν και είναι άνωφelo να προβάλλουμε θεωρητικές αξιώσεις για την εφαρμογή συνθετικών νόμων της τριλογίας, τη στιγμή που η γνώση μας στον τομέα αυτό είναι τόσο ελλιπής⁴.

'Η άποψη του Lee ότι τα δύο πρώτα χαμένα δράματα της τριλογίας βρίσκουν τη σύνθεσή τους στις *Τρωάδες* τον οδηγεί στο χαρακτηρισμό του έργου ως διπλής τραγωδίας (σ. XV: The play in fact deals with two tragedies). 'Ο χαρακτηρισμός αυτός πρέπει ωστόσο κάπως να τροποποιηθεί. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο διάλογος ανάμεσα στην 'Αθηνά και τον Ποσειδώνα στον πρόλογο προσφέρει τη σωστή προοπτική για την κατανόηση της τραγωδίας,

1. Για τους όρους 'τριλογία' 'τετραλογία' πρβ. P. Wiesmann, *Das Problem der tragischen Tetralogie*, διδ. διατρ., Ζυρίχη 1929, ιδιαίτερα σσ. 34 κ.έ. 'Ο J. Ferguson, *Tetralogies, divine paternity and the plays of 414*, *TAPA* 100 (1969) 109-117, υποστηρίζει ότι ο διαγωνισμός με δράματα τελείως ασύνδετα μεταξύ τους θα δυσκόλευε πολύ το έργο των κριτών. Καταλήγει λοιπόν στο συμπέρασμα: it seems likely that what Sophocles rejected was the use of the trilogy to present three extended acts of a single drama, and grouped his plays according to other and subtler principles (σ. 109). Ποιές είναι αυτές οι αρχές είναι ωστόσο δύσκολο να καθορισθεί με ακρίβεια και αντικειμενικότητα. Στην περίπτωση μας θα μπορούσε ίσως να υποστηριχθεί ως κριτήριο το γεγονός ότι και τα τρία δράματα άντλούν τα θέματά τους από τον τρωικό κύκλο. Πρβ. πάντως την προειδοποίηση της Dale (*Alcestis*, σ. VII): Only excess of zeal has enabled scholars to discern in these four plays (ένν. τα έργα που παραστάθηκαν μαζί με την "Αλκίστη") some common underlying theme, or specially significant correspondances and contrasts; any four plays of Euripides taken at random could with a little goodwill be made into as significant a group. 'Οπωσδήποτε είναι γοητευτική ή επισήμανση μοτίβων στις *Τρωάδες* που πολύ πιθανό να άπαντούσαν και στον 'Αλέξανδρο (πρβ. Lee σ. 286).

2. Πρβ. Koniaris, δ.π., σ. 91.

3. Πρβ. Koniaris, δ.π., σ. 93 κ.έ.

4. Πρόσφατα γνωρίσαμε άποσπάσματα από τον Αίαντα Λοκρό του Σοφοκλή (POxy. 44,1976, άρ. 3151).

γιατί αποκαλύπτει τις συνέπειες τῆς ἀσέβειας τῶν Ἑλλήνων καὶ προσδίδει εἰρωνεῖα στὶς πράξεις τους, καὶ ἰδιαίτερα στὴ σπουδὴ τους γιὰ τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς. Ὁ πρόλογος ἕμως ἀπευθύνεται στοὺς θεατές· τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος — ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κασσάνδρα, στὰ λόγια τῆς ὁποίας δὲν πιστεύει κανεὶς — δὲ γνωρίζουν τὴν ἀξιοθρήνητη τύχη τῶν ἐχθρῶν τους καὶ δὲν ἔχουν κανένα ἀντιστάθμισμα στὸν ἀπέραντο πόνο τους¹. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ μιὰ καὶ μόνο τραγωδία, τὴν τραγωδία τῶν Τρωάδων. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ποιητὴς ἀφήνει στὸ τέλος τῆς τραγωδίας τὸ ζοφερὸ μέλλον τῶν Ἑλλήνων μετέωρο δὲ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ μιλοῦμε γιὰ δυὸ τραγωδίες. Αὐτὸς ὁ διαχωρισμὸς τῶν δύο ἐπιπέδων — τῆς ἀγνοίας τῶν προσώπων τοῦ ἔργου καὶ τῆς γνώσης τοῦ θεατῆ — θὰ ἔπρεπε νὰ δοθεῖ μὲ μεγαλύτερη ἔμφαση.

Αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα τοῦ θεατῆ νὰ μοιράζεται μὲ τὴ μάντισσα Κασσάνδρα τὴ γνώση τοῦ μέλλοντος σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ μήνυμα τῆς τραγωδίας. Ὁ ἐκδ. δέχεται ὅτι τὸ ἔργο ἀντικατοπτρίζει τὶς πραγματικὲς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς τοῦ Εὐριπίδη (ἱστορικὴ ἐρμηνεία) καὶ ὅτι ἔχει ἀντιπολεμικὸ περιεχόμενο (πολιτικὴ ἐρμηνεία), ἀλλὰ πιστεύει ὅτι οἱ ἐρμηνεῖες αὐτὲς δὲν καλύπτουν ὅλο τὸ εὖρος τοῦ δράματος. Ὁ Εὐριπίδης δὲν εἶναι ἕνας ἀπλὸς ὀπαδὸς τῆς εἰρήνης, ποὺ προσπαθεῖ νὰ καταδείξει τὰ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα τοῦ πολέμου τόσο γιὰ τοὺς νικητὲς ὅσο καὶ γιὰ τοὺς νικημένους. Ὁ πόλεμος εἶναι πολλὲς φορὲς ἀναπόφευκτος, ἀλλὰ πρέπει νὰ διεξάγεται μὲ σύνεση καὶ μεγαλοφυγία (σ. XX).

Στὴ συνέχεια ὁ ἐκδ. ἀσχολεῖται συνοπτικὰ μὲ τρία εἰδικότερα θέματα: (α) τὴ λειτουργία τοῦ χοροῦ (σσ. XX - XXI), (β) τὸν ἀγῶνα λόγων ἀνάμεσα στὴν Ἑκάβη καὶ τὴν Ἑλένη (σσ. XXI - XXIII)² καὶ (γ) τοὺς χαρακτῆρες τοῦ ἔργου (σσ. XXIII - XXV)³. Οἱ παρατηρήσεις του εἶναι βασικὰ ὀρθὲς καὶ διαφωτίζουν ἐπιμέρους προβλήματα ποὺ θὰ ἔπρεπε, ἴσως μὲ κάποιαν ἄλλη εὐκαιρία, νὰ γίνουν ἀντικείμενο διεξοδικότερης ἐξέτασης. Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. XXVI - XXX) ὁ ἐκδ. ἀναφέρεται στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου μὲ βάση τὰ πορίσματα τῶν μελετῶν τῶν Page, Barrett, Turyn καὶ Zuntz.

2. Τὸ κείμενο

Ἄν συγκρίνουμε τὶς τελευταῖες ἐκδόσεις τῶν *Τρωάδων* ποὺ ἐπιμελήθη-

1. Ἀσφαλῶς ἡ τραγωδία θὰ ἔχανε τὴ δραστικότητα της, ἂν οἱ Τρωάδες γνώριζαν τὸ μέλλον τῶν ἐχθρῶν τους. Πρβ. π.χ. Ἄγαμ. 1286 κ.έ. (Κασσ.) *τί δῆτ' ἐγὼ κάτοικτος ὦδ' ἀναστένω;* | *ἐπεὶ τὸ πρῶτον εἶδον Ἰλίου πόλιν/ πράξασαν ὡς ἔπραξεν, οἱ δ' εἶλον πόλιν/ οὔτως ἀπαλλάσσοισιν ἐν θεῶν κρίσει, | ἰοῦσ' ἀπάρξω τλήσομαι τὸ καθανεῖν.*

2. Ἐδῶ ὁ ἐκδ. θὰ μπορούσε νὰ ἀναφερθεῖ στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Chr. Chromik, *Göttlicher Anspruch und menschliche Verantwortung bei Euripides*, Κίελο 1967, ποὺ παραθέτει ὁ Lesky, *Geschichte*³, σ. 461.

3. Ἐδῶ θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτη μιὰ σύγκριση μὲ τὴν Ἑκάβη τῆς ὁμώνυμης τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδη ἢ μὲ τὴν Κασσάνδρα τοῦ Ἄγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου, μιὰ καὶ οἱ μορφὲς αὐτὲς δὲν ἀπαντοῦν γιὰ πρώτη φορὰ στὸ δράμα ποὺ ἐξετάζουμε. Πρβ. π.χ. G. Perrotta, *L'Ecuba e le Troadi di Euripide*, *A g R* 1925, 264-293.

καν ό Biehl¹ και ό Lee με την έκδοση του Murray, διαπιστώνουμε εύκολα την τάση των νεώτερων έκδοτων να υιοθετούν τις περισσότερες φορές τις γραφές τής χειρόγραφης παράδοσης (πρβ. στ. 14, 146/7, 156, 159/60, 351, 613, 718, 975, 985, 1015, 1069, 1090, 1207, 1218). 'Επιπλέον: (α) περιορίζονται οι loci desperati (πρβ. στ. 166, 638, 818, 862/3)· (β) δέ θεωρούνται απαραίτητα τὰ κενὰ μετὰ τοὺς στίχους 604 και 961· (γ) δέ γίνονται δεκτὲς οἱ προσθήκες κοῦραι (144) και αἰαῖ (239). 'Εδῶ πρέπει νὰ τονισθεῖ ἡ ἀξιόθλυμαστη γνώση τῶν πολύπλοκων μετρικῶν νόμων ποὺ διαθέτει ὁ ἐκδ. και τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴ βελτίωση τοῦ κειμένου, καθὼς και ἡ προσεκτικὴ και αἰτιολογημένη ἐπιλογή γραφῶν σὲ ἀμφίβολες περιπτώσεις. 'Επιφυλάξεις προκαλεῖ ἡ ἐπέμβαση τοῦ ἐκδ. στὸ στ. 288. Τὰ χρφ παραδίδουν ὁμόφωνα τὴ γραφή: γοᾶσθ' ὦ Τρωάδες με. βέβακα πὺ εἶναι μετρικὰ προβληματικὴ. 'Ο ἐκδ. προτείνει νὰ γραφεῖ: γοᾶσθ', ὦ γυναῖκες², με. βέβακα (και) (2 δόχμιοι) ὑποθέτοντας ὅτι τὸ Τρωάδες εἶναι ἐρμήνευμα στὴ λέξη γυναῖκες και παραπέμποντας στὸ στ. 239, ὅπου ὁ κῶδ. V παραδίδει γυναῖκες ἐνῶ οἱ κῶδικες PQ Τρωάδες. 'Ο ἐκδ. δὲ μᾶς πληροφορεῖ ὡστόσο γιὰ ποῖό λόγο δὲν εἶναι δυνατὸ ἡ μετρικὴ ἀνωμαλία νὰ ἐντοπισθεῖ σὲ κάποια ἄλλη λέξη. Οἱ δυνατὲς λύσεις εἶναι περισσότερες ἀπὸ μία: (α) γοᾶσθε [ῶ] Τρωάδες με (β) γοᾶσθ' ὦ Τρωάδες [με]³ (γ) γοᾶσθέ μ', ὦ Τρωάδες (Hartung). Τὸ κείμενο μπορεῖ ἐπομένως νὰ διαμορφωθεῖ ὡς ἐξῆς:

γοᾶσθ' ὦ Τρωάδες [με]. βέβακα
δύσποτμος οἴχομαι ᾶ.⁴

'Η προσθήκη ἐξᾶλλου τοῦ και, ἐνῶ εἶναι παλαιογραφικὰ εὐεξηγήτη, εἶναι ἐπίσης ἀμφίβολη. Στὸ παράδειγμα ποὺ παραθέτει ὁ ἐκδ. ἀπὸ τὸν 'Ορέστη (971/2: βέβακε γὰρ βέβακεν, οἴχεται τέκνων/ πρόπασα γέννα Πέλοπος) τὰ ρήματα βέβακε και οἴχεται δὲ συνδέονται. 'Επειδὴ ἡ συναισθηματικὴ κατάσταση

1. Λειψία (Teubner) 1970.

2. 'Η κλητικὴ προσφώνηση δὲ χρειάζεται νὰ μπεῖ ἀνάμεσα σὲ κόμματα. Πρβ. Barrett, *Hippolytos*, σχόλιο στὸ στ. 327. 'Ο ἐκδ. θὰ μπορούσε πάντως νὰ παραπέμψει στὸ ἀπ. 122 N.² τοῦ Εὐριπίδη (= 'Αριστοφ. *Θεσμ.* 1036): γοᾶσθε μ' ὦ γυναῖκες. 'Η ἐπιλογή τοῦ ἐκδ. στὸ στ. 239 ἴσως ἐνισχύεται και ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ συμπλοκὴ τοῦ ἐπιθέτου φίλος με ἐθνικὸ ὄνομα δὲν ἀπαντᾷ στοὺς δύο ἄλλους τραγικούς, ἐνῶ στὸν Εὐριπίδη τὴ συναντοῦμε μόνο μιὰ φορὰ ἀκόμη [*'Ορέστ.* 1246 *Μυκηνίδες ὦ φίλαι* (Hermann, *φίλοι* codd.)] και μάλιστα με ἀντεστραμμένη τὴ θέση τῶν λέξεων. Πρβ. T. Wendel, *Die Gesprächsanrede im griechischen Epos und Drama der Blütezeit*, Tüb. Beitr. 6, Στουτγάρδη 1929, σ. 30.

3. Τis δύο αὐτὲς λύσεις προτείνει ὁ T. C. W. Stinton, *More rare verse-forms*, *BICS* 22 (1975) 107, σημ. 31. Σχετικὰ με τὴν πρώτη λύση παρατηρεῖ ὅτι ἡ θέση τοῦ ἐγκλιτικῶ μετὰ τὴν κλητικὴ προσφώνηση εἶναι σπάνια. Πρβ. ὅμως Barrett, ὁ.π.

4. Γιὰ τὸ συνδυασμὸ ha cr. ha+hem. πρβ. *Πέρσ.* 130-1. Μιὰ ἐναλλακτικὴ λύση ἴσως θὰ ἦταν νὰ πάρουμε τὸ βέβακα με τὸν ἐπόμενον στίχο, ὅποτε προκύπτει τὸ σχῆμα ia an. Γιὰ τὴ μορφή αὐτὴ πρβ. *Ἰππόλ.* 1270 με τὸ σχόλιο τοῦ Barrett. 'Αξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι λίγο παραπάνω ὁ ἴδιος ὁ ἐκδ. δέχεται (ἂν και με κάποια ἐπιφύλαξη) τὸ σχῆμα aη ia syn. do.

είναι και ἐδῶ ἢ ἴδια, θὰ περιμέναμε τὴ διατήρηση τοῦ ἀσυνδέτου καὶ στὴν περίπτωση αὐτῆ.

3. Ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα

Ἡ σύνταξη τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος μιᾶς ἐκδοσης μὲ τοὺς στόχους ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω παρουσιάζει ἰδιαίτερες δυσκολίες, γιατί πρέπει νὰ λάβει υπόψη καὶ νὰ προλάβει πιθανὲς ἀπορίες ποὺ θὰ γεννηθοῦν στὸ σπουδαστὴ ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀπαιτήσεις ἐνὸς γενικότερα χρηστικοῦ βοηθήματος παρέχοντας βασικὲς πληροφορίες γιὰ περισσότερο ἐξειδικευμένα θέματα καὶ προβλήματα ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὁ ἐκδότης καλεῖται, ἐπομένως νὰ διατηρήσει μιὰ εὐαίσθητη ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴν πρωτοβάθμια ἐνημέρωση καὶ τὴν πολὺπλοκὴ φιλολογικὴ ἐμβρίθεια. Ἀναπόφευκτη συνέπεια αὐτῆς τῆς μεσότητος εἶναι ἡ ἐπιλογή, «ἢ τέχνη τῆς ἀποσιώπησης». Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν σκοπεύουν στὴ συμπλήρωση τῶν σχολίων τοῦ ἐκδ. μὲ στοιχεῖα ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μου δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποσιωπηθοῦν. Οἱ ἀριθμοὶ ἀναφέρονται στοὺς ἀντίστοιχους στίχους.

1. ἦκω: Ὁ ἐκδότης παραπέμπει στὸ σχόλιο τοῦ Dodds στὸν πρῶτο στίχο τῶν Βακχῶν, γιὰ νὰ υποστηρίξει ὅτι τὸ ρῆμα χρησιμοποιεῖται κανονικὰ¹ γιὰ νὰ δηλώσει τὴν παρουσία ὑπερφυσικῶν ὄντων στὴ σκηνή. Ὡστόσο ἡ χρῆση τοῦ ρήματος αὐτοῦ εἶναι γενικότερη. Σωστά ὁ Groeneboom (ἐκδ. Ἑπτὰ σ. 89, ὑποσ. 76· πρβ. καὶ τὸ σχόλιο τοῦ Schiassi στὴν ἐκδ. τῶν Τρωάδων στ. 1-3) παρατήρησε ὅτι τὸ ρῆμα χρησιμοποιεῖται γενικὰ ἀπὸ πρόσωπα ποὺ ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ ἢ ἐπανεμφανίζονται στὴ σκηνή. Παραδείγματα: Χοῖφ. 237 (Ὀρέστης), 838 (Αἴγισθος)· Τρωαχ. 984 (Ἡρακλῆς)· Ἄντ. 394 (φύλακας)· Ἄνδρ. 309 (Μενέλαος)· Τρωα. 238 (Ταλθύβιος) κ.ἄ.π. Ἐξἄλλου τὸ ἦκω δὲ χρησιμοποιεῖται ἀποκλειστικὰ γιὰ τὶς θεϊκὲς ἐμφανίσεις. Παραδείγματα: Εὐμ. 403 ἦλθον (Ἀθηνᾶ)· Ἰλπ. 1298 ἦλθον (Ἄρτεμη)· Ἰων 1555 ἀφικόμεν (Ἀθηνᾶ)· Ἡλ. 1242 ἀφίγμεθα (Δίσκουροι). Θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ σημειωθεῖ—ἰδιαίτερα γιὰ ὅσους ἔχουν μικρὴ οἰκειότητα μὲ τὴν τραγικὴ γλῶσσα—ὅτι ἡ σύνταξη ἦκω+μετοχὴ εἶναι πολὺ ἀγαπητὴ στὸν Εὐριπίδη (πρβ. Bond Ἰφιπύλη σχόλιο στὸ ἀπ. 60,39 μὲ βιβλιογραφία).

Αἴγαιον: Ὁ Ἀθήνσιος (I 4A) ποὺ παραθέτει τὸ στίχο παραδίδει Αἴγαιον. Ἡ λέξη μὲ τὸν τονισμό αὐτὸ δὲν ἀπαντᾷ στὸ λεξικὸ LSJ. Ἀπὸ τὴ Σούδα πληροφορούμαστε ὅτι ὁ τύπος Αἴγαιον εἶναι ἀττικότερος.

31. Ὁ ἐκδ. θὰ μπορούσε νὰ σχολιάσει τὴν ὁμηρικὴ λέξη πρόμος, γιατί στὴν τραγωδία δὲ σημαίνει 'πρόμαχος', ἀλλὰ 'ἀρχηγός', 'στρατηγός'. Πρβ. Fraenkel, *Agamemnon* σχόλιο στὸ στ. 200 καὶ Sideras, *Aeschylus Homericus*, σ. 38.

61 ἐκεῖσε πρῶτ' ἄνελθε. Πρβ. καὶ Ἡροδ. 7.239,1 ἄνεμι δὲ ἐκεῖσε τοῦ λόγου. Τὸ ρῆμα χρησιμοποιεῖται βασικὰ στὸν πεζὸ λόγο, ἀλλὰ ὁ Εὐριπίδης, ὅπως εἶναι γνωστό, δὲν ἀποφεύγει πεζολογικὰ στοιχεῖα. Πρβ. Ἀριστοφ. Βάτραχ. 959 κ.ἑ. καὶ Ἀριστ. Πηγορ. 1404 b 24 κ.ἑ.

1. Ἡ διατύπωση τοῦ Dodds, πρέπει νὰ σημειώσω, εἶναι σαφέστερη ἀπὸ τὴ διατύπωση τοῦ ἐκδ.: a *favourite* word with supernatural visitants (Dodds): a word *regularly* used by supernatural visitants (Lee).

70. Για τὸ θέμα τῆς ἀρπαγῆς τῆς Κασσάνδρας ἀπὸ τὸν Αἴαντα τὸν Λοκρὸ βλ. τώρα καὶ τὸν πάπυρο τῆς Κολωνίας (inv. 2021) με ἀπόσπασμα τοῦ Ἄλκαίου ποὺ δημοσίευσε ὁ R. Merkelbach *ZPE* 1 (1967) 81-93. Πρβ. ἐπίσης καὶ H. Lloyd-Jones *GRBS* 9 (1968) 125-139. (Πρβ. Page, *Lyrica Graeca selecta*, ἀπ. 138).

78 ἄσπετον: Ἡ λέξη ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸν Εὐριπίδῃ ἀκόμη μιὰ φορὰ (*Κυκλ.* 615) ἀπαντᾷ στὸν Σοφοκλῆ μιὰ φορὰ (*Τραχ.* 961), ἐνῶ στὸν Αἰσχύλο εἶναι ἀγνωστῆ.

84 κοῖλον Εὐβοίας μυχόν: Ὁ ἐκδ. πιστεύει ὅτι ὁ ποιητὴς μετὰ τὴν ἔκφραση αὐτῆ ἀναφέρεται στὴν ἐσοχὴ ποὺ δημιουργεῖται ἀνάμεσα στὰ ἀκρωτήρια τῆς Εὐβοίας Καφηρέας καὶ Χερσόνησος. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχει δίκαιο, θὰ πρέπει πάντως νὰ προστεθεῖ ὅτι ὁ Ἄλκαϊος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ Θύελλα ἐπληξε τὸν ἑλληνικὸ στόλο στὶς Λιγές, ποὺ ὁ Στέφανος ὁ Βυζάντιος τις ταυτίζει μετὰ τὴν Κάριστο (πρβ. Merkelbach σ. 87 καὶ Lloyd-Jones σ. 138).

101 μεταβαλλομένον δαίμονος: Πρβ. *Πέρσ.* 158 εἴ τι μὴ δαίμων παλαιῶς νῦν μεθέστιμε στρατῶ καὶ Ἄλκ. 913 μεταλίπτοντος δαίμονος. Ὁ ἐκδ. ἐξαργᾶ τὴ γενικὴ ἀπὸ τὴν προσωπικτικὴ ἀνέχον καὶ παραπέμπει στὸ λεξικὸ LSJ. Θὰ μπορούσε ὡστόσο νὰ τονίσει ὅτι τὰ παραδείγματα τῆς σύνταξης αὐτῆς προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν πεζογραφία (πρβ. K.-G. I σ. 389). Πρβ. τὴν παρατήρησή μου στὸν στ. 61 παραπάνω. Τὸ μόνον ποιητικὸ παράδειγμα (*Ὀδ.* 22.423) εἶναι ἀμφίβολο καὶ ἔχει ἤδη προταθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐκδότες ἢ διόρθωση σὲ αἰτιατικὴ.

119 ἐλέγους: Γιατὴ τὴ λέξη βλ. Kannicht, *Helena* II σ. 73 (στ. 183-7).

121 ἀχορεΐτους: Ὁ χορὸς ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση τῆς χαρᾶς: τὸ ἐπίθετο δηλώνει ἐπομένως τὴν ἑλλειψὴ τῆς χαρᾶς. Πρβ. *Ὀιδ. Κολ.* 1223 ἀνημέναιος ἄλλος ἄχορος.

123 Ἰλιον ἱεράν: Τὸ ἐπίθετο ἀπαντᾷ 21 φορές στὴν Ἰλιάδα καὶ 2 στὴν Ὀδύσεια. Ἄν καὶ χρησιμοποιεῖται καὶ μετὰ ὀνόματα ἄλλων πόλεων, εἶναι ἰδιαίτερα συνδεμένο μετὰ τὴν Τροία (πρβ. Bowra, *On Greek Margins*, σ. 3).

146 Τὸ σημαντικὸ γιὰ τὴ γένεση τῆς τραγωδίας ρῆμα ἐξάρχω δὲ σχολιάζεται καθόλου (βλ. πρόχειρα Pickard-Cambridge, *Dithyramb* ², σ. 90 κ.ε.).

174/5 δίστανοι... καὶ ζῶντες καὶ θμαθέντες: Ἡ δυστυχία εἶναι καθολικὴ καὶ ἐκφράζεται μετὰ τὴν ἀντιθετικὴ σύνδεση, ἕνα σχῆμα ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ στοὺς ἀρχαίους ποιητῆς. Ὁπωσδήποτε τὸ δεῦτερο μέλος (θμαθέντες) δημιουργεῖ λογικὰ προβλήματα, ἀλλὰ στὴν περίπτωση αὐτῆ τὸ σχῆμα ἔχει μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τὸ νόημα. Πρβ. Kannicht II σ. 81 καὶ Wilamowitz *Herakles* σχόλιο στὸ στ. 1106.

183. Ὁ ἐκδ. σωστά ἀκολουθεῖ τὸν Murray καὶ ἀποδίδει τὸ στίχο στὸ χορὸ καὶ ὄχι στὴν Ἐκάβη, ὅπως δέχονται ὁ Tyrrell, ὁ Parmentier καὶ πρόσφατα ὁ Biehl. Ἀποφασιστικὴ ἔνδειξη ἀποτελεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ ρῆμα ἤλυθον, ποὺ ὁ χορὸς τὸ χρησιμοποιεῖ συχνὰ σὲ εἰσόδους του. Πρβ. *Χοηφ.* 22 ἔβαν, Ἄνθρ. 119 ἔμολον, Ἡλ. 167 ἤλυθον κτλ.

200 δινεύουσ': Τὸ ρῆμα δὲν ἀπαντᾷ στοὺς δύο ἄλλους τραγικούς (ὁ τύπος δινέω μόνον στὸν Αἰσχύλο). Ὁ Εὐριπίδης δείχνει ἰδιαίτερη προτίμηση στὰ ρήματα ποὺ λήγουν σὲ -εῖω (Schiassi).

255 ἐνθέου: Εἶναι ὑπερβολικὸ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸν Ἀγαμέμνονα τὸν προσεῖλκυσε ἢ ἐκστατικὴ συμπεριφορὰ τῆς Κασσάνδρας, ὅπως πιστεύει ὁ ἐκδ. Τὸ ἐπίθετο χαρακτηρίζει ἀπλῶς τὴν μαντικὴ ιδιότητά τῆς: ἐνθεος κόρη = μάντισσα.

266/7 ἀτὰρ τίς ὄδ' ἢ νόμος ἢ/ τί θέσιμον: Ὁ ἐκδ. θὰ μπορούσε νὰ σχολιάσει τίς λέξεις νόμος- καὶ θέσιμον (θεσμός) ποὺ ὁ M. Ostwald, *Nomos and the beginnings of the Athenian democracy*. Ὁξφόρδη 1969, σ. 55 ὀρίζει ὡς ἐξῆς: The basic idea of θεσμός is... that of something imposed by an external agency, conceived as standing apart and on a higher plane than the ordinary, upon those for whom it constitutes an obligation.

The sense of obligation is also inherent in νόμος, but it is motivated less by the authority of the agent who imposed it than by the fact it is regarded and accepted as valid by those who live under it. Πρβ. επίσης σσ. 17, 25, 42, 53, όπου ο Ostwald παραθέτει και σχολιάζει δρισμένα σχετικά χωρία τῶν Τρωάδων.

303 δύσλοφος: Τὸ ἐπίθετο ἀπαντᾶ ἀκόμη μιὰ φορά σὲ τραγωδία (Προμ. 931).

377 οὐ παῖδες εἶδον· I prefer this to V's acc. The dead, not the dying are meant by οὐδ'...ἔλοι. Τὸ σχόλιο εἶναι πολὺ σύντομο καί, ἂν τὸ καταλαβαίνα σωστά, ἐννοεῖ ὅτι ἡ ὀνομαστικὴ ὡς ὑποκείμενο εἶναι προτιμότερη ἀπὸ τὴν αἰτιατικὴ, γιὰτὶ ὁ ποιητὴς ἀναφέρεται στοὺς νεκροὺς καὶ ὄχι σὲ αὐτοὺς ποὺ πεθαίνουν αὐτὴ τῆ στιγμῇ. Ἄλλὰ οἱ στίχοι οὐδ' ἂν Ἄρης ἔλοι, οὐ παῖδας εἶδον οὐ δάμαρτος ἐν χερσὶν πέπλοις σινεστάλησαν, ἐν ξένη δὲ γῆ/κεῖνται ἀναφέρονται στοὺς Ἕλληνας ποὺ δὲ γύρισαν στὴν πατρίδα τους καὶ ἔτσι δὲν εἶδαν τὰ παιδιὰ τους. Ὑποκείμενα τόσο τοῦ σινεστάλησαν ὅσο καὶ τοῦ κεῖνται εἶναι οἱ νεκροί· θὰ περιμέναμε λοιπὸν νὰ εἶναι καὶ ὑποκείμενο τοῦ εἶδον.

409 ἀμισθί: Δὲν συντρέχει ἰδιαιτέρος λόγος νὰ χαρακτηρηθεῖ τὸ ἐπίρρημα unusual. Ὁ ἀμισθός εἶναι φυσικὰ ἢ τιμωρία. Πρβ. Ἰππ. 1050 μισθὸς ἀνδρὶ δισσεβεῖ καὶ Σχόλια στὴν Ἰλ. 6.131 ὁ οὖν Ἀνκοῦργος οὐκ ἀμισθὶ δυσσεβήσας. Ἡ μεταφορικὴ χρῆση θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ τονισθεῖ περισσότερο ἀπὸ τοὺς LSJ ποὺ μεταφράζουν τὴ λέξη without reward, hire.

477 Τρωάς οὐδ' Ἑλληνίς οὐδὲ βάρβαρος: Ἡ ἔκφραση σημαίνει 'κανεὶς ἀπολύτως'. Πρβ. τὴ σημείωσή μου στοὺς στ. 174/5 παραπάνω.

506 ἀβρόν: Γιατὶ ὁ ἐκδ. προτιμᾷ τὴ μετάφραση τοῦ Parmentier fier δὲν εἶναι σαφές. Ἡ λέξη χαρακτηρίζει ἰδιαίτερα τοὺς βαρβάρους καὶ τὸ γυναικεῖο φύλο. Πρβ. τίς ώραϊες παρατηρήσεις τοῦ Snell (Aischylos, σ. 80 κ.έ.). Πρβ. επίσης καὶ Broadhead, Persae, σ. 245: The phrase ἀβρόν (ἀβρώς) βάνειν was descriptive originally of a step that betrays softness and luxury, then of any dainty or delicate step (Page on Med. 830). Ἡ ἀντίθεση τὸν ἀβρόν δῆποι' ἐν Τροίᾳ πόδα, /νῦν δ' ὄντα δοῦλον εἶναι ἀπόλυτα κατανοητὴ καὶ χωρὶς τὴν ἐρμηνεία ποὺ δίνει ὁ ἐκδ. ἀκολουθώντας τὸν Parmentier.

571 ἴνις: Ἡ λέξη δὲν ἀπαντᾶ στὸν Σοφοκλῆ. Ἡ παρατήρηση τοῦ ἐκδ. used for both 'son' καὶ 'daughter' in the lyric sections of tragedy εἶναι ἐλλιπής, γιὰτὶ ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τὰ νεογνά τῶν ζώων. Πρβ. Ἀγαμ. 717 λέοντος ἴνι με τὸ σχόλιο τοῦ Fraenkel καὶ Σ. Γ. Καψωμένο, ΕΦΣΘ 11 (1971) 366 κ.έ.

597 ἔκφυγεν: «Eur. often omits the augment in lyrics». Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθεῖ ὅτι ἡ παράλειψη τῆς συλλαβικῆς αὐξησης ἀπαντᾶ καὶ στὶς ἀγγελικὰς ρήσεις, γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι τὸ φαινόμενο δὲν περιορίζεται μόνο στὰ λυρικά μέρη τῆς τραγωδίας. Πρβ. Dodds σχόλιο στοὺς στ. 765/8 καὶ Kannicht II, σ. 399.

560 ἐν αἰθεντῶν δόμοις: ὁ ἐκδ. σωστά τονίζει ὅτι ἡ λέξη αἰθέντης δὲ σημαίνει 'δεσπότης' ἀλλὰ 'φονιάς'. Θὰ μπορούσε νὰ παραπέμψει στὰ ἀρχαῖα Σχόλια ποὺ σημειώνουν: ἐν αἰθεντῶν δόμοις· τοῖς τῶν φονέων οἴκοις.

712 φροίμιον: Ἡ λέξη δὲν ἀπαντᾶ στὸν Σοφοκλῆ οὔτε με τὴ μορφή αὐτὴ οὔτε με τὸν τύπο φροίμιον.

768 Ἀλάστορος: Γιὰ τὴ λέξη (ποὺ ὁ ἐκδ. δὲ σχολιάζει καθόλου) βλ. Fraenkel σ. 711 (στ. 1511).

860. Πρβ. τὴν παρόμοια εἴσοδο τοῦ Αἴγισθου στὸν Ἀγαμέμνονα: ὃ φέγγος εὐφρον ἡμέρας δικηφόρου (1577).

935 εὐτύχησεν ἠτύχησεν Biehl. Ἐδῶ θὰ ἔπρεπε νὰ τονισθεῖ, γιὰ νὰ προληφθοῦν τυχρὸν ἀπορίες, ὅτι τὰ ρήματα ποὺ ἔχουν πρῶτο συνθετικὸ τὸ εὐ δὲν παίρνουν αὐξηση. Πρβ. Wilamowitz, σχόλιο στὸ στ. 1221.

918 τὴν θεὸν κόλαζε: Πρβ. Ὀρέστ. 595 ἐκείνον (δηλ. τὸν Ἀπόλλωνα) ἡγεῖσθ' ἀνόσιον καὶ κτείνετε. Πρβ. ἐπίσης Ἀριστοφ. Νεφ. 1079-82 τάδ' ἀντερεῖς πρὸς αὐτὸν (ἐνν. τὸν ἀπατημένο σύζυγο) / ὧς οὐδὲν ἡδέικησας· εἴτ' εἰς τὸν Δί' ἐπανενεργεῖν, / κἀκείνος ὧς ἦττων ἔρωτός ἐστι καὶ γυναικῶν / καίτοι σὺ θνητός ὢν θεοῦ πῶς μείζον ἂν δύναιο; μὲ τὸ σχόλιο τοῦ Dover.

972 οὐκ ἐς τοσοῦτον ἀμαθίας ἐλθεῖν δοκῶ: Πρβ. Ἰφ. Ταύρ. 385 κ.έ. οὐκ ἔσθ' ὅπως ἔτεκεν ἂν ἡ Διὸς δάμαρ/Λητὸν τοσαύτην ἀμαθίαν. Ὁ Εὐριπίδης διαμκρτύρεται γιὰ τὴν ἀπαράδεκτη ἀντίληψη τοῦ θεοῦ πού διαμόρφωσαν οἱ θνητοί.

1000 ἀνωλόλιξας: Ὁ ἐκδότης δὲ σημειώνει ὅτι στὴν ἀρχαιότητα ἡ κραυγὴ ἀποτελοῦσε ἀπρακτὴτο ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο προκειμένου νὰ ὑποστηριχθεῖ στὸ δικαστήριον ὅτι μιὰ πράξις ἔγινε παρὰ τὴ θέληση τοῦ θύματος. Πρβ. Fraenkel σ. 614 μὲ βιβλιογραφία.

1002/3 ἐπεὶ δὲ Τροίαν ἦλθες Ἀργεῖοί τε σου / κατ' ἴχνος: Πρβ. Ἀγαμ. 694 κ.έ. φερσάσιδες κυναγοὶ κατ' ἴχνος πλατῶν.

1168 εἰ μὲν γὰρ ἔθωες πρὸ πόλεως: Γιὰ τὴν ἀνεκπλήρωτη εὐχὴ πρβ. Χοηφ. 345 κ.έ. εἰ γὰρ ἔπ' Ἰλίω...δορίμητος κατηραίσθησθαι καὶ Ὀδ. 1.236.

1185 Πρβ. Ἡρόδ. 1.87,4 οὐδεὶς γὰρ οὕτω ἀνόητός ἐστι ὅστις πόλεμον πρὸ εἰρήνης αἶρεται· ἐν μὲν γὰρ τῇ οἱ παῖδες τοὺς πατέρας θάπτονται, ἐν δὲ τῷ οἱ πατέρες τοὺς παῖδας.

Οἱ παρατηρήσεις πού προηγήθηκαν ἀποσκοποῦν, ὅπως τονίσθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχή, στὸν ἐμπλουτισμὸ ὀρισμένων σχολίων τοῦ ἐκδ. Ἐὰν κάποτε διατυπώθηκαν διαφορετικὲς ἀπόψεις αὐτὸ δὲ σημαίνει κατὰ κανένα τρόπο ὅτι ὁ ἐκδ. δὲν πέτυχε νὰ δημιουργήσῃ μιὰ ἀξιόπιστη καὶ γόνιμη ἀφετηρία γιὰ τὴν πανεπιστημιακὴ διδασκαλία ἐνὸς πάντοτε ἐπίκαιρου¹ καὶ ἐνδιαφέροντος θεατρικοῦ ἔργου. Ἄν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Goethe, μετὰ τὸν Εὐριπίδη δὲ βρέθηκε κανεὶς δραματικὸς ποιητὴς πού νὰ εἶναι ἄξιος νὰ τοῦ προσφέρει τὰ σαντάλια του, τουλάχιστο βρίσκονται ἄξιοι ὑπομνηματιστὲς τοῦ ἔργου του.

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

The Encomium of Gregory Nazianzen by Nicetas the Paphlagonian, Greek text edited and translated by *James John Rizzo*. (Subsidia Hagiographica, no 58), Bruxelles 1976. 80, σσ. 128.

Συνεχίζοντας ἡ Société des Bollandistes τὴ σειρά «Subsidia Hagiographica», πού ὡς τώρα ἔφερε στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας πολλὰ ἀγνωστα καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς, προσθέτει ἕνα ἀκόμη τόμο, τὸν 58ο, στὸν ὁποῖο δημοσιεύεται ἕνα ἐγκώμιο στὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸ Ναζιανζηνὸ γραμμμένο ἀπὸ τὸ Νικήτα Παφλαγόνα. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἐκδότης

1. Γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ θέματος τῶν Τρωάδων ἀπὸ νεώτερους δραματουργοὺς βλ. τελευταῖα G. Petersmann, Die Rolle der Polyxena in den Troerinnen des Euripides, *RhM* 120 (1977) 146-158, ἰδιαιτέρα σσ. 147-9 μὲ βιβλιογραφία.

τοῦ τόμου J. J. Rizzo στήν εισαγωγή του σσ. 7 - 17, τὸ ἐγκώμιο αὐτὸ ἦταν γνωστὸ μόνο σὲ λατινικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸ François Combefis (Migne, *PG* 105. 439 - 488). Τὸ κείμενο ποὺ ἔχουμε μπροστὰ μας εἶναι ἡ πρώτη κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, βασισμένη στοὺς δύο κώδικες ποὺ, ὅπως βεβαιώνει ὁ ἐκδότης μας, εἶναι οἱ μόνοι ποὺ περιέχουν τὸ ἐγκώμιο: Cod. Paris. Gr. 153 καὶ Cod. Paris. Gr. 1180.

Στὴν ἀρχὴ τῆς εισαγωγῆς του ὁ J. J. Rizzo κάνει λόγο γιὰ τὸ Νικήτα Παφλαγόνα, τὸ ἔργο του καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Καισαρείας Ἀρέθα. Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται ἀναλυτικὰ στὴν ὄχι εὐνοϊκὴ κριτικὴ ποὺ ἔκανε ὁ Ἀρέθας στὸ ἐγκώμιο, μὲ τὴν ὁποία συμφωνεῖ καὶ ὁ ἴδιος. Γενικὰ ὁ Νικήτας «κατηγορεῖται» γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μιμήθηκε προηγούμενα θεολογικὰ συγγράμματα καὶ κυρίως ἔργα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τὸν ὁποῖο ἐγκωμιάζει. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Νικήτας δὲν μιμήθηκε ἀπλῶς, ἀλλὰ εἶχε ὡς κύρια πηγὴ του, ἂν ὄχι μοναδική, τὰ συγγράμματα τοῦ Γρηγορίου. Προσπαθώντας ὁ J. J. Rizzo νὰ ἀνακαλύψει καὶ ἄλλες πηγές τοῦ Νικήτα τὸ μόνο ποὺ βρίσκει εἶναι ἕνας πανηγυρικὸς πρὸς τιμὴν τοῦ Γρηγορίου ἀπὸ τὸ Γρηγόριο τὸν Πρεσβύτερο (Migne, *PG* 35. 241 - 305), γραμμένος τὸν 6ο ἢ 7ο αἰ. Ἐξετάζοντας τὰ δύο κείμενα βρίσκει ὅτι ὑπάρχουν μόνο τέσσερα σημεία στὰ ὁποῖα πιθανῶς νὰ ἐπηρέαστηκε ὁ Νικήτας ἀπὸ τὸν Γρηγόριο τὸν Πρεσβύτερο. Στὸ τελευταῖο τμήμα τῆς εισαγωγῆς ἀναφέρεται στὸ πῶς δούλεψε ὁ ἴδιος γιὰ νὰ ετοιμάσει τὴν ἔκδοσή του. Τὰ δύο χφφ ποὺ εἶχε νὰ ἀντιπαραβάλλει εἶναι τὸ πρῶτο (A) τοῦ 12ου αἰ. καὶ τὸ δεύτερο (B) τοῦ 10ου αἰ. τοῦ ὁποῖου ἀκριβὴς μετάφραση εἶναι ἡ λατινικὴ τοῦ Combefis, ποὺ γι' αὐτὸ τὸ λόγο δὲν τὴν ἔλαβε ὑπόψη του. Ἐξετάζει τὰ δύο χφφ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι δὲν ἔχουν καμιά σχέση μεταξύ τους. Ὅπου ἔχουν διαφορὲς προτιμᾶ κατὰ κανόνα τὸ κείμενο τοῦ (B), ποὺ τὸ θεωρεῖ καλύτερο τοῦ (A). Τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα εἶναι θετικὸ. Μᾶς πληροφορεῖ ἐπίσης ὁ ἐκδότης ὅτι στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα σημειώνονται ὅλες οἱ διαφορετικὲς γραφές τῶν δύο χφφ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις λαθῶν ποὺ ὀφείλονται στὴν προφορά, στὸν τονισμὸ καὶ στὴ στίξι.

Μετὰ τὴν εισαγωγή, σσ. 17 - 18 ὑπάρχει ἕνας πίνακας τῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ ἀκολουθεῖ ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου σσ. 19 - 79. Ὁ ἐκδότης τὸ χωρίζει σὲ 29 κεφάλαια καὶ στὸ καθένα δίνει ἕναν τίτλο ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενό του. Μὲ τὴν ἀρχὴ κάθε κεφαλαίου ἀρχίζει νέα στιχομετρία.

Στὸ κείμενο παρατηρεῖ κανεὶς ἀρκετὰ λάθη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τυπογραφικὰ παροράματα—ποὺ δὲν εἶναι λίγα—ὑπάρχουν καὶ λάθη ποὺ ὀφείλονται στὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐκδότης σὲ ὀρισμένα σημεία δὲ διάβασε σωστὰ τὸ χφ (B), πράγμα ποὺ τὸ διαπίστωσα μελετώντας ἀπὸ μικροταινία, ὅπως ἐκεῖνος, τὸ ἴδιο χφ.

Ἀναφέρω γιὰ παράδειγμα τὰ σπουδαιότερα ὀρθογραφικὰ λάθη καὶ τυπογραφικὰ παροράματα (ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὸ κεφάλαιο, ὁ δεύτερος στὸ στίχο· σὲ ὅσα παραδείγματα τὸ χφ (B) παραδίδει τὴ σωστὴ γραφὴ, τὸ σημειώνω).

1,19 ὑπερβαλλόντως· γρ. ὑπερβαλλόντως (B)· 4,28 ἴν'· γρ. ἴν' (B)· 5,44 (σημ.) θεωρητικῶς· γρ. θεωρητικῶς· 5,96 ἀναίρεσις πάντων· γρ. ἀναίρεσις πάντων· 8,19 ἐσχοληρότες· γρ. ἐσχολαρότες (B)· 8,42 εἴλιη· γρ. εἴλια (B)· 10,18 πολιορκούμενον· γρ. πολιορκούμενον· 14,18-19 σκεναγωγῶν· γρ. σκεναγωγῶν (B)· 16,93 (σημ.) Σεφάνου· γρ. Σεφάνου· 17,40 εἴλετο· γρ. εἴλε τὸ (B)· 22,17-18 καθιδρῶσθαι· γρ. καθιδρῶσαι (B)· 22,40 ὑπειληνία·

γρ. ὑπειληφύια· 22,41 περιανέστατον· γρ. περιφανέστατον (B)· 23,3-4 θρόνῳ· γρ. θρόνω· 23,12 ἀποσχολοῦνται· γρ. ἀπασχολοῦνται (B)· 23,29-30 κοσμικῶς· γρ. κοσμίως (B)· 24,10 οὐρανῶν· γρ. οὐρανίων (B)· 27,33 ἐκείνων· γρ. ἐκείνων.

Ἀκετὰ λάθη παρατηροῦνται καὶ ὡς πρὸς τὴ σωστὴ θέση τοῦ τόνου· π.χ. 7,30 προφηταῖς· γρ. προφήταις· 11,44 ἱκανον· γρ. ἱκανόν (B)· 12,77 ὑποδεικνυντος· γρ. ὑποδεικνύντος (B)· 13,91 ἀνοητῶς· γρ. ἀνοήτως· 14,30 ἀφιερῶτο· γρ. ἀφιέρωτο (B)· 15,26-27 διάδρας· γρ. διαδράς· 17,23 γαυρόν τε· γρ. γαυρόν τε (B)· 17,146 ἀγωνίαν· γρ. ἀγωνιᾶν (B)· 22,38-39 ἀνθρωπινόν· γρ. ἀνθρώπινον (B).

Θὰ ἦταν, νομίζω, σκόπιμο νὰ ἐπισημάνω σὲ ξεχωριστὴ παράγραφο τὰ λάθη ποὺ ὑπάρχουν στὴν ἔκδοση ὅσον ἀφορᾷ μερικὰ ἑβραϊκὰ ὀνόματα. Τὸ ὄνομα Ἀβραάμ (B) παίρνει ψιλὴ καὶ ὄχι δασεῖα ὅπως καὶ τὶς τρεῖς φορές (πίνακας· 11, 66 καὶ 20, 14) ὑπάρχει στὸ κείμενο. Ἡ σωστὴ μεταγραφὴ ἀπὸ τὰ ἑβραϊκὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέα τῶν Ψαλμῶν εἶναι Δαβειδ ἢ Δαβιδ (B). Παράλληλα μαρτυρεῖται πολὺ συχνὰ ὁ τύπος Δαυιδ. Ἡ γραφὴ Δαυειδ ποὺ προτιμᾷ ὁ ἐκδότης εἶναι αὐτὴ ποὺ χρησιμοποιεῖται λιγότερο. Ὁ πεθερὸς τοῦ Ἰακώβ λεγόταν Λάβαν (B) καὶ ὄχι Λαβάν (12, 25/48). Τὸ ὄνομα Ἐλισσαιῆ (B) τονίζεται λάθος στὸν πίνακα: Ἐλισσαιῆ, ἐνῶ στὸ κείμενο (26, 31) τονίζεται σωστά. Τέλος ἡ γραφὴ Σεραφεῖμ (B) εἶναι συνηθέστερη ἀπὸ τὴ γραφὴ σεραφίμ (29, 12).

Οἱ περιπτώσεις ποὺ τὸ χφ (B) παραδίδει διαφορετικὰ τὸ κείμενο καὶ ὁ ἐκδότης δὲν τὸ δηλώνει στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ἢ τὸ δηλώνει λάθος εἶναι 35· ἀναφέρω τὶς σπουδαιότερες.

1) 1,56-57 συγκρινόμενον· συγκρινόμενον (B)· 2) 1,81 καταβλέποντες· κατεμβλέποντες (B)· 1,88-89 πολὺ ὀφελῆ· πολυοφελῆ (B)· 4) 2,6 ἀλλ' ἢ αὐτός· ἀλλ' ἢς αὐτῆ (B)· 5) 6,47· φῶς καί· οἱ. (B)· 6) 8,20 καί· οἱ. (B)· 7) 8,47 προσάγων· προάγων (B)· 8) 13,69 ἡδὴ· δήπου (B)· 9) 14,22 καὶ λειότητα· καὶ τὴν λιτότητα (B)· 10) 15,19 μόνον· μόνης (B)· 11) 19,17 καταφωτίζουσα· φωτίζουσα (B)· 12) 20,16 Φαραωνίδι· Φαραωνίτιδι (B), ὄχι Φαραωνίτι ὅπως διαβάζει ὁ ἐκδότης· 13) 20,121 παρασκευάζον· μετασκευάζων (B)· 14) 24,10 καταχαλαζοῦτο· κατεχαλαζοῦντο (B) καὶ ὄχι καταχαλαζοῦνται ὅπως γράφει στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα· 15) 25,16 ὑψηλοτάτης· ὑψηλοτάτας (B)· 16) 26,15 τρισί· τρι (B). Ἀπὸ τὶς παραπάνω γραφές οἱ ὑπ' ἀριθμ. 1, 3, 6, 7, 9 καὶ 12 συμβάλλουν κατὰ τὴ γνώμη μου καλύπτει τὴν ἀποκρίσιν τοῦ κειμένου.

Λίγες εἶναι οἱ φορές ποὺ ὁ ἐκδότης ἐπεμβαίνει στὸ κείμενο καὶ αὐτὸς βέβαια εἶναι ὁ σωστὸς τρόπος ἀντιμετώπισης τῶν κειμένων. Οἱ διορθώσεις του εἶναι ὅλες ἀπαραίτητες. Ἡ μόνη γιὰ τὴν ὁποία δὲ συμφωνῶ εἶναι ἡ ἀντικατάσταση τῆς λ. νοῦς (12, 89) ποὺ τὴν παραδίδουν καὶ τὰ δύο χφφ μὲ τὴ λ. nῦν. Νομίζω ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲ χρειάζεται καμιά δική μας ἐπέμβαση. Μόνο ἂν κρατήσουμε τὴ γραφὴ τῶν χφφ ἔχουμε σωστὸ—θεολογικὰ τουλάχιστο—κείμενο (βλ. Lampe, G. W. H., *A Patristic Greek Lexicon*, λ. νοῦς, I A5b καὶ (1α)). Ἄν βέβαια ἐξετάσουμε τὸ σχετικὸ χωρίο μόνο ἀπὸ φιλολογικὴ ἄποψη, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι οὔτε μὲ τὴ λ. νοῦς ἔχουμε ἐντελῶς σωστὸ κείμενο καὶ ἐπομένως χρειάζεται κάποια διόρθωση, ὅπως ὅποτε ἴσως ὄχι αὐ-

τῆ πού ἔκανε ὁ Rizzo, γιατί μὲ τῆ λ. νῦν δυσκολεύονται περισσότερο τὰ πράγματα.

Μέσα στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα πού συνοδεύει τὸ κείμενο, ἀνάμεσα στὶς διαφορετικὲς γραφές, ἀναφέρει ὁ ἐκδότης καὶ τὰ παράλληλα χωρία. "Ὅσα παραθέτει εἶναι ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γρηγορίου. Ὅρισμένα χωρία ὅμως διέφυγαν τὴν προσοχὴ του. Ἐναφέρω μερικά: 4, 43: πρβ. Γαλ. 6, 16· 5, 124 - 5: πρβ. Παρ. 9, 10· 5, 144 - 5: πρβ. Ῥωμ. 12, 2· 12, 26 - 32: πρβ. Γεν. 30, 38 - 43· 12, 32 - 34: πρβ. Γεν. 32, 24 - 28· 12, 87: πρβ. Β' Κορ. 5, 7· 19, 2: πρβ. Ματθ. 5, 15· 20, 16: πρβ. Ἐξόδ. 2, 2· 20, 75: πρβ. Δευτ. 14, 2 καὶ Τίτ. 2, 14· 25, 1 - 2: πρβ. Ἰησ. 5, 6· 26, 8 - 9: πρβ. Κοιτ. 4, 6 κ.έ.· 28, 102: πρβ. Β' Κορ. 12, 7.

Ἐπάρχουν, τέλος, χωρία καὶ ἀπὸ τὰ κλασσικὰ γράμματα· 5, 153: πρβ. Θεοφρ. Περὶ Φυτ. Ἰστ. 4, 10. 3 καὶ Ὑμν. Δῆμ. 427· 20, 83 - 84: πρβ. Πλ. Φαῖδο. 243d.

Ἀμέσως μετὰ τὸ κείμενο σσ. 81 - 127 ἀκολουθεῖ ὡς τελευταῖο τμήμα ἡ ἀγγλικὴ μετάφραση. Ὁ Rizzo μετέφρασε μὲ πολλὴ ἐπιτυχία τὸ δύσκολο καὶ γεμάτο θεολογικοὺς ἔρους κείμενο. Πολλὲς φορές στὴν προσπάθειά του γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἀπόδοση τοῦ νοήματος ἀναγκάστηκε νὰ μὴ μεταφράσει κατὰ λέξη.

Ἡ τυπογραφικὴ καὶ αἰσθητικὴ γενικὰ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου εἶναι καλὴ. Πρόκειται γιὰ μιὰ φροντισμένη ἐκδοση ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ προηγούμενες τῆς ἴδιας σειρᾶς, μὲ μόνη παράλειψη τὴν ἀπουσία φωτογραφικῶν πανομοιότυπων ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν φύλλων τῶν δύο χροφ.

Ὁ ἱστορικός, ὁ θεολόγος καὶ ὁ φιλόλογος πού ἀσχολεῖται μὲ τὴ βυζαντινὴ περίοδο αἰσθάνεται ἱκανοποίηση κάθε φορὰ πού δημοσιεύονται ἄγνωστα κείμενα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ἡ ἱκανοποίησή του εἶναι μεγαλύτερη ὅταν πρόκειται γιὰ κριτικὲς ἐκδόσεις πού τίς ἐπιμελήθηκαν ἐπιστήμονες μὲ γνώση τῶν ειδικῶν προβλημάτων πού παρουσιάζουν τὰ κείμενα αὐτά. Αὐτὴ τὴ γνώση φαίνεται πὼς τὴν ἔχει καὶ ὁ J. J. Rizzo, τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας τοῦ ὁποίου δὲν μειώνουν οἱ παρατηρήσεις μου.

ΠΑΝ. Σ. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

Studia Codicologica. In Zusammenarbeit mit *Jürgen Dummer*, *Johannes Irmischer* und *Franz Paschke* herausgegeben von *Kurt Treu*, Akademie-Verlag, Berlin 1977 (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Band 124). SS. 509. Mit einem Frontispiz und 58 Abbildungen auf 50 Tafeln*.

Πρόκειται γιὰ τὸ ἀφιέρωμα στὸ μ. Marcel Richard πού ὀργάνωσε καὶ διηύθυνε στὸ Παρίσι τὸ Ἰνστιτούτο γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ ἱστορία τῶν κειμένων

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴ δ. Ν. Μακρῆ γιὰ τὴ βοήθεια πού μοῦ πρόσφερε στὶς ἐργασίες πού εἶναι γραμμένες στὰ Ῥωσικὰ καὶ τὸν κ. Ἀναστ. Λῶλο γιὰ τὶς ἀνάλογες γερμανικὲς.

καὶ συγγραφέα τοῦ γνωστοῦ ἔργου *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de manuscrits grecs*, Παρίσι 21958 καὶ *Supplément I* (1958 - 1963), Παρίσι 1964, ἐνῶ ἕνα δεῦτερο *Supplément* εἶχε ἀναγγελεῖ. Τὸ ἀφιέρωμα ἄρχισε νὰ ἐτοιμάζεται ὅταν ὁ τιμώμενος συμπλήρωσε τὰ 65 του χρόνια (1972) καὶ δὲν εἶχε ἀκόμη τελειώσει ὅταν πέθανε στὶς 15 Ἰουνίου 1976. Σαρανταεῖς συνεργασίες γραμμένες σὲ πέντε εὐρωπαϊκὲς γλώσσες μὲ τὸ γενικότερο τίτλο *Studia Codicologica* ἀναφέρονται κυρίως σὲ παλαιογραφικὰ ζητήματα — ἰδιαίτερα στὴν παρουσίαση ὀρισμένων χφφ καὶ λιγότερο στὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου.

Ὁ P. J. Alexander, *A Neglected Palimpsest of Philo Judaeus: Preliminary Remarks editorum in usum*, σσ. 1 - 14, δημοσιεύει τίς προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις του, γιὰ ἕνα περγαμηνὸ παλίμψηστο τῆς συλλογῆς χφφ τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν (Atheniensis Bibl. Nat. 880) γιὰ νὰ βοηθηθοῦν οἱ μελλοντικοὶ ἐκδότες τῶν ἔργων τοῦ Φίλωνα τοῦ Ἰουδαίου. Τὸ χφφ πού ἀριθμεῖ σήμερα 454 σελίδες περιέχει τὸ τυπικὸ τῆς Λαύρας τοῦ Ἀγ. Σάββα πού γράφτηκε πάνω ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κείμενο (10ος αἰ.) ἔργων τοῦ Φίλωνα τὸ 13ο αἰ. Ἡ προηγούμενη γραφὴ ξεπλύθηκε καὶ τὸ κάθε φύλλο τοῦ χφφ διπλώθηκε στὰ δύο. Ἡ καινούργια ἐγγραφή ἔγινε κάθετα στὸ προηγούμενο κείμενο. Τὰ ἔργα τοῦ Φίλωνα πού σώζονται στὸ παλίμψηστο εἶναι ὅλα γνωστά. Οἱ τίτλοι τῶν ἔργων εἶναι σὲ μικτὰ μικρὰ κεφαλαῖα καὶ μικρὰ γράμματα. Ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν γραμμάτων κυρίως ἡ γραφὴ κατατάσσεται στὴ «μέση μικρογράμματα» (codices vetusti). *Terminus post quem* τὸ ἔτος 965, *terminus ante* περίπου τὸ 1000. Τρία χφφ ἀναφέρονται σὰν ὅμοια: ὁ *Vindobonensis Theologicus Graecus 29*, ὁ *Athous Vatopedianus 181* καὶ ὁ *Marcianus Graecus 454*, ὁ *Venetus A* δηλ. τῆς Ἰλιάδος. Τὸ ἀθηναϊκὸ χφφ ἔχει πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ πού ὁ Hunger ὑπέδειξε γιὰ τὴν *Perlschrift* τοῦ 11ου αἰ., ἔχει ὅμως καὶ διαφορές. Ποιὰ ἡ σχέση τοῦ κειμένου τοῦ Φίλωνα τοῦ ἀθηναϊκοῦ παλίμψηστου μὲ τὸ κείμενο τῶν ἄλλων χφφ τοῦ συγγραφέα; Ἀπὸ δειγματολογικὴ ἐξέταση φάνηκε ὅτι τὸ νέο κείμενο συγγενεῖ μὲ ἐκεῖνο τῆς οἰκογενείας UF, ἰδιαίτερα μὲ τὸ F. Ἄν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ βελτιώσεις τοῦ κειμένου τοῦ Φίλωνα, ὡστόσο τὸ παλίμψηστο δίνει ἐνδιαφέρουσες γραφές πού ὁ συγγρ. πιστεύει ὅτι σὲ μερικὰ χωρία ἀναπαράγει τὸν ἀρχέτυπο τοῦ 4ου αἰ. πιὸ πιστὰ ἀπ' ὅ,τι τὰ UF ἢ ὅποιο ἄλλο χφφ.

Ὁ B. Atsalos, *Sur quelques termes relatifs à la reliure des manuscrits grecs*, σσ. 15 - 42, συνεχίζει τὴ μελέτη του γιὰ τοὺς ὄρους πού σχετίζονται μὲ τὰ χφφ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ὑστερα ἀπὸ μιὰ σύντομη περιγραφή τῆς διαδικασίας τῆς στάχωσης καὶ τὴν παράθεση 54 σχετικῶν χωρίων ἀκολουθεῖ ἡ λεπτομερειακὴ ἐξέταση ὀρισμένων ὄρων (σταυρός, γράμματα, ἀμυγδάλια, βοῦλλαι, καρφία, κομβοθήκαι) πού συνδέονται ἰδιαίτερα μὲ τὰ χφφ πολυτελοῦς στάχωσης.

Ὁ G. Baader, *Die Bibliothek des Giovanni Marco da Rimini. Eine Quelle zur medizinischen Bildung im Humanismus*, σσ. 43 - 97, δίνει στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱατρικὴ μόρφωση στὴν οὐμανιστικὴ περίοδο ὅπου ζεῖ ὁ γιατρός Giovanni Marco ἀπὸ τὴ Cesena πού σπούδασε στὴ Γαλλία μὰ ἔζησε γιὰ πολὺ στὴ Ρώμη. Ἡ ἀγάπη του στὴν ἀρχὴ γιὰ τὴν ἱατρικὴ τὸν ὤθησε στὴ συλλογὴ ἱατρικῶν χφφ. Ὅμως τὰ ἐνδιαφέροντά του ἦταν πλατύτερα καὶ συνέλεξε κεί-

μενα πατερικά, λειτουργικά και γενικά θεολογικά. Ὁ συγγρ. στηρίζεται σὲ πηγές πού μελέτησε στὴ Cesena κι ἐκθέτει τὶς ἐπιδράσεις πού ὑπέστη ὁ Marco, τὴ μόρφωσή του, τὶς ἐπαφές του μὲ πρόσωπα καὶ μορφωτικὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς. Ἐνας κατάλογος μὲ σύντομη ἐκθεση τοῦ περιεχομένου τῶν χφφ τῆς βιβλιοθήκης του — στὸ μεγαλύτερο μέρος μεταφράσεις — κι ἕνας ἀπολογισμὸς τῆς προσφορᾶς τοῦ λόγιου ἱατροῦ κλείνει τὸ μελέτημα.

Ὁ H. Boge, *Die Überlieferung der griechischen Tachygraphie*, σσ. 99 - 108, ἀνασκοπεῖ τὴ σχετικὴ ἔρευνα καὶ διαπιστώνει ὅτι τὸ θέμα τῆς ἀρχαίας ταχυγραφίας (βραχυγραφίας καὶ στενογραφίας) δὲν ἔχει ξεκαθαριστεῖ παρὰ τὶς προόδους πού σημειώθηκαν. Ἐπισημαίνει τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ ὀρισμοῦ τῆς καὶ δίνει δικό του ὄρισμὸ πού φαίνεται νὰ καλύπτει περιγραφικὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς γριφώδους μορφῆς τοῦ συστήματος τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Ἀνατρέχοντας στὰ πρῶτα γραπτὰ δείγματά της ἐντοπίζει καὶ τὸν τομέα προέλευσής της στὶς ἐπιγραφές. Ὑστερα κάνει μερικές παρατηρήσεις γιὰ τὴ χρῆση τῆς ταχυγραφίας στοὺς συγγραφεῖς καὶ τὰ παραδείγματα πού ἔχουμε ἀπὸ τὰ παπυρολογικὰ καὶ τὰ μεταγενέστερα κείμενα τῶν κωδικῶν μέχρι τὸν 12ο αἰ.

Ἀπὸ τὸ σημείωμα τοῦ B. Botte, *Les débuts de l'emploi du microfilm pour l'étude des manuscrits*, σσ. 109 - 111, μαθαίνουμε ὅτι ἦταν ὁ P. Maieul Carpuyns πὸς ἄρχισε τὸ 1928 τὴ συστηματικὴ χρῆση μικροταινιῶν χφφ κι ὅτι ἡ πρώτη συλλογὴ μικροταινιῶν χφφ ἀρχαίας καὶ μεσαιωνικῆς θεολογίας ἔγινε στὴ Μονὴ τοῦ Mont César.

Ὁ R. S. Brumbaugh, *The Puzzle of the Copyist of Yale's Olympiodorus Manuscript*, σσ. 113 - 115, κάνει λόγο γιὰ τὸ γραφεὶα τοῦ χφ galensis Beinecke Library 367 πὸς ἀγοράστηκε τὸ 1839 ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος. Ὑποστηρίζεται — ὄχι πειστικὰ — πὸς ὁ γραφεὶας ἦταν ἔμπορος πὸς ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸν Πλατωνικὸ Γοργία ἔρασιτεχνικά.

Ὁ P. Canart, *Un copiste expansif: Jean Sévère de Lacédémone*, σσ. 117 - 139, διηγεῖται μέσα ἀπὸ τὰ χφφ τὴν ἱστορία τοῦ γραφεὶα Ἰωάννη Σεβήρου Λακεδαιμόνιου πὸς βρισκόταν στὴ Ρώμη τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 16ου αἰ. προστατευόμενος τοῦ βιβλιοθηκάρου τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης Ἰερωνύμου Ἀλεάνδρου.

Ὁ G. Daitz, *The Scholia of the Jerusalem Palimpsest of Euripides: Hecuba*, σσ. 141 - 146, δημοσιεύει ἀπὸ τὸ γνωστὸ παλίμψηστο τῶν Ἱεροσολύμων τὰ σχόλια στὴν Ἑκάβη πὸς μοιάζουν πολὺ μὲ τὰ σχόλια τῶν κυριοτέρων χφφ BMV.

Ὁ καθηγητῆς A. Diller, *Notes on the History of Some Manuscripts of Aristotle*, σσ. 147 - 150, καταθέτει μερικές πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὴν ἱστορία τῶν χφφ Paris. gr. 1741, Paris. gr. 1853, S. Marci Flor. occid. I 15 καὶ Vatic. gr. deperd. 221 anno 1475.

Ὁ M. R. Dilts, *Demosthenic Scholia in Marcianus gr. 416 and Monacensis gr. 85*, σσ. 151 - 158, ἐξετάζει τὴ σχέση τῶν χφφ Marcianus gr. 416 (F) καὶ Monacensis gr. 85 (B) ἀναφορικὰ μὲ τὰ σχόλια τοῦ Δημοσθένη. Μὲ βάση μιὰ νέα παραβολὴ τῶν σχετικῶν σχολίων ὑποστηρίζεται ὅτι τὰ σχόλια τοῦ B δὲν προέρχονται ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ F πὸς εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὶς τέσσερις πρῶτες χεῖρες, ἀλλὰ ἀπὸ ἐνδιάμεσο ἀντίγραφο πὸς ἀναμφίβολα μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ χφφ F καὶ B.

λογής Saibante που βρισκόταν τον 18ο αί. στη Βερόνα και προς τα μέσα του 19ου αί. σκορπίστηκε σε διάφορες βιβλιοθήκες (κυρίως της Ήξφόρδης, Λονδίνου, Παρισιού, Φλωρεντίας).

Ο A. Kazdan, *Die Schrift einiger byzantinischer Kaiserurkunden und die konstantinopolitanische Kanzlei in der zweiten Hälfte des XI. Jahrhunderts*, σσ. 263 - 264, παρατήρησε ότι διπλωματικά έγγραφα της Λαύρας που ανήκουν χρονολογικά σε διάφορους αυτοκράτορες είναι γραμμένα από τον ίδιο γραφέα, ενώ σε όμοια περίπτωση χρυσοβούλλων, αν και δεν ταυτίζεται ο γραφέας, όμως η μορφή της γραφής δείχνει γραφέα της ίδιας «σχολής». Αντίθετα με την παραπάνω πρακτική υποστηρίζει ότι από το 1090 αλλάζει η γραφή και τα πρόσωπα της αυτοκρατορικής γραμματείας, πράγμα που όφείλεται στις μεταρρυθμίσεις του αρχηγού της νέας δυναστείας Ἀλεξίου Α΄ του Κομνηνού.

Ο A. F. J. Klijn, *A Library of Scriptures in Jerusalem?*, σσ. 265 - 272, επανεξετάζει το ζήτημα αν υπήρχε βιβλιοθήκη Ἱερῶν Γραφῶν στο ναό της Ἱερουσαλήμ κι αν το κείμενο όλων των ἄλλων χφφ της Ἐβραϊκῆς βίβλου διορθωνόταν σύμφωνα μ' αυτό που φυλασσόταν στο ναό. Καίτοι ἀρνητικὸς στὸ συμπέρασμά του δέχεται ότι υπήρχε κύλινδρος της Torah στο ναό κι ότι ὁ κύλινδρος αὐτὸς ἦταν σεβαστὸς ὄχι γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ κειμένου του μὰ γιὰ τὴν χρησιμοποίησή του ἀπὸ τὸν Μεγάλον Ἀρχιερέα.

Ο R. A. Kraft, *A Note on Palaeography and its Perils*, σσ. 273 - 277, με ὑπότιτλο *The Date of the Old Latin MS «ff» (=66 στη νέα Beuron ἔκδοση) of the Epistle of James, et al.* υποδεικνύει τὴν ἀπαράδεκτη κατάσταση πού μπορεῖ νὰ προκύψει ὅταν μέρη ἐνὸς χφφ πού γράφτηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα χρονολογούνται με διαφορά αἰώνων κι υποστηρίζει ότι τὸ χφφ πού μετὰ φαίνεται πολὺ πιθανὸ νὰ γράφτηκε τὸν 9ο αἰ.

Ο S. Leanza, *La catena all' Ecclesiaste di Procopio di Gaza del Cod. Marc. gr. 22 (ff. 67^v - 83^r)*, σσ. 279 - 289, βρίσκει ότι πρόκειται γιὰ θρύψαλο της ἀρχικῆς ἔλυσης (catena) κι ότι τὰ ἴδια τὰ σχόλια εἶναι μικρῆς ἔκτασης. Ὡστόσο δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητη, γιὰ τὴν διασώζει ἀποσπάσματα προηγουμένων σχολιαστῶν και γιὰ τὴν διατήρησε μερικὲς ὀρθὲς γραφὲς στὸ κείμενο τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης.

J. Leroy, *Quelques systèmes de réglure des manuscrits grecs*, σσ. 291 - 312. Τελευταία μελετᾶται ἀπὸ τοὺς παλαιολογικοὺς ἀκόμη κι ὁ τρόπος χαράκωσης τῶν χφφ προκειμένου νὰ προσδιοριστοῦν κωδικολογικά. Ὁ συγγραφέας πιστεύει πὼς μιὰ ἔρευνα στοὺς τύπους και τὰ συστήματα χαράκωσης θὰ μπορούσε ἴσως νὰ διαφωτίσει τὴν καταγωγὴ ἀρκετῶν χφφ, γιὰ τὴν ὀρισμένα συστήματα χαράκωσης χαρακτηρίζουν τὰ χφφ ὀρισμένων περιοχῶν.

Ο S. Lucà, *Su un probabile codice di Calamizzi: Il Mess. Gr. 18*, σσ. 313 - 323, περιγράφει τὸ χφφ αὐτὸ τοῦ 10/11ου αἰ. πού περιέχει ὀμιλίες τοῦ Ἱω. Χρυσοστόμου στὴ Γένεση.

Ο I. P. Medvedev, *Οἱ κατάλογοι τῶν Χρονικῶν τοῦ Ψευδο - Σφραντζῆ* στίς συλλογὲς τοῦ *Λένινγκραντ*, σσ. 325 - 329, υποδεικνύει ότι ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν χφφ τῶν «Χρονικῶν τοῦ Ψευδο - Σφραντζῆ» στὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Moravčik (*Byzantinoturcica I*, Βερολίνο 1958) λείπουν τὰ χφφ πού ὑπάρχουν στίς σοβιετικὲς συλλογὲς. Τρία χφφ ὑπάρχουν στὸ Λένινγκραντ ἀπὸ τὰ

όποια τὸ πληρέστερο (ἑλλ. 703) σὲ χαρτὶ τοῦ 1746. Τὰ ἄλλα εἶναι ὁ ἑλλ. 479 ὀκτὼ φύλλα ποῦ ὁ Πορφ. Οὐσπένσκι ἀπέκοψε ἀπὸ τὸ χφ τῆς Ἱερουσαλήμ ἀρ. 38, κι ὁ ἑλλ. 149 τοῦ 18ου αἰ. στῆ συλλογῇ τοῦ Ρωσικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἰνστιτούτου τῆς Κων/πολης.

Ἄ V. Nutton, *A Forgotten Manuscript of Galenus Latinus*, σσ. 331 - 340, ἀναφέρεται στὴν τύχη τοῦ χφ τῆς Δρέσδης D b 92 - 93 στὸν τελευταῖο πόλεμο καὶ συγκρίνοντάς το μὲ τὶς ἄλλες πηγές τῶν ἴδιων κειμένων σὲ λατινικὴ μετάφραση προσπαθεῖ νὰ ἐκτιμήσει τὴ ζημία ποῦ ἔγινε μὲ τὴ μερικὴ καταστροφή του γιὰ τὸν κριτικὸ τοῦ κειμένου.

Ἄ Fr. Petit, *Une chaîne exégétique grecque peu connue: Sinai gr. 2*, σσ. 341 - 350, παρουσιάζει τὸ βιβλικὸ αὐτὸ χφ ποῦ εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὴ μελέτη ἢ τὴν ἐκδοσὴ διαφόρων κειμένων, ἰδιαιτέρα τῶν δύο ἐξηγηματικῶν ἀποσπασμάτων γιὰ τὴ Γένεση καὶ τὴν Ἐξοδο.

Ἄ D. Pingree, *The Library of George, Count of Corinth*, σσ. 351 - 362, δίδει πληροφορίες γιὰ τὸ λόγιον καὶ ἀντιγραφέα Γεώργιο Κόμητα τὸν Κορίνθιο, ποῦ ἔδρασε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰ., καὶ παραθέτει κατάλογο 76 χφφ ποῦ ἀνῆκαν πιθανῶς στὴ βιβλιοθήκη του.

Ἄ J. G. Plante, *The Medieval Library of the Augustinerchorherrenstift Reichersberg, Austria: Towards its Reconstruction from Two Surviving Catalogues* (Munich, Staatsbibliothek Cod. Bav. Z), σσ. 363 - 373, κάνει χρῆση δύο χειρογράφων καταλόγων τοῦ 1595 καὶ τοῦ 1610 ποῦ μᾶς γνωρίζουν τὰ χφφ ποῦ ὑπῆρχαν στὸ παραπάνω ἴδρυμα καὶ καταστράφηκαν σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ σὲ πυρκαγιὰ τοῦ 1624.

Ἄ καθηγητῆς L. Politis, *Un copiste éminent du XVIIe siècle: Matthieu métropolitaine de Myra*, σσ. 375 - 394, δίνει μιὰ πλήρη εἰκόνα τοῦ μητροπολίτη Ματθαίου σὰν ἀντιγραφέα, συμπληρώνει τὸν κατάλογο τῶν χφφ ποῦ ἀντέγραψε προσθέτοντας ἔξι χφφ καὶ κάνει ὀρισμένες παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησι μερικῶν ἀπὸ τὰ γνωστὰ χφφ του.

Ἄ S. y. Rudberg, *Notices sur les manuscrits grecs d'Upsal*, σσ. 395 - 400, δίδει πληροφορίες γιὰ τὰ 73 χφφ τῆς πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης στὴν Οὐψάλα.

Ἄ P. Salmon, *Nouvelle liste de manuscrits en écriture bénéventaine*, σσ. 401 - 405, συμπληρώνει τοὺς καταλόγους τοῦ E. A. Lowe καὶ ἄλλων μὲ μερικὰ χφφ τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης.

Ἄ Z. G. Samodourova, Ἑμμανουὴλ Λάσκαρης, γραφέας ἐλληνικοῦ χφ τῆς Συνδικῆς συλλογῆς τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου, σσ. 407 - 412, μελετᾷ τὸ χφ 38 τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας ποῦ περιέχει τὴν Πεντάβιβλο τοῦ Μωϋσῆ. Ὑστερα ἀπὸ σύντομη περιγραφὴ τοῦ χφ ταυτίζεται ὁ ἀντιγραφεὺς μὲ τὸν Ἑμμ. Λάσκαρη, γραφέα τοῦ χφ 508 τῆς Μονῆς Σινᾶ. Ὁ Λάσκαρης ὅταν ἔγινε μοναχὸς ὀνομάστηκε Μητροφάνης, ὅπως ὑπογράφει στὸ χφ.

Ἄ H. M. A. Schatkin, *Byzantine Greek Manuscripts in Leningrad - The Granstrem Catalog*, σσ. 413 - 423, μὲ βάση τὸν κατάλογο τῶν ἐλληνικῶν βυζαντινῶν χφφ τοῦ Λένινγκραντ τῆς E. E. Granstrem μᾶς δίδει ποικίλες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὸ περιεχόμενό τους.

Ἄ W. O. Schmitt, *Einige Bemerkungen zur griechischen Elementargrammatik Cod. Vat. Graec. 1388, fol. 79 - 92*, σσ. 425 - 431, τονίζει τὴ

σπουδαιότητα τοῦ χφ Vatic. gr. 1388 καὶ συγκεκριμένα τῶν φύλλων 79 - 82 πού περιέχουν γραμματικό κείμενο. Μὲ βάση ὅ,τι παρατηρήθηκε ὡς τώρα καὶ τῆ δική του μελέτη ἐκφράζει τὴ γνώμη ὅτι πρόκειται γιὰ γραμματικό βοήθημα γιὰ χρήση τῶν σπουδαστῶν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας στὸ μεσαίωνα. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ παρατηρήσεις του γιὰ τὸ γραφέα τῶν φύλλων 79 - 92 σὲ σχέση μὲ τὸ ὑπόλοιπο χφ καὶ γιὰ τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες προῆλθε τὸ κείμενο αὐτό.

Ἰ. Sevčenko, *Kosinitza 27, a Temporarily Lost Studite Manuscript Found Again*, σσ. 433 - 442, περιγράφει τὸ γιὰ ἓνα διάστημα χαμένο αὐτὸ χφ πὺ ἐφανίστηκε πρόσφατα στὴν Ἀμερικὴ καὶ τὸ ἀξιολογεῖ δίνοντας δείγματα καλύτερων γραφῶν ἀπὸ τὴ Διαθήκη τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη.

M. Sicherl, *Die Humanistenkursive Marsilio Ficinos*, σσ. 443 - 450, ἐξετάζει δείγματα γραφῆς τοῦ Marsilio Ficino στὰ χφφ Paris. gr. 1816 (Πλωτῖνος) καὶ Vallie. F 20 (Ἰάμβλιχος). Ὁ συγγρ. θεωρεῖ τόσο σημαντικὴ τὴν προσφορά τοῦ P. O. Kristeller στὸ θέμα αὐτὸ ὥστε ἀναθεώρησε προηγούμενες ἀπόψεις του γιὰ τὴν «ἐπισεσυρμένη γραφή» τοῦ Ficino. Πέρα ἀπὸ τὴν ταύτιση τῆς γραφῆς ἐπιχειρεῖται καὶ χρονολόγησι τῶν δύο χφφ στὰ 1488.

H Nina V. Sinicina, *Οἱ συλλογές τῶν ἔργων τοῦ Μάξιμου Γρεκοῦ*, σσ. 451 - 455, ἀσχολεῖται μὲ τὰ marginalia σὲ τέσσερις συλλογές ἰδιόχειρων ἔργων τοῦ Μάξιμου γραμμένα στὴ ρωσικὴ μεταξὺ 1548 - 1555. Ἡ συγγρ. χαρακτηρίζει σύντομα τὶς συλλογές στὴν προσπάθειά της νὰ προσδιορίσει μερικὸς στόχους τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Μάξιμου.

M. Smith, *What may be Hoped from Modern Greek Manuscripts*, σσ. 457 - 460, ἀναφέρεται στὶς μικρὲς κοινοτικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς βιβλιοθήκες τῆς Ἑλλάδος πὺ μπορεῖ νὰ ἔχουν καὶ ἀκατάγραφα νεώτερα χφφ μὲ ποικίλο — ἀκόμη καὶ ἄγνωστο — περιεχόμενο.

E. de Strycker, *Notes sur l'abréviation des «nomina sacra» dans des manuscrits hagiographiques grecs*, σσ. 461 - 467, διατυπώνει ὀρισμένες παρατηρήσεις γιὰ τὸν τρόπο πὺ συντομογραφοῦνται τὰ nomina sacra στὰ χφφ τοῦ Πρωτευαγγελίου τοῦ Ἰακώβ. Κοντὰ στὴ συντομογράφησι τῶν γνωστῶν 15 ὀνομάτων σημειώνεται ἡ ὑπαρξὴ τῶν συντομογραφῶν ΠΑΡ^ϞΝΟC ἢ πα^Ϟνος καὶ ιω (=Ἰωάννης).

Ὁ καθηγητὴς N. B. Τωμαδάκης, *Ὁ γράφων παραγράφει - Μεταγράφει ὡς εἶναι*, σσ. 469 - 471, ἀναφέρει μερικὰ παραδείγματα ἀπὸ μεταγενέστερες μαρτυρίες ὅτι ὁ ἀντιγραφέας ἐνὸς κειμένου περιπίπτει σὲ λάθη καὶ τὴ συμβουλὴ μεταγενέστερου κειμένου στὸν ἀντιγραφέα νὰ ἀντιγράψει τὸ κείμενο ὅπως εἶναι.

K. Treu, *Der Schreiber am Ziel, Zu den Versen "Ὁσπερ ξένοι χαίρουσι...und ähnlichen*, σσ. 473 - 492, περιγράφει τὴ χαρὰ τοῦ γραφέα καὶ τὸ σκοπὸ πὺ ἐκπληρώνει ὅταν περατώνει τὴν ἀντιγραφή ἐνὸς χφ. Τὸ πρᾶγμα εἶναι φυσικό, ἀν λάβει κανεὶς ὑπόψη τὸ μόχθο καὶ τὴν ἐπιμέλεια ἐνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι δικαιολογημένη ἡ ὑπαρξὴ σχετικῶν φράσεων πὺ συνόδευαν τὸ πέρας τῆς ἀντιγραφῆς κάποιου ἔργου κι ἡ χρῆσις χαρακτηριστικῶν λέξεων (ἡδύς, χαίρουσιν κτ.).

S. J. Voicu, *Il florilegio crisostomico del Vat. Gr. 790*, σσ. 493 - 502, ἐξετάζει ἓνα ἀνθολόγιο πὺ βρίσκεται σὲ μικρὸ χάρτινο χφ τοῦ 14ου αἰ.

(στὰ φύλλα 44 - 53) καὶ ποὺ ἀποδίδεται — ὄχι μὲ μεγάλη ἀκρίβεια — στὸν Ἴω. τὸ Χρυσόστομο.

Ὁ F. Wagner, *Der Codex Nr. 49 der Stadtbibliothek Aachen*, σσ. 503 - 509, κάνει λόγο γιὰ τὴν τύχη ποὺ εἶχε τὸ χφ ποὺ χάθηκε στὸν τελευταῖο πόλεμο κι ἀνευρέθηκε ἀργότερα (1945). Ἀπὸ τὸ χφ λείπει τὸ μέρος μὲ τοὺς *Sermones ad novicios regulares* τοῦ Θωμᾶ ἀπὸ τὴν Κέμπη καὶ περιέχει σήμερα τὸ ἔργο *Dialogus miraculorum* τοῦ Caesarius von Heisterbach. Ἀκολουθεῖ λεπτομερῆς περιγραφή τοῦ χφ, ἐνῶ γιὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν τόπο συγγραφῆς καὶ τὴ χρονολόγησή ὁ συγγρ. ἐπιφυλάσσει νὰ ἀπαντήσῃ ἀναμένοντας τὴν εὔρεση καὶ τοῦ χαμένου τμήματος τοῦ χφ.

N. ΚΟΝΟΜΗΣ

Iohannis Spatharakis, The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts (Byzantina Neerlandica, G. H. Blanken et al. eds., fasc. 6), Leiden 1976. E. J. Brill, 288 pp., 182 black and white illustrations.

Byzantinists have touched upon the significance of portraiture in Byzantine art on various occasions but the subject has remained virtually untreated. No one attempted to collect a body of material found in a particular art medium, to provide the necessary documentation and deliver it to scholars as the foundation stone for the study of the subject until the book under review made its appearance. For this feat alone the author, Dr. Spatharakis, commands our admiration.

In the introduction Spatharakis defines the portrait according to the approach he is to follow in the book. He has chosen pictures of specific individuals, emperors, officials, abbots and monks to investigate. The criteria of choice, however, are not always clear and saints, for example, whose portraits were not executed in their life times have been excluded. His intentions are to identify the portraits, to relate them to textual sources, to discover how far the artist goes to render a «likeness», and if possible to specify the occasion for which the portrait was made, and to provide, a date for the manuscript which contains the portrait. The author succeeds in giving us a wealth of information about individuals and manuscripts.

What follows is a catalogue of portraits found in codices which are divided into Biblical, Theological, Scientific, or Historical. This particular division points to the origin of this book, which is the doctoral dissertation of the author presented to the university of Leiden. In each entry Spatharakis goes carefully over various problems, often correcting accepted dates or proposing new identifications, being in control of sources and historical documentation, so that the text, despite its complexities and at times the unclarity of the argument, reads like a

detective story. Here are a few of Spatharakis' startling discoveries: He observes irregularities in the quires and inscriptions in the cod. Paris. Coislin 79 and argues convincingly that the emperor represented with the archangel Michael is not Nicephoros Botaniates but a re-used portrait of his predecessor Michael VII Doukas (pp. 107 - 118). The cod. Paris. gr. 510 should be dated more precisely to the year 879, that of the death of Constantine, Basil's eldest son, which occurred while the manuscript was still in the workshop (pp. 98, 99). The dedication page of the cod. Vat. Urb. gr. 2 does not represent the coronation of Alexius the son of John II Comnenus but the protection which the two emperors enjoy from heaven (p. 83); the manuscript must have been executed sometime after 1122. Spatharakis is correct in pointing out the later hand which has written the Paschal tables 1313 to 1348 in the cod. Athos, Dionysiou 65; therefore this date cannot be applied to the manuscript which must be placed in the twelfth century. He makes a good case for fixing the date of the cod. Sinai 364 within three months after June 1042 (p. 102).

The large amount of material and its intricacies and the usual demands placed on doctoral candidates make overstatements in the text and the argument unavoidable. The art historical side of the works discussed is somewhat neglected, the research being predominantly historical, leading to arguments that may not be easily accepted by art historians, trained in illuminated manuscripts. Here is one example: «The number of illustrated psalms and subjects in the Barberini Psalter is smaller than that in the London Psalter and assuming a common origin for both manuscripts in the Studios monastery, it is logical that the more developed cycle in the latter is a development beyond the Barberini manuscript» (pp. 33, 34). Methodologically this argument does not stand. A developed cycle within a family of manuscripts does not necessarily imply a later date for the manuscript that now contains such a cycle. Nor can always similarity in iconography be a criterion for placing two manuscripts in the same period (pp. 119, 120). A passion for costume and for descriptive details leads occasionally to oversights. A case in point is the miniature in cod. Sinai gr. 198, fol. 199^v. Surely the monk Germanos, who is kneeling in front of John the Evangelist, is not dressed as an Orthodox monk (p. 56). The cap alone points to the Latin area and so does the composition. The donor kneeling before a saint in this fashion is common in western manuscripts. There are other western elements in this manuscript which relate it to the Crusaders' style and the codex is most likely of a thirteenth rather than a fourteenth century date. In this case and in other instances one wished that the author would go beyond the identification of persons and their dates. The meaning of the scene is not always discerned; somehow the «sitter» escapes us. But then it is unjust to ask for what the author has not intended to produce that is a study of the «character portrait» in Byzantine art.

A number of portraits have escaped Spatharakis' erudite catalogue,

in fact two of them, both in Psalters, one in Oxford and another in the Benaki Museum, Athens, have been recently published by Professors Vokotopoulos and Cutler. But it is my understanding that Dr Spatharakis is preparing a supplement to his book which will complete the collected material.

We must make it absolutely clear that whatever the weak points of the book are, they do not detract from its value. The book contains splendid indexes, author and publishers deserve special praise for them, and on the whole the publishers have done justice to this important book. Spatharakis has made an essential contribution to Byzantine studies. The book will remain the standard reference work on portrait in illuminated manuscripts and will provide the basis for any one who will undertake the study of the subject beyond its historical documentation.

GEORGE CALAVARIS

Hans - Veit Beyer, Nikephoros Gregoras, Antirrhethika I, Einleitung, Textausgabe, Übersetzung und Anmerkungen. Wiener Byzantinische Studien, Band XII, Wien 1976. 80, σσ. 493.

Ὁ 14ος αἰών, ἀκόμη καὶ σήμερα μετὰ τὴν ἔκδοσι πολλῶν ἀνεκδότων ἔργων, παραμένει «σκοτεινός». Ἰδιαίτερα αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα. Κατὰ κύριον λόγον αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι πολλὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα, ὅπως πιστεύεται, θὰ φωτίσουν σκοτεινὲς πτυχὲς τοῦ φαινομένου αὐτοῦ πού κυριολεκτικὰ συνετάραξε ὀλόκληρες δεκαετίες τὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου, ἀναμένοντι στὶς φιλόξενες βιβλιοθήκες τὸν ἐρευνητὴ πού θὰ ἀναλάβῃ τὸ δύσκολο ἔργο τῆς ἐκδόσεώς τους. Ὁ Beyer μὲ τὴν ἔκδοσι τῶν προτέρων Ἀντιρρητικῶν τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦρᾶ ἐπέχυσε λίγο ἀκόμη φῶς στὶς ἡσυχαστικὰς ἐρίδες, γιὰ τὸν ὁ συγγραφεὺς τῶν Ἀντιρρητικῶν αὐτῶν ὑπῆρξε πρωταγωνιστὴς τῆς ἐρίδος αὐτῆς. Ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ἦταν ἀδιάφορος, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ λῆξιν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου (1341 - 1347) μεταξύ Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, τάχθη μετὰ τὸ μέρος τῶν ἀντιπάλων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Μετὰ τὸ θάνατο μάλιστα τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου ἀνέλαβε τὴν ἡγεσίαν τῶν ἀντιησυχαστῶν καὶ διεξήγαγε σφοδρὴ πολεμικὴ κατὰ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τῶν ὁπαδῶν του. Μέχρι σήμερα ἔχουν ἐκδοθῆ πολλὰ ἔργα του, παρέμεναν ὅμως ἀνεκδοτοί, μεταξύ τῶν ἄλλων, καὶ δύο σειρὰς ἀντιρρητικῶν λόγων πού εἶναι γνωστοὶ ὡς Πρῶτεροι καὶ Ὑστεροὶ Ἀντιρρητικοὶ λόγοι.

Ἡ ἔκδοσις τῶν προτέρων Ἀντιρρητικῶν λόγων τοῦ Γρηγοῦρᾶ ἀπὸ τὸν Hans - Veit Beyer, ἂν ἀφαιρέσῃ κανεὶς τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων (σσ. 5 - 6), τὸν πρόλογον τοῦ ἐκδότου τῆς σειρᾶς Herbert Hunger (σσ. 7 - 8), τὸν πρόλογον τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς ἐκδόσεως Hans - Veit Beyer (σ. 9) καὶ τὶς συντμήσεις (σσ. 11 - 13), διαιρεῖται στὰ ἐξῆς τρία μέρη: α) Ἰδεολογικο -

ιστορικές εισαγωγικές παρατηρήσεις στο περιεχόμενο των προτέρων «'Αντιρρητικῶν» τοῦ Γρηγοῦ (σ. 15 - 116), β) Κείμενο καὶ μετάφρασις (σ. 117 - 432) καὶ γ) Πίνακες (σ. 433 - 490). Στὸ τέλος ὁ ἐκδότης προσθέτει καὶ πίνακα διορθωτέων (σ. 491 - 493).

Ἐπειδὴ τὸ πρῶτο μέρος, ἡ ἐκτενὴς δηλαδὴ εἰσαγωγή, εἶναι μιὰ πραγματικὴ διατριβὴ καὶ παρουσιάζει ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον, κρίνομε σκόπιμο νὰ παραθέσωμε τὸ περιεχόμενό του. Σύμφωνα με τοὺς τίτλους τοῦ συγγραφέως αὐτὸ εἶναι τὸ ἑξῆς: I. Ἡ ἐποχὴ Ἀνδρονίκου τοῦ Β': 1. Φιλοσοφικὴ καὶ πολιτικὴ ἰδεολογία. 2. Ἐπιστήμη καὶ πρῶτες ἐπαφές με τὴ θεολογία. Μιὰ πρῶτη συνάντησις με τὸν Παλαμᾶ. II. Τέσσαρα ἔτη τῆς δυσμενείας: 1. Τὸ ὑπόμνημα στὸ «Περὶ ἐνυπνίων» τοῦ Συνεσίου. 2. Ἡ γραμματειακὴ δημιουργία τοῦ Γρηγοῦ ὑπὸ τὸ πρῶτον τοῦ μητροπολίτου Ἐφέσου. 3. Ἡ ἔρις μεταξὺ τῶν λογίων Γρηγοῦ καὶ Βαρλαάμ: α) Μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγοῦ πρὸς τὸ Βαρλαάμ. β) Ἡ «Ἀντιλογία». γ) Ὁ «Φλωρέντιος». δ) Ὁ «Φιλομαθής». III. Ἡ ἐποχὴ ἀπὸ τὸ 1332 μέχρι τὸ θάνατο Ἀνδρονίκου τοῦ Γ': 1. Ἡ ἀλληλογραφία μεταξὺ Ἀκινδύνου καὶ Γρηγοῦ. 2. Οἱ ἐνωτικὲς διαπραγματεύσεις τῶν ἐτῶν 1334/35: α) Ὁ κατὰ Λατίνων λόγος τοῦ Γρηγοῦ πρὸς τὴν ἁγία Σύνοδο. β) Τὸ ἐγκώμιο τοῦ Ἀκινδύνου γιὰ τὸν κατὰ Λατίνων λόγον τοῦ Γρηγοῦ μαζί με μερικὲς παραπομπὲς στὴν ἀγιογραφικὴ δραστηριότητα τοῦ συγγραφέως μας. γ) Οἱ 21 κατὰ Λατίνων πραγματεῖες τοῦ Βαρλαάμ. δ) Οἱ δύο κατὰ Λατίνων πραγματεῖες τοῦ Παλαμᾶ. 3. Ἡ ἐναρξὶς τῆς ἐριδος μεταξὺ Παλαμᾶ καὶ Βαρλαάμ: α) Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τὸν Ἀκινδύνο. β) Ἡ ἀπάντησις τοῦ Ἀκινδύνου. γ) Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Βαρλαάμ πρὸς τὸν Παλαμᾶ. δ) Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τὸν Βαρλαάμ. Ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ κατὰ κόσμον παιδεία. 4. Πολιτικὴ ἰδεολογία. 5. Ἡ σύνοδος τοῦ 1341. IV. Ἡ ἐποχὴ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου: 1. Πολιτικὴ καὶ ἰδεολογία. 2. Ὁ θρησκευτικὸς ἀγὼν μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. 3. Διωγμοὶ αἰρετικῶν στὸν Ἄθωνα. 4. Οἱ προτροπὲς τοῦ Ἀκινδύνου πρὸς τὸν Γρηγοῦ. 5. Ἡ εἴσοδος τοῦ Γρηγοῦ στὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα. 6. Τὰ «πρότερον ἐκδοθέντα» ἀντιπαλαμικά «κεφάλαια». 7. Οἱ πρότεροι Ἀντιρρητικοί.

Ὅπως φαίνεται σαφῶς ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω τίτλους, ὁ Beyer προσπάθησε με πρωτότυπο τρόπο νὰ προσεγγίσῃ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γρηγοῦ ἀπὸ τὴ γέννησί του μέχρι τὴ σύνταξιν τῶν προτέρων Ἀντιρρητικῶν λόγων του. Τὸ βᾶρος τῆς διαπραγματεύσεως πίπτει στὸν ἰδεολογικὸ τομέα. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὰ κείμενα τοῦ Γρηγοῦ καὶ τῶν συγχρόνων του κατέχουν σημαντικὴ θέσιν στὴν ὅλη ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος. Οἱ παραθέσεις τῶν κειμένων αὐτῶν καταλαμβάνουν περίπου τὸ 1/3 τῆς εἰσαγωγῆς. Ὁ συγγραφεὺς δὲν περιορίζεται σὲ μιὰ ἐξωτερικὴ περιγραφή τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Γρηγοῦ, ἀλλὰ προχωρεῖ σὲ μιὰ ἐσωτερικὴ ἐρμηνεία τους. Παρακολουθεῖ τὴν ἐξέλιξιν τῆς σκέψεως τοῦ Γρηγοῦ μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα του. Ἐπισημαίνει τὶς ἐπιδράσεις τῆς θύραθεν σοφίας καὶ τῆς πατερικῆς θεολογίας στὴ σκέψιν καὶ τὸ ἔργο του. Σκιαγραφεῖ τὶς προσωπικότητες τῶν Παλαμᾶ, Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου. Τονίζει τὰ κοινὰ καὶ τὶς διαφορὰς τους σὲ σύγκρισιν με τὸν Γρηγοῦ. Ἐξετάζει τὶς σχέσεις του με τοὺς ἀνωτέρω. Προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τοὺς λόγους ποὺ ὠδήγησαν στὴ σύγκρουσιν ἢ καὶ συνεργασίαν τοῦ Γρηγοῦ με αὐτούς. Ἰδιαιτέρα ἐπιμένει στὸν προσδιορισμὸ τῶν φιλοσοφικῶν πεποιθήσεών τους πού, κατὰ τὴν ἄποψίν του,

ὕπῆρξαν οἱ βασικοὶ παράγοντες τῆς συγκρούσεώς τους. Παράλληλα παρέχει ἀρκετὸ ὕλικό ποῦ βοηθεῖ στὴν καλύτερη κατανόησι τῶν γεγονότων ποῦ περιγράφονται στοὺς προτέρους Ἀντιρρητικούς. Ἐξηγεῖ τοὺς λόγους τῆς ἀδιαφορίας τοῦ Γρηγοῶ γιὰ τὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐκκλήσεώς της. Τέλος περιγράφει τὶς προσπάθειες τῶν ἀντιπαλαμιτῶν γιὰ τὸν προσεταιρισμὸ του καὶ τὴν εἴσοδό του στὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα.

Ἡ προσπάθεια αὐτὴ τοῦ Beyer εἶναι ἐπιτυχής, ἀξιέπαινη καὶ πολύτιμη, γιὰτι ἄλλοῦ περισσότερο καὶ ἄλλοῦ ὀλιγώτερο κατώρθωσε νὰ ἐπιτύχη τοὺς στόχους ποῦ ἔθεσε καὶ ποῦ περιγράψαμε στὴν προηγούμενη παράγραφο. Μὲ τὴ συναίσθησι ὅτι ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι ἀρκετὰ καλὴ καὶ χωρὶς νὰ ἔχωμε τὴ διάθεσι νὰ ὑπαγορεύσωμε στὸ συγγραφέα πῶς θὰ ἐπιθυμούσαμε νὰ διαπραγματευθῆ τὸ θέμα, ἄς μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ προβοῦμε σὲ μερικὲς γενικὲς παρατηρήσεις. Δυστυχῶς, ἂν καὶ ἡ εἰσαγωγὴ αὐτὴ εἶναι γιὰ μᾶς ἕνας πειρασμὸς γιὰ συζήτησι καὶ σχόλια, μὴ κριτικὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀσχοληθῆ συστηματικὰ μὲ ὅλα τὰ προβλήματα ποῦ δημιουργεῖ καὶ θέτει ὁ συγγραφεὺς.

Πολλὲς θέσεις τοῦ συγγραφέως εἶναι συζητήσιμες. Αὐτὸ ὀφείλεται ἰδιαίτερα στὴ μέθοδο ποῦ αὐτὸς χρησιμοποίησε. Βλέπει τὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα ἀπὸ φιλοσοφικὴ κυρίως σκοπιά, ἐνῶ παραγνωρίζει τὸν ἐκκλησιολογικὸ καὶ ἀνθρώπινο παράγοντα. Μὲ αὐτὸν ὅμως τὸν τρόπο καταλήγει σὲ βεβαιωμένα καὶ ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Αὐτὰ μάλιστα πολλὲς φορὲς ἔχουν ἀποφθεγματικὸ χαρακτῆρα. Π.χ. χωρὶς νὰ πείθῃ ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ «Palamas vereinigte orthodoxen Konservatismus, ambivalenten Hesychasmus und weltliche Halbbildung miteinander» (σ. 92). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν κατακλιθεὶς τῆς εἰσαγωγῆς. Ἀφοῦ ἐκφράζει ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὸ θετικὸ ρόλο τοῦ Παλαμισμού, καταλήγει μὲ τὴν εὐχὴ νὰ εἰσχωθῆ στὸ Συνοδικὸ τῆς Ὁρθοδοξίας τὸ «Γρηγοῶ καὶ Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου αἰωνία ἡ μνήμη» (σ. 116). Νομίζομε ὅτι ἡ εὐχὴ αὐτὴ εἶναι ἀρκετὰ ἀτυχής, διότι δείχνει περιφρόνησι πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐμμεσα αὐτὸ ἐμφανίζει ἀπὸ τὴ μὴ μεριὰ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς αἰρετικούς ὡς ἀδικημένους καὶ θύματα, ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲ μεριὰ τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ἀδικη καὶ θύτη. Σὲ συνδυασμὸ μάλιστα μὲ ὅσα ἀναφέρει στὴν αὐτὴ σελίδα γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῶν προτέρων Ἀντιρρητικῶν, ὅτι δηλαδὴ «οἱ πρότεροι Ἀντιρρητικοὶ δὲν πρέπει νὰ ἐκτιμῶνται μόνο σὰν φιλοσοφικο-θεολογικὴ πραγματεία, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ σὰν τεκμήριο τοῦ ἀγῶνος τῆς βυζαντινῆς ἐπιστήμης γιὰ τὴν ἀπλή της ὑπαρξί», ἡ Ἐκκλησία ἐμφανίζεται καὶ σὰν σκοταδιστικὴ δύναμις. Εἶναι ἀληθῆ τὰ ἀνωτέρω; Κατὰ τὴ γνώμη μας ὁ συγγραφεὺς βιάστηκε νὰ δώσῃ ἀπάντησι. Ἔσπευσε νὰ φέρῃ στὴν ἐπιφάνεια καὶ νὰ υἱοθετήσῃ θέσεις ποῦ μέχρῃ χθὲς ἐθεωροῦντο ξεπερασμένες. Ἴσως προχώρησε καὶ πρὸ πέρα. Νὰ ἀμφισβητήσῃ καὶ τὸ κύρος τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἱστορικὸς βεβαίως ἔχει ὡς καθήκον του τὴν ἀποκατάστασι τῆς ἀληθείας, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ἔχη τὴν ἀπαίτησι νὰ τὴν ἀσπασθοῦν καὶ οἱ ἄλλοι, ὅταν δὲν βρῖσκεται σὲ θέσι νὰ τοὺς πείσῃ. Μερικὲς φορὲς γινόμαστε φιλανθρωπότεροι καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἀπὸ τὸ Θεό. Ἡ καταδικαστικὴ ἀπόφασις δὲν δεσμεύει τὴ θεία βουλή ποῦ εἶναι ἀνεξερεινήτη καὶ ἀνεξιχνίαστη. Ἡ Ἐκκλησία εἶχε ἐπαναλάβῃ πολλὲς φορὲς τὴν εὐχὴ τοῦ Beyer, ὅταν τοὺς καλοῦσε σὲ μετάνοια καὶ ἐπιστροφή, ὅταν τοὺς προέτρεπε νὰ θυσιάσωσιν τὸν ἐγωϊσμὸ τους, τὴν ἀρχὴ καὶ ρίζα κάθε κακοῦ. Ἰδιαίτερα αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὸν Γρηγοῶ. Καὶ αὐ-

τὸ τὸ γνωρίζει καλλίτερα ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους ὁ Beyer πού ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μὲ τὸ ἔργο του. Κυρίως ἐγωϊστικοὶ λόγοι τὸν ὠθησαν νὰ ἀναμιχθῆ στὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα. Ὁ πατριάρχης Κάλλιστος Α΄ (1350 - 1353 καὶ 1355 - 1363/64), ὁ ὑπεύθυνος πνευματικὸς ἡγέτης κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους στὴν Κωνσταντινούπολι, πού τόσο στιγματίστηκε ἀπὸ τὸν Γρηγορᾶ, κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἀ΄ πατριαρχίας του τήρησε ἄψογη στάσι ἀπέναντί του. Ὅταν, λοιπόν, ὁ Κάλλιστος ἀνακάλυψε ὅτι ὁ Γρηγορᾶς καὶ οἱ μαθητές του εἶχαν σχέσι μὲ μαγεῖες καὶ γοητεῖες, ἀποσιώπησε τὸ γεγονός: «Ἄλλ' ἵνα μὴ εἰς προφανῆ ὄλεθρον καὶ ψυχικὸν βόθρον ἐμπέσῃ, παρασιωπῆσαι τηρικαῦτα δεῖν ἐγνωμεν τὰ περὶ αὐτοῦ ὡς δῆθεν τῶν τῆς εὐσεβείας ἀντιποιοιμένου δογμάτων» (Καλλίστου, *Κατὰ τοῦ τοιοῦτου Γρηγορᾶ*, Chiland. 8, f. 228^r). Καὶ ὅταν ἀκόμη ὁ Γρηγορᾶς, ἐκμεταλλεζόμενος τὴν ἀδιάφορη θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, πέρασε στὴν ἀντεπίθεσι καὶ ἔφερε στὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τοὺς ὑστέρους Ἀντιρρητικούς καὶ ἄλλους λόγους, πάλιν ὁ Κάλλιστος ἔσπευσε, ὄχι μόνο μία, ἀλλὰ πολλὰς φορές νὰ τὸν καλέσῃ σὲ ἐπιστροφή: «Παῦσαι τοίνυν ἀντιποιεῖσθαι αὐτῆς τῆς ἀνοσίου αἰρέσεως καὶ τῆ ἐκκλησίᾳ Θεοῦ ὡς ποτε ταύτης υἱὸς γνήσιος καὶ νῦν, εἰ βούλει, /πρόσελθε καὶ μὴ τὴν εἰσέλευσιν ἀναβάλλου... Ταῦτα γὰρ ποιῶν οὐ μόνον σεαυτὸν τὰ μέγιστα ὠφελήσεις, ἀλλὰ καὶ πολλοῖς ἄλλοις πρόξενος ἀγαθὸς γενήσῃ. Καὶ γὰρ καὶ αὐτὸς ὑπερέυχομαι τῆς ἐπιστροφῆς ὑμῶν ἕνεκα καὶ μετανοίας, ἵνα ὅθεν κακῶς ἀπερράγητε καλῶς συναρμοσθῆτε καὶ μέρος γένησθε τοῦ τῆς ἐκκλησίας πληρώματος» (Καλλίστου, *Ὁμιλία περὶ ἀγνοίας τῶν θείων γραφῶν*, Chiland. 8, f. 178^r - ^v). Ἀκόμη καὶ ὁ Παλαμᾶς, λίγο χρόνο πρὸ τοῦ θανάτου του, τὴν αὐτὴ εὐχὴ ἐξέφρασε «...εἰ μὴ ἄρα μεταμεληθεῖ καὶ τῶν πονηρῶν δογμάτων ἀποσταίῃ συμφωνήσας ἡμῖν κατὰ τὴν τῆς εὐσεβείας ἀλήθειαν, ὅπερ ἡμῖν μὲν εὐχῆς ἔργον καὶ ἐλπίς...» (Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Περὶ τῆς τοῦ Γρηγορᾶ ψευδογραφίας ὁμοῦ καὶ δυσσεβείας λόγος δεύτερος*, Athen. 2092, σ. 253). Ἀφοῦ δὲν ἐπιθυμοῦσαν αὐτοὶ νὰ γραφῆ τὸ ὄνομά τους στὸ Συνοδικὸ τῆς Ὁρθοδοξίας, γιὰτὶ ἔχομε τὴν ἀπαίτησι νὰ τὸ γράψῃ ἡ Ἐκκλησία;

Τὸ πρόβλημα τῆς στάσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐναντι τῆς θύραθεν παιδείας δὲν ὑφίσταται γιὰ ἐκείνους πού τὸ προσεγγίζουν μὲ ἐκκλησιολογικὰς προϋποθέσεις. Εἶναι ἀδιανόητο γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν νὰ ἀποδώσῃ στὴ θύραθεν παιδείαν ἀπόλυτο χαρακτήρα. Γι' αὐτὴν ἡ ἀλήθεια εἶναι ὁ Χριστός. Αὐτὸς ὁδηγεῖ στὴ σωτηρία. Ἡ θύραθεν παιδεία μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ στὴν κατανόησι ὠρισμένων ἀληθειῶν, ἀλλὰ ἀδυνατεῖ νὰ περιγράψῃ μὲ τὸν ὀρθὸν λόγο τὴ θεία φύσι καὶ οὐσία καὶ στερεῖται καθ' ἑαυτὴ σωτηριολογικοῦ χαρακτήρος. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δὲν καταπολέμησε τὴ θύραθεν παιδείαν, ἀλλὰ τὸν ὑπερτονισμό της, ὅτι δηλαδὴ ἡ σωτηριώδης ἀλήθεια τοῦ Χριστοῦ εἶχε ἀνάγκη συμπληρώσεως ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σοφία. Αὐτὸ ὅμως χαρακτηρίσθηκε ὡς *κακὴ χρῆσις* τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων μέσα στὴν Ἐκκλησίαν καὶ καταπολεμήθηκε, πρβ. «Ἐνθεν τοι καὶ ὁ γεννάδας οὐτοσί Γρηγορᾶς τὸ πολύρρημον πνεῦμα τῆς βλασφημίας δεξάμενος διὰ τῆς ἀσκήσεως τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων μὴ καλῶς τοῦτοις χρῆσάμενος καὶ τοῦ καθήκοντος ἐκτραπείς...» (Καλλίστου, *Ὁμιλία κατὰ τοῦ Γρηγορᾶ καὶ τῶν αὐτοῦ ὁμοφρόνων*, Chiland. 8, f. 200^r).

Ἡ εἰσαγωγή ἴσως θὰ ἦταν πληρέστερη, ἂν περιεῖχε περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο. Φυσικὰ μπορεῖ νὰ εὔρη κανεὶς στοιχεῖα γι' αὐτὸ σκόρ-

πικ σὲ ὀλόκληρο τὸ ἔργο. Πάντως ἔχομε τὴν ἐντύπωσι ὅτι, ἂν ὠρισμένα ἀπὸ αὐτὰ παρουσιάζονταν μὲ συστηματικὸ τρόπο στὴν εἰσαγωγή, θὰ βοηθοῦσαν τὸν ἀναγνώστη στὴν καλύτερη κατανόησι τοῦ περιεχομένου του. Ὡς πρὸς τὰ προβλήματα τῶν ἐπὶ μέρους παραγράφων περιοριζόμεσθε μόνο στὰ ἑξῆς: Στὴν παράγραφο «Διωγμοὶ αἰρετικῶν στὸν Ἄθωνα» (σσ. 104 - 108) πιστεύομε ὅτι θὰ κατέληγε σὲ περισσότερο συγκεκριμένα συμπεράσματα, ἂν χρησιμοποιοῦσε τὶς κατωτέρω πηγές: α) Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ, Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας κατὰ τοῦ παλαμικοῦ καὶ παρανόμου τόμου, Laur. plut. 56, 14, f. 124^r: «δηλοῖ δ' ὡς ἐκείσε γενόμενος ἐπιθόμην καὶ ὁ πρὸ πέντε καὶ δέκα πον ἐτῶν ἐκ τοῦ ὄρους ἐκείνου πεμφθεὶς ἐν Βυζαντίῳ κατὰ Μασσαλιανῶν τόμος, οὗς ἀνεζητηκότες καὶ ἀνευρόντες...». Πρβ. Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, XXXVII, 24 - 25: III, 541, 16 - 542, 18. β) Χριστοφόρου Κτενᾶ, Ὁ Πρῶτος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω καὶ ἡ «Μεγάλῃ Μέση» ἢ «Σύναξις», *ΕΕΒΣ* 6 (1929) 269 - 273.

Ἐπίσης στὸν ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου συγγραφῆς τῶν προτέρων Ἐπιτομῶν νομίζομε ὅτι θὰ συνέβαλλε σημαντικὰ καὶ τὸ κατωτέρω χωρίο τῶν ὑστέρων Ἐπιτομῶν τοῦ Γρηγοῤῥᾶ: «Μέμνημαι δ' ἔγωγε πάλαι πολλὸν ποιησάμενος καθὰ καὶ περὶ πλείστων ἄλλων οὕτω δὴ καὶ περὶ τούτου λόγον ἔτος τοῦτ' ἑκάτον ἐν τοῖς κατὰ τῶν αὐτοῦ προτέρων ἐκείνων βλασημιῶν ἀντιρρητικοῖς λόγοις πρὶν Καντακουζηνὸν ἐγκρατῆ Βυζαντίων γενέσθαι καὶ πρὶν ἐντελῶς τῶν βασιλείων ἐπειληφθαι σκήπτρων...» (Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ, Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας κατὰ τοῦ παλαμικοῦ τόμου, Laur. plut. 56, 14, f. 73^r. Πρβ. Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ, Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας I, σσ. 411 κ.έ.). Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν πληροφοριῶν τοῦ χωρίου αὐτοῦ πρέπει νὰ γίνῃ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ χρόνο εἰσόδου τοῦ Καντακουζηνοῦ στὴν Κωνσταντινούπολι. (Πρβ. D. M. Nicol, *The byzantine family of Kantakouzenos* [Cantacuzenus] ca 1100 - 1460, Washington 1968, σσ. 62 - 64, σημ. 77.)

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου τοῦ ὁ Beyer μετὰ ἀπὸ τὶς «Προεισαγωγικὲς παρατηρήσεις στὸ κείμενο καὶ στὴν μετάφρασι» (σ. 119) καὶ τὴν «Περιγραφή τοῦ περιεχομένου» μᾶς δίδει τὸ κείμενο τῶν τριῶν προτέρων Ἐπιτομῶν λόγων τοῦ Γρηγοῤῥᾶ. Στὴν ἔκδοσι ἔλαβε ὑπ' ὄψιν μόνο τὸν κώδικα Genavensis graecus 35 (148), τοῦ 16ου αἰῶνος, διότι τὰ ὑπόλοιπα χειρόγραφα εἶναι ἀντίγραφα τοῦ κώδικος αὐτοῦ. Ἐτσι ἀποφεύχθη ἀσκητικὴ καὶ ὑπερβολικὴ φέρτωσις τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος. Ἡ ἔκδοσις εἶναι ἀρκετὰ ἐπιμελημένη. Ὁ ἐκδότης δείχνει μὲγάλου σεβασμοῦ στὸ κείμενο καὶ σπάνια ἐπεμβαίνει σ' αὐτό. Ἀξιόλογο εἶναι καὶ τὸ διπλὸ ὑπόμνημα. Μὲ σχολαστικὸ τρόπο ὁ Beyer δίνει παραπομπὰς ὄχι μόνο τῶν χωρίων ποὺ ἀναφέρονται ἄμεσα στὸ κείμενο, ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἄλλων χωρίων ποὺ δὲν μνημονεύονται. Ἐτσι ὁ ἐκδότης ἔμμεσα μᾶς παρέχει τὶς πηγὰς καὶ τὶς ἐπιδράσεις τῆς πατερικῆς καὶ τῆς θύραθεν γραμματείας στὸ ἔργο τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ. Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὰ κείμενα τῶν πατέρων καὶ τῆς θύραθεν γραμματείας, στὰ ὁποῖα παραπέμπει ὁ Γρηγοῤῥᾶς, ὠδήγησε τὸν ἐκδότην σὲ μιὰ ἀξιόλογη καὶ κοπιώδη προσπάθεια. Νὰ δώσῃ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τὶς διαφορὰς ποὺ παρατηροῦνται ἀνάμεσα στὸ παρατεμπόμενο χωρίο καὶ στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ συγγραφέως. Ὁ ἐρευνητὴς ἔχει ἔτσι ἐνώπιόν του ἀνάγλυφον τὴν εἰκόνα τοῦ τρόπου χρήσεως τῶν χωρίων ἐκ μέρους

τοῦ Γρηγοῤᾤ. Καὶ αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀξιόλογη συμβολὴ τοῦ ἐκδότου. Στὸ δεῦτερο ὑπόμνημα (κριτικὸ) ὁ Beyer μᾶς δίνει καὶ τὶς γραφές τοῦ κώδικος Genavensis graecus 35 (148) ποὺ δὲν χρησιμοποιήθηκαν στὸ κείμενο, καὶ ἰδιαίτερα τὶς γραφές τῆς ὥας τοῦ κώδικος, ὡς καὶ τὶς γραφές τῆς Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας τοῦ Γρηγοῤᾤ, στὴν ὁποία ἔχουν περιληφθῆ μεγάλα τμήματα τῶν τριῶν αὐτῶν λόγων. Παράλληλα στὸ κείμενο δημοσιεύεται καὶ πιστὴ γερμανικὴ μετάφρασις τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου. Κάτω ἀπὸ τὴ μετάφρασι παρέχονται πολὺτιμες σημειώσεις ποὺ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὸ κείμενο. Οἱ σημειώσεις αὐτὲς ἀναπληρώνουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς ἐλλείψεις ποὺ παρατηροῦνται στὴν εἰσαγωγή.

Στὴν κατὰ πάντα ἀρίστη αὐτὴ ἔκδοσι τοῦ κειμένου παρατηροῦνται καὶ μερικὲς ἀτέλειες. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρομε τὰ ἑξῆς:

α) Παρατηροῦνται ἀρκετὰ τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ποὺ διορθώνει. Σημειώνομε μόνο μερικὰ (σσ. 195,10· 203,25· 211,15· 215,7· 229,10· 233,14· 285,2· 345,24· 347,11 *φρσι(ν)*, 195,21 *ἐτέραν*, 199,7 *ἐτεροφουῶν*, 219,9 *ἐνεργεια*, 223,6 *οἶτος*, 245,3· 303,15 *ὅτι*, 277,16 *οἰκονομίαν*, 287,16 *συλλογίζεσθαι*, 333,23 *ἐτέρον*, 347,16 *ᾠφθησαν*, 353,6 *ἐπτά*, 365,19 *εἰμί*, 369,10-11 *ὑπισχεῖται*, 423, 20 *ἐπειδή*).

β) Δὲν ὑπάρχει ἐνιαία γραμμὴ στὴν ἔγκλισι τοῦ τόνου. Ἡ σύγχυσις ἐπιτείνεται, ὅταν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ χωρία τῶν πατέρων ἐντὸς τοῦ κειμένου, ὅπου τηρεῖται ἄλλο σύστημα.

γ) Δὲν ὑπάρχει ἐνιαία γραφὴ τῶν ἰδίων λέξεων. Π.χ. ἄλλου *ἐξανάγκης* (σσ. 167,9· 189, 21· 201,22· 211,3· 359,2, 11, 361,1· 387,24), ἐνῶ ἄλλου *ἐξ ἀνάγκης* (σσ. 339,23· 405,9). Ἄλλου *Παλαμναῖος* μὲ κεφαλαῖο (σσ. 161,15· 251,19), ἐνῶ ἄλλου *παλαμναῖος* μὲ μικρὸ (σσ. 295,23,24· 363,21). Ἡ διαφορετικὴ γραφὴ δὲν δικαιολογεῖται σὲ ὅλες τὶς παραπάνω περιπτώσεις.

δ) Ὁ ὑπερβολικὸς σεβασμὸς πρὸς τὸ κείμενο ὠδήγησε στὴ διατήρησι ἐντὸς τοῦ κειμένου τύπων ποὺ ἔπρεπε νὰ διορθωθοῦν. Π.χ. σ. 161,14 τὸ *ἀγνυαῖς* τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος ἔπρεπε νὰ εἰσαχθῆ στὸ κείμενο καὶ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ *ἀγκυαῖς*. Ὁ ἐμπρόθετος προσδιορισμὸς «*ὑπὸ τῆς τῶν Παλαμναίων καὶ Φαρισαίων φάλαγγος*» δὲν ἔχει καμμιά σχέσι μὲ τὸν ἐμπρόθετο προσδιορισμὸ «*ἐν ταῖς ἀγκυαῖς*» καὶ τὴ μετοχὴ «*καλινδοῦμενον*».

ε) Πολλὰ χωρία, κυρίως πατερικὰ, δὲν ἀνιχνεύθηκαν. Ἔτσι παρατηρεῖται στὴν ἔκδοσι μιὰ ὀφθαλμοφανὴς ἀντίθεσις. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὁ ἐκδότης παραπέμπει κατὰ τρόπο σχολαστικὸ σὲ χωρία, τῶν ὁποίων ἡ ἀνίχνευσις ἀπαιτοῦσε πολὺ κόπο, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά παραμένουν ἀνιχνεύτητα ἄλλα χωρία, ποὺ μποροῦσε νὰ ἀνεύρη εὐκολότερα. Οἱ κριτικὲς ὁμως ἐκδόσεις δὲν γίνονται κάθε μέρα. Πρέπει νὰ καταβάλλεται κάθε προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνίχνευσι τῶν χωρίων. Ὅταν μάλιστα δὲν ἀνευρίσκειται τὸ χωρίο στὸν συγγραφέα, στὸν ὁποῖο γίνεται ἡ παραπομπή, θὰ ἐξυπηρετοῦσε τοὺς ἐρευνητὲς μιὰ σημείωσις περὶ ἀδυναμίας ἀνευρέσεως τοῦ χωρίου στὸν συγγραφέα αὐτό, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τὸ ἀναζητήσουν σὲ ἄλλους συγγραφεῖς.

στ) Στὸ κείμενο δὲν σημειώνονται ὠρισμένα χωρία ἢ φράσεις, τῶν ὁποίων ἡ προέλευσις εἶναι σαφῶς ἀγιογραφικὴ. Ἐνδεικτικὰ παραθέτομε τὰ ἑξῆς:

1) σ. 187,29-30: «*πειθεσθαι ὀργοῦντας ἐνδύειν καὶ διψῶντας ποτίζειν κελεύοντι τῷ δεσπότην*» (πρβ. *Ματθ.* 25,35-36).

2) σ. 215,1-2: «*ἐν...τῷ στρατολογήσαντι...ἀφῆση*» (*Β' Τιμ.* 2,4).

3) σ. 249,25: «*μεγάλης βουλής ἄγγελος*» (*Ἦσ.* 9,6).

4) σ. 287,10: «*γέγονε...εἰς ἐξ ἡμῶν*» (*Γεν.* 3,22).

5) σ. 341, 22-23: «*τῆ μαχαίρα τοῦ πνεύματος*» (πρβ. *Ἐφ.* 6,17).

6) σ. 361,13-14: «κύριος ὑπερηφάνους...ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν» (Παρ. 3,34. Ἰακ. 4,6).

7) σ. 373,3: «ὁ ὑπὲρ πάντων ὄνομα» (πρβ. Φιλιπ. 2,9).

8) σ. 397,14-16: «Πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πάντων δόσημα τέλειον ἀνωθέν ἐστι καταβαίνον», φησὶ Διονύσιος, «ἐκ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων». Ἐκτὸς ἀπὸ τῆν παραπομπῆ στοῦ Διονύσιου ἐνδείκνυται καὶ ἓνα πρβ. Ἰακ. 1,17, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται.

9) σ. 425,7-8: «εὐθείας ποιεῖν τοῖς ἄλλοις τὰς τρίβους» (πρβ. Ἦσ. 40,3. Ματθ. 3,3. Μάρκ. 1,3. Λουκ. 3,4).

10) σ. 431,15-16: «ἀποκαλύπτεσθαι δόξαν» (πρβ. Ρωμ. 8,18. Α' Πέτρο. 5,1).

Τὸ τρίτο μέρος καλύπτουν ἐξαντλητικοὶ πίνακες 1) ὀνομάτων, 2) προσώπων καὶ τοπωνυμίων, 3) πηγῶν καὶ παραλλήλων χωρίων καὶ 4) συγχρόνων συγγραφέων. Εἶναι μιὰ ἀξιόπαινη ἐργασία πού βοηθεῖ ἀφάνταστα τὸν ἐρευνητῆ.

Μὲ τὸ παρὸν ἔργο ὁ Hans - Veit Beyer ἔδωσε μιὰ ἀξιόλογη προσφορά στὴ Βυζαντινὴ γραμματολογία, ὄχι μόνο γιατί ἔφερε στοῦ φῶς μιὰ σημαντικὴ πηγὴ τῆς περιόδου τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων, ἀλλὰ καὶ γιατί μὲ κόπο καὶ μόχθο καὶ ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία κατώρθωσε νὰ προσφέρῃ πλούσιο ὕλικὸ πού βοηθεῖ στὴν καλλίτερη κατανόησι τοῦ κειμένου. Θὰ εἶναι εὐτύχημα γιὰ τὴν ἐπιστῆμη, ἂν τὸ παράδειγμα τὸ Beyer εὕρη καὶ ἄλλοις μιμητές.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico, traduzione e note a cura di *Ivan Du j č e v*, Palermo 1976. 80, XLVII + 37. (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi e Monumenti pubblicati da Bruno Lavagnini sotto gli auspici dell'Assessorato alla Istruzione della Regione Siciliana, Testi 12).

Χωρὶς ἀμφιβολία τὸ *Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας* (ἐφεξῆς *ΧΜ*) εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ συζητημένα βυζαντινὰ ἱστορικὰ κείμενα. Οἱ πληροφορίες πού δίνει γιὰ τὴν κάθοδο τῶν Σλάβων στὴν Ἑλλάδα, τὴν κατάστασι στὴν Πελοπόννησο μεταξὺ 8ου καὶ 9ου αἰῶνα, ἡ σχέση του μὲ τὸ σχόλιο τοῦ Ἀρέθα κ.ἄ. δημιουργήσαν, καὶ δημιουργοῦν ἀκόμη, ἰδιαίτερη ἔντασι. Γιὰ ἐνάμιση περίπου αἰῶνα τὸ *ΧΜ* μελετήθηκε μὲ ἐπιμονὴ καὶ ἀπὸ πολλὰ σκοπιὰς, ἐξετάστηκε ἢ χειρόγραφη παράδοσή του, ἐπανεκδόθηκε ὀλόκληρο ἢ ἐπιμέλεια ἀποσπασμάτων του ἀκριβὲς φορές καὶ ἔγιναν πολλὰ προσπάθειαι ὄχι μόνο γιὰ ἀκριβὴ χρονολόγησή του ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀξιοποίηση τῶν πληροφοριῶν του. Παρόμοια συναγωγὴ ὕλικου ἐπέβαλλε μιὰ νέα ἔκδοσι, βασισμένη σὲ ὀλόκληρη τὴ χειρόγραφη παράδοσι τοῦ κειμένου, ἢ ὁποῖα, ὅμως, θὰ συνεξέταζε καὶ τὰ ἱστορικὰ προβλήματα πού θέτει τὸ ἔργο. Τὸ κενὸ αὐτὸ ἐπιδίωξε νὰ καλύψει ἢ νέα ἔκδοσι τοῦ *ΧΜ* ἀπὸ τὸν I. Du j č e v.

Ἦστερα ἀπὸ σύντομο πρόλογο τοῦ Br. Lavagnini (σσ. VII - VIII) ἀκολουθεῖ ἐκτενέστατη εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὸν ἐκδότη (σσ. IX - XLVII), στὴν

ὅποια δίνεται με πολλές λεπτομέρειες ἢ «ἱστορία» τοῦ κειμένου, καὶ παρουσιάζονται με κριτική διάθεση οἱ κυριότερες μελέτες ποῦ γράφτηκαν γι' αὐτό. Ἰδιαίτερος λόγος γίνεται γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ *ΧΜ*. Ἀκολουθεῖ νέα ἔκδοση τοῦ ἔργου (σσ. 2 - 25) με βάση τὸ θεωρούμενο ὡς καλύτερο χειρόγραφο (Ἰβήρων 329), παρέχεται ὁμως ἡ διήγηση καὶ τῶν ἄλλων παραλλαγῶν (Τορίνου, Κουτλουμουσιού) καθὼς καὶ τὸ σχόλιο τοῦ Ἀρέθα. Ἡ ἔκδοση συνοδεύεται ἀπὸ ἰταλικὴ μετάφραση με φιλολογικὰ καὶ ἱστορικὰ σχόλια. Τὸν τόμο κλείνουν πίνακες συγγραφέων, κυρίων ὀνομάτων, βιβλιογραφία καὶ σελίδα διορθωτέων¹.

Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ τόμου ἀποκομίζει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ νέα ἔκδοση τοῦ *ΧΜ* ἔχει γίνει με ἀναπάντεχη προχειρότητα. Στὴν εἰσαγωγὴ ἔχουν παρεισφρήσει ἀρκετὰ λάθη. Ἐτσι στὴ σελ. X ὅπου μνημονεύεται ἡ ἀκολουθία τοῦ ἐπισκ. Μονεμβασιᾶς Θεοφάνη ἀντὶ 21 Σεπτεμβρίου πρέπει νὰ γραφεῖ 21 Δεκεμβρίου. Βλ. J. Pasini, *Codices manuscripti...*, σ. 421. Ἡ ἀποψη τοῦ Fallmerayer ὅτι ὑπάρχει βασικὴ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὸ *ΧΜ* καὶ στὸ *Χρονικὸ* τοῦ Ψευδο-Δωροθέου, ποῦ ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν ἐκδότη (σ. XI), δὲν ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἔκτοτε. Τὸ ἀντίγραφο τοῦ χφ τοῦ Τορίνου ποῦ χρησιμοποιήσε ὁ Βέης δὲν ἔγινε ἀπὸ τὸν Χιώτη (σ. XV) ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Pinozzi. Βλ. *Βυζαντις* 1 (1909) 59. Παρ' ὅλα αὐτὰ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς εἰσαγωγῆς (σ. XXIX, XL) ἡ ἔκδοση τοῦ *ΧΜ* ἀπὸ τὸν Βέη ἀναφέρεται ὡς ἔκδοση Pinozzi - Βέη. Ἐνῶ σύμφωνα με τὴν ἀναιτιολόγητη γνώμη τοῦ ἐκδότη τὸ ἐπίθετο Ἄβαροι τοῦ κειμένου εἶναι συνώνυμο με τὸ Σλάβοι (σ. XXII κ.ά.), παρουσιάζεται με λεπτομέρειες, χωρὶς καμιὰ προσπάθεια ἀνασκευῆς, ἡ πρόσφατη μελέτη τῆς Μαρίας Νυστάζοπούλου - Πελεκίδου, Συμβολὴ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν Ἀβαρικῶν καὶ Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μαυρικίου, *Σύμμεικτα* 2 (1970) 145 - 206, στὴν ὅποια διαχωρίζονται ἀπόλυτα οἱ δύο ἔθνοτες. Ἀντίθετα δὲν ὑπάρχει πουθενὰ μνεῖα τῶν ἀπόψεων τοῦ Α. Στράτου, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα*, τ. Δ', Ἀθήνα 1972, σσ. 152 - 194 πάνω στὸ θέμα αὐτό. Τέλος πιστεύω ὅτι θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε σὰν ὑπερβολὴ τὴν ἀποψη τοῦ Dujsen ὅτι ἀπὸ τὸ 587 ἀρχίζει ἡ σλαβικὴ κατοχὴ τῆς Πελοποννήσου (σ. XXXVI).

Στὴ νέα ἔκδοση τοῦ κειμένου τοῦ *ΧΜ* διέρρησαν πολλὰ ὀρθογραφικὰ καὶ τυπογραφικὰ σφάλματα, ὅπως στ. 8 *πεπλεμμένας* ἀντὶ *πεπλεμένας*, στ. 83 *καθομολόγησε* ἀντὶ *καθωμολόγησε*, στ. 88 *Πελοπονήσω* ἀντὶ *Πελοποννήσω* (καὶ στ. 134, 141, 143, 159, 166, 168), στ. 91 *ἀλλαχῆ* ἀντὶ *ἀλλαχῇ*, στ. 146 *φατριᾶς* ἀντὶ *φατριάς* (καὶ στ. 170), στ. 161 *κακασκευῆς* ἀντὶ *κατασκευῆς*, στ. 175 *ἠδάφησαν* ἀντὶ *ἠδάφισαν* (καὶ στ. 186), στ. 196 *Λακεδαίμονα* ἀντὶ *Λακεδαίμονα*. Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸ εὔρετήριο: Ἄγχιαλον ἀντὶ Ἀγχίαλος, Αἰγίνη ἀντὶ Αἰγίνα, Βυζάντιος ἀντὶ Βυζάντιον, Λακεδαιμονίται ἀντὶ Λακεδαιμονίται, Μακεδόνες ἀντὶ Μακεδόνες, Οἰνοὶ ἀντὶ Οἰνοὶ (συζητήσιμη ἡ γραφὴ ἀντὶ Οἰνωνοὶ), Σιγγιδόνα ἀντὶ Σιγγιδών, Τοῦρκοι ἀντὶ Τοῦρκοι. Ἐπίσης στὰ Testimonia σ. 4 ὅπου καὶ ἡ παραπομπὴ στὸν Εὐάγριο (νὰ διορθωθεῖ ἀπὸ 1 - 20, σὲ 196, 6 - 20) *πασσιδι* ἀντὶ *πασσυδι* καὶ σ. 10 (Θεοφάνης 257, 196,

1. Χρήσιμος θὰ ἦταν καὶ ἓνας πίνακας λέξεων.

11 - 14) *Ρατιάριαν* αντί *Ρατιάριαν*. Οί διορθώσεις τοῦ ἐκδότῃ δὲν εἶναι πάντοτε ἐπιτυχεῖς. Π.χ. στὸ στ. 26 ὁ Dujčev διατηρεῖ τὴ γραφὴν ἐπεὶ ἐπιφανῶς πεπλόνθασι τοῦ κειμένου τοῦ Τορίνου, ἐνῶ τὸ χφ Ἰβήρων ἔχει ἐπεὶ κακῶς πεπλόνθασι ποῦ εἶναι καὶ τὸ ὀρθό. Στὸ στ. 48 διορθώνει τὸ *Γεπίδων* τοῦ χφ σὲ *Γηπαιδων* ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ διατηρηθεῖ ἡ γραφὴ *Γεπίδων* ὡς διαλεκτικὴ. Ἄς σημειωθεῖ πάντως ὅτι στὸ εὔρετῆριον ὀνομάτων ἀντὶ *Γηπαιδες* ὑπάρχει, ἐσφαλμένα, *Γέπαιδες*. Ὅπως ἐκδίδεται τὸ κείμενο τοῦ *ΧΜ* στοὺς στ. 67 - 69 εἶναι ἐντελῶς ἀκατανόητο. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου παρατίθεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα μὲ τὴν ἐνδειξὴ *Le et alii*. Τὸ *Le* εἶναι βέβαια *Correctiones P. Lemerle* σύμφωνα μὲ τὸ *Siglorum Conspectus* τοῦ ἐκδότῃ· θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ δηλωθεῖ σαφέστερα, ἀντὶ τοῦ *alii*, ἡ συμβολὴ τοῦ Σπ. Λάμπρου, *Ἱστορικὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα 1884, σ. 101 καὶ τοῦ Ν. Βέη, Τὸ «Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας χρονικόν»..., *Βυζαντις* 1 (1909) 64 στὴν ἀποκατάσταση τοῦ χωρίου αὐτοῦ τοῦ *ΧΜ*. Στὸ στ. 97 ὁ Dujčev ἐκδίδει εἰς ἔτι ποῦ πρέπει βέβαια νὰ διορθωθεῖ σὲ *εἰσέτι*. Ἀκόμη τὸ *Τζακονίαι* (στ. 129, 133) πρέπει νὰ γραφεῖ *τζακονίαι*, γιὰτὶ καθὼς γνωρίζει ὁ ἐκδότῃς δὲν εἶναι κύριον ὄνομα. Ἡ στίξῃ θὰ ἤθελε μεγαλύτερη φροντίδα εἰδικὰ στοὺς στ. 16, 89, 137, 162, 202 κ.ά. Καὶ βέβαια πρέπει νὰ τεθεῖ ἀπόστροφος καὶ ὄχι ὀξεία στὶς ἐκθλίψεις π.χ. *παρ' αὐτοῦ* καὶ ὄχι *παρ' αὐτοῦ*.

Στὴ βιβλιογραφία ἐπισημάνθησαν πολλὰ τυπογραφικὰ λάθη ἀλλὰ καὶ οὐσιώδεις παραλείψεις. Σελ. X, σημ. 7 Ν. *Ἑλληνομνημῶν* 12 (1915) 279 ἀντὶ 1925 (καὶ στὴ βιβλιογραφία σ. 34). Σελ. XVIII, σημ. 44 *Χατζιδάκιον* ἀντὶ *Χατζιδάκη* (καὶ σ. 31), σ. 31 *Ἑλληνικά* 10 (1937/38) σσ. 210 - 212 καὶ ὄχι σ. 218 (στὴ σ. XVIII, σημ. 44 ἡ παραπομπὴ εἶναι ὀρθή.) Οἱ τρεῖς μελέτες τοῦ Ἀμαντοῦ γιὰ τοὺς Τσάκωνες ἔχουν ἀνατυπωθεῖ στὸν τόμο *K. I. Ἀμαντοῦ, Γλωσσικὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα 1964, σσ. 216 - 223, 337 - 340 καὶ 437 - 439 ἀντίστοιχα. Στὴν εἰδικὴ γιὰ τοὺς Τσάκωνες βιβλιογραφία θέσῃ εἶχε καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ Φ. Κουκουλέ, *Τσακωνία καὶ Τσάκωνες*, *BZ* 26 (1926) 317 - 327¹. Σελ. XVII, σημ. 43, ἡ παραπομπὴ στὴ μελέτῃ τοῦ J. L. Heiberg, *BZ* 20 (1911) 506 πρέπει νὰ γίνῃ γιὰ τὴ μνεῖα τῆς 5ης *Ἰουλίου* καὶ ὄχι *Ἰουλίου* ὅπως ἀναφέρεται. Δὲ μνημονεύεται ἡ πρόσφατη μελέτῃ τοῦ P. Charanis, *Observations on the History of Greece during the Early Middle Ages*, *BS* 11 (1970) 1 - 34 ὅπου γίνεται εἰδικὸς λόγος γιὰ τὸ *ΧΜ* (ἡ μελέτῃ ἀνατυπώθηκε στὸν τόμο *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, Var. Reprints, Λονδίνο 1972, ἀρ. XXI). Ἡ ὀρθὴ παραπομπὴ στὴ μελέτῃ τοῦ ἴδιου ἐρευνητῆ *On the Slavic Settlement...* (σ. XXVI, σημ. 88) εἶναι *BZ* 46 (1953) καὶ ὄχι 45 (1953) (τὸ ἴδιο λάθος καὶ στὴ βιβλιογραφία σ. 32)². Ἡ μελέτῃ τοῦ Ἐπ. Χρυσανθόπουλου, *Νέαι πηγὰὶ τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας*, βρίσκεται στὸν τόμο 26 (1951/2) τῶν *ΠΑΑ* καὶ ὄχι στὸν 22ο ὅπως δη-

1. Τὸ βιβλίον τοῦ S. Caratzas, *Les Tzacones*, Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1976, στὸ ὁποῖον γίνεται ἐκτενὴς λόγος γιὰ τὸ *ΧΜ* (σσ. 39-41, 72-77) κυκλοφόρησε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ χρονολογία, ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐκδοσὴν τοῦ Dujčev.

2. Ἀξίζει νὰ σημειώσωμε καὶ τὴν τελευταία σχετικὴ μελέτῃ τοῦ P. Charanis ποῦ δὲ μπορούσε φυσικὰ νὰ συμβουλευθεῖ ὁ ἐκδότῃς, *The Slaves, Byzantium, and the historical Significance of the First Bulgarian Kingdom*, *BS* 17 (1976) 5-24.

λώνεται (σ. XXIII, σημ. 69 και στή βιβλιογραφία σ. 32). Ἡ παραπομπή στή σπονδυλωτή μελέτη τοῦ ἴδιου συγγραφέα, Τὰ βιβλία Θαυμαμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τὸ Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας και αἱ σλαβικαὶ ἐπιδρομαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἶναι ἀτελέστατη στή βιβλιογραφία (σ. 32), πληρέστερη στήν εἰσαγωγή (σ. XXVI) ἀλλὰ πουθενά πλήρης. Ἡ ὀρθή μνεία εἶναι ἡ ἀκόλουθη: *Θεολογία* 24 (1953) 597 - 606, 25 (1954) 145 - 152, 26 (1955) 91 - 106, 293 - 309, 457 - 464, 593 - 619, 27 (1956) 82 - 94, 261 - 272, 481 - 496, 594 - 608, 28 (1957) 115 - 133. Τὰ ἐπιχειρήματα τῆς μελέτης τῆς Ἑλένης Βουραζέλη, Ἡ Μονοβασία (-ιά) και ἡ μονοβασία (-ιά), *Πλάτων* 5 (1953) 255 - 278 (και ἐδῶ ὑπάρχει παραπεμπτικὸ λάθος σ. XXVI, σημ. 89 και στή βιβλιογραφία σ. 36) ἀνασκεύασε ὁ Δ. Βαγιακάκος, Λαλλοῦδι - λαλλάρι - λαλλάτζιν - λαλλάι συνώνυμα και παράγωγα Λαλλοῦδι τῆς Μονοβασίας, *ΑΠ* 19 (1954) 297 - 355. Ἀκόμη, θέση στήν εἰδική βιβλιογραφία γιὰ τὸ *ΧΜ* ἔχουν τὸ ἄρθρο τῆς V. Tärkova - Zaimova, Sur quelques aspects de la colonisation slave en Macédoine et en Grèce, *EB* 1 (1964) 111 - 123 (κριτικὴ τῶν ἀπόψεων Lemerle γιὰ τὸ ἔργο), ἓνα σύντομο ἄρθρο τοῦ P. Lemerle, A propos de la Chronique de Monemvasie et de quelques textes apparentés, *ZRVI* 8/2 (1964) 235 - 240, τὸ βιβλίον τοῦ Δ. Α. Ζακυθνοῦ, *Ἡ Βυζαντινὴ Ἑλλάς, 392 - 1204*, Ἀθήνα 1965, σελ. 43 κ.έ., ἡ μελέτη τῆς J. Herrin, Aspects on the Process of Hellenization in the Early Middle Ages, *BSA* 68 (1973) 113 - 126, καθὼς και ὀρισμένες ἀρχαιολογικὲς μελέτες ποὺ διαφεύκουν πολλὰ προβλήματα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς: Δ. Ι. Πάλλα, Τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια τῆς καθόδου τῶν βαρβάρων εἰς τὴν Ἑλλάδα, *Ἑλληνικά* 14 (1955) 87 - 105, S. Hood, An Aspect of the Slav Invasions of Greece in the Early Byzantine Period, *Sbornik Národ. Muz. v Praze* 20 (1966) 165 - 171, τοῦ ἴδιου, Isles of Refuge in the Early Byzantine Period, *BSA* 65 (1970) 37 - 45 και Α. Η. S. Megaw, The Skripou Screen, *BSA* 61 (1966) 1 - 32.

Ἡ μετάφραση τοῦ *ΧΜ*, ποὺ εἶναι καμωμένη με φροντίδα¹, συνοδεύεται ἀπὸ φιλολογικὰ και ἱστορικὰ σχόλια, τὰ ὁποῖα ἀλλοῦ εἶναι ἐκτενέστατα π.χ. γιὰ τὴ λέξη *πράνδιον* (σ. 3, σημ. 3) και ἀλλοῦ ἑλληνικῆ ὅπως γιὰ τὸ στρατηγὸ τοῦ Μαυρικίου Κομεντίου, γιὰ τὸν ὁποῖο γράφει ὁ Α. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα*, τ. Α', Ἀθήνα 1965, σ. 101 κ.έ. Ἡ νῆσος Ὀρόβη τοῦ κειμένου (στ. 94, σ. 13, σημ. 45) ταυτίστηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Kresten με ἓνα νησάκι τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου ποὺ βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Τολὸ και ὀνομάζεται σήμερα *Ρόμβη*, *Ρόβη* ἢ και *Ρόδι*. Βλ. σχετικὰ Ο. Kresten, Zur Echtheit des sigillium des Kaisers Nikephoros I. für Patras, *Römische Hist. Mitteilungen* 19 (1977) 48, σημ. 113 ὅπου και σχετικὴ βιβλιογραφία. Πάντως αἱ Ὀροβιαὶ δὲ βρίσκονται στή Βοιωτία, ὅπως πιστεύει ὁ ἐκδότης (σ. 13, σημ. 45), ἀλλὰ στήν Εὐβοία. Βλ. τὸ ἄρθρο τῆς J. Schmidt στή *RE* 18/1 (1939) στ. 1133 κ.έ. καθὼς και τὸ ἔργο τῶν J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia*, Βιέννη 1976, σ. 252 ὅπου και βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ θέμα Πελο-

1. Νὰ διορθωθεῖ πάντως (σ. 17, στ. 6) τὸ ottavo anno τῆς μεταφράσεως σὲ sesto anno καθὼς τὸ *ΧΜ* λέει ρητὰ (σ. 16, στ. 137-138) «ὑπερ ἦν ἕκτον ἔτος τῆς βασιλείας Μαυρικίου».

ποννήσου (σ. 19, σημ. 59) βλ. και Ν. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, σ. 350, σημ. 357. Για τή μητρόπολη Πατρῶν βλ. βέβαια και V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l' Empire Byzantin*, τ. V/1, Παρίσι 1963, σ. 471 κ.έ. Τέλος ειδικός λόγος για τή γεωγραφική έννοια *Θεσσαλία δευτέρα* (XM στ. 103 και σ. 24, σημ. 77) γίνεται στο βιβλίο τῆς "Ανας 'Αβραμέα, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204*, 'Αθήνα 1974, σ. 31, 49, 50 κ.έ.¹

Ὁ ἐκδότης χαρακτηρίζει τὸ XM προῖον τῆς ἐπαρχιακῆς ιστοριογραφίας (σ. XLVI) και ὑποστηρίζει ὅτι ὁ συντάκτης του καταγόταν ἀπὸ τὴ Μονεμβασία, τὸ Μυστρά, πάντως ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (σ. XLV), δικαιολογώντας ἔτσι τὸν τίτλο τοῦ κειμένου. "Ὅμως ὁ Lemerle στὴν κλασικὴ μελέτη του για τὸ XM (*La Chronique Improprement² dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire*, REB 21, 1963, 5 - 49) ἔδειξε ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ XM ἐνδιαφερόταν κυρίως για τὴ Μητρόπολη τῆς Πάτρας και ὄχι για τὴν πόλη τῆς Μονεμβασίας, ἐνῶ ἀντίθετα ὀρισμένα ἀπὸ τὰ χφφ ποὺ παραδίδουν τὸ XM προέρχονται μᾶλλον ἀπὸ τὴ Μονεμβασία (δ.π. 7).

Και για τὴ χρονολόγηση τοῦ XM ἀπὸ τὸν Dujëen ὑπάρχουν ζωηρὲς ἀμφιβολίες. Σύμφωνα με τὴ γνώμη του (σ. XLIV - XLV) τὸ ἔργο γράφτηκε μεταξύ 963/969 και 1018. Για τὴν πρώτη χρονολογία βασίζεται στὴν ἔκφραση *Νικηφόρος ὁ παλαιός* ποὺ ὑπάρχει στο κείμενο τοῦ XM, ἡ ὁποία ἀντιδιαστέλλει, λέει ὁ ἐκδότης, τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Νικηφόρο Α' (802 - 811) ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Φωκά (963 - 969). "Ὅμως ὁ Lemerle (δ.π. 16 - 17) ἔχει δείξει με πειστικότητα ὅτι τὸ ἐπίθετο *παλαιός* εἶναι πιθανότατα προσθήκη ἀντιγραφεία ἢ ἀναγνώστη ποὺ ἔζησε μετὰ τὴ βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Φωκά, ὁ ὁποῖος γνωρίζοντας ὅτι δὲν πρόκειται για τὸν Φωκά ἔκαμε τὴν ἀναγκαία διευκρίνιση στο κείμενο³. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι στο σχολιασμὸ τοῦ κειμένου ὁ Dujëen φαίνεται νὰ συμφωνεῖ ἀπόλυτα με τὴν ἄποψη αὐτῆ τοῦ Lemerle (σ. 19, σημ. 56). "Ὅσο για τὴ δεύτερη χρονολογία (1018), ἡ ὁποία βασίζεται στὴ μνεία ποὺ ὑπάρχει στο ἔργο για τὴν πόλη Σίρμιο, δὲ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀσφαλῆς ὕστερα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ δημοσίευσε πρόσφατα ὁ Koder⁴. Δὲ μνημονεύεται ὅμως πουθενὰ ἡ ἄποψη ἑνὸς πολὺ καλοῦ γνώστη τοῦ XM, τοῦ Στ. Κυριακίδη (*Βυζαντινὰ Μελέται VI*, σ. 92) ὅτι αὐδὲν θὰ ἦτο δὲ και ἔλως διόλου παράλογον νὰ εἰκάσῃ τις ὅτι συγγραφεὺς τοῦ ἱστορήματος ὑπῆρξεν ὁ ἴδιος ὁ 'Αρέθας, ὁ ὁποῖος ἐπέτεμεν ἀκολούθως ἑαυτὸν εἰς τὸ σχόλιόν του». "Ὅμως ταυτόχρονα με τὴν ἔκδοση τοῦ XM ἀπὸ τὸν Dujëen δημοσιεύτηκε ἡ μελέτη τοῦ J. Koder, *Arethas von Kaisareia und die sogenannte Chronik von Monembasia*, JÖB 25 (1976) 75 - 80, στὴν ὁποία ἐνισχύεται ἡ ὑπόθεση τοῦ Κυριακίδη και με ἐπιχειρήματα ἀντλημένα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ ἐπι-

1. Για τὴν οἰκογένεια τῶν Σκληρῶν (σ. 21, σημ. 61) βλ. τώρα τὸ βιβλίο τοῦ W. Seibt, *Die Skleroi*. Βιέννη 1976.

2. Ἡ ὑπογράμμιση δική μας.

3. Με τὴν ὑπόθεση τοῦ Lemerle συμφωνεῖ και ἡ Tärkova-Zaimova, δ.π. 112, σημ. 2.

4. Βλ. παρακάτω.

σκόπου Καισαρείας ταυτίζεται ο συντάκτης του *ΧΜ* με τον 'Αρέθα. Αν η μελέτη αυτή είχε δημοσιευτεί νωρίτερα, ίσως να οδηγούσε τον εκδότη στην άναθεώρηση όρισμένων, τουλάχιστον, από τα συμπεράσματά του¹.

A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Nicoară Beldiceanu, Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie. Variorum Reprints, London 1976, σσ. 340.

Το βιβλίο αποτελεί συλλογή δεκατεσσάρων άρθρων του συγγρ., γνωστού έρευνητή της εποχής της τουρκοκρατίας στα Βαλκάνια, που δημοσιεύτηκαν σε διάφορα περιοδικά από το 1955 ως το 1975, και αναδημοσιεύονται σε φωτοτυπική έκδοση. Όπως αναφέρει και ο συγγρ. στο σύντομο πρόλόγό του, οι μελέτες αυτές στηρίζονται κυρίως σε νέα στοιχεία που προκύπτουν από την έρευνα των όθωμανικών αρχείων.

Τα άρθρα που δημοσιεύονται έχουν χωριστεί σε πέντε ενότητες, ανεξάρτητα από τη χρονολογία της εκδόσεώς τους. Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει τέσσερα άρθρα που αναφέρονται στην όργάνωση των ραγιάδων από την όθωμανική κυβέρνηση σε βοηθητικά στρατιωτικά σώματα. Στο πρώτο άρθρο (*Les Roumains à la Bataille d'Ankara, SOF XIV/2, 1955, 441-450*) εξετάζεται η συμμετοχή στρατιωτικών δυνάμεων από την περιοχή της σημερινής Ρουμανίας στη μάχη της 'Αγκύρας το 1402. Ο συγγρ. άντλεί στοιχεία από τέσσερα άνωνομα τουρκικά χρονικά που βρίσκονται στην 'Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι, καθώς και από τους Τούρκους χρονικογράφους Enweri και Urué.

Σε όρισμένα από τα χρονικά αυτά αναφέρεται η παρουσία στο στρατό του Βαγιαζίτ Α' δύο διαφορετικών σωμάτων, των *Wlk* και των *iflaq*. Ο συγγρ. θεωρεί ότι με τον τρόπο αυτό ξεχωρίζουν στα χρονικά οι Βλάχοι της Βλαχίας και οι Βλάχοι της Θεσσαλίας (*Valaques de Thessalie*)· τους δεύτερους κατόπιν τους όνομάζει «Ρουμάνους της Θεσσαλίας» (*Roumains de Thessalie*), της «Μεγάλης Βλαχίας», διαπράττοντας έτσι έναν τεράστιο άναχρονισμό και επαναφέροντας παλαιές και γνωστές έθνολογικές διαστρεβλώσεις, που δέν προσφέρουν τίποτε στη μελέτη της ιστορίας. Τό να διατείνεται κανείς ότι «au XV et XVI siècle les documents parlent des Valaques de la région de Semendria, Braničevo et de Thessalie, régions habitées aujourd'hui même par des Roumains», προκαλεί τό λιγότερο πολλά έρωτήματα, όχι πια για την ιστορική ακρίβεια των συμπερασμάτων, αλλά για τό σκοπιμότητά τους.

Στό δεύτερο άρθρο (*La région de Timok - Morava dans les documents*

1. Για την άπόδοση του *ΧΜ* στον 'Αρέθα διατηρεί όρισμένες έπιφυλάξεις ο Kresten, έ.π., 71.

de Mehmed II et de Selim I, *Revue des études roumaines*, III - IV, Paris 1957, 111 - 129) εξετάζεται ή στρατιωτική οργάνωση τών Βλάχων τής περιοχής Timok-Morava με βάση κυρίως τρεις kanunname και τὰ τεφτέρια καταγραφής τής εποχής τοῦ Μεχμέτ Β' (1451-1481) και ἕναν kanunname τοῦ Selim Α' (1512-1520). Ὁ συγγρ. ιδιαίτερα εξετάζει τὴν οργάνωση τών vojnuq, πού θεωρεῖ ὅτι ἔχουν βυζαντινὴ προέλευση.

Στὸ τρίτο ἄρθρο (Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques des Balkans slaves, *SOF XXIV* (En collaboration avec Irène, Beldiceanu - Steinherr), Munich 1955, σσ. 103-118) δίνονται ἡ περιγραφή και τὸ περιεχόμενο ἑνὸς χειρόγραφου κώδικα τής εποχής τοῦ Μεχμέτ Β', πού ὁ συγγρ. χρονολογεῖ τὸ 1477. Ἐξετάζονται ἐπίσης μερικοὶ ὄροι πού βρίσκονται στὸ χειρόγραφο (vojnuq, gñnder, futuri, qomorniŝe) και ἡ φορολογικὴ πολιτικὴ τών Ὀθωμανῶν ἀπέναντι στοὺς Βλάχους κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Τὸ τέταρτο ἄρθρο (Les Valaques de Bosnie à la fin du XVe siècle et leurs instituticns, *Turcica*, VII, Paris 1975, 122-134) βασίζεται πὲ δύο kanunname τοῦ Βαγιαζίτ Β' (1481-1512). Σὲ αὐτὸ εξετάζονται ἡ φορολογία και ἡ στρατιωτικὴ οργάνωση τών Βλάχων τής Βοσνίας, πού παρουσιάζει πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ.

Ἡ δεύτερη ἐνότητα ἔχει ὡς θέμα τῆς δύο ἐμπορικῆς πόλεις τοῦ Εὐξείνου Πόντου, τὴν Kilia και τὴν Cetatea Alba, και ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἄρθρα. Στὸ πρῶτο (La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie, *Revue des études roumaines*, V - VI, Paris 1960, 67-77) εξετάζεται ἡ ἐκστρατεία τοῦ Βαγιαζίτ Β' στὴ Μολδαβία τὸ 1484, με βάση τοὺς Ὀθωμανοὺς χρονικογράφους, και στὸ δεύτερο ἄρθρο (La conquête des cites marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II, *SOF XIII*, Munich 1964, 36-90) χρησιμοποιοῦνται οἱ kanunname πού ἐξέδωσε ὁ Βαγιαζίτ Β' γιὰ τοὺς φόρους τών δύο αὐτῶν πόλεων. Ἐξετάζονται οἱ σχέσεις τών Ὀθωμανῶν μετὰ τὴ Μολδαβία και οἱ λόγοι πού ὀδήγησαν τὸν Βαγιαζίτ νὰ πραγματοποιήσει τὴν κατάκτησή τους, πού ἦταν κυρίως ἡ οικονομικὴ και στρατηγικὴ σπουδαιότητα τών πόλεων αὐτῶν. Ἀναλύονται ἐπίσης τὰ στοιχεῖα πού ὑπάρχουν γιὰ τὸν πληθυσμὸ, τὴ διοίκηση και τὴν ὀχύρωση τών δύο πόλεων, και εξετάζεται ἡ προετοιμασία τής ἐκστρατείας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς, οἱ λόγοι πού ὀδήγησαν στὴν παράδοση τών δύο πόλεων και ἡ οργάνωσή τους μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτηση, καθὼς και ἡ ἀπόκρουση τών προσπαθειῶν τοῦ Στέφανου τοῦ Μεγάλου τὸν ἐπόμενον χρόνο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους.

Ἡ τρίτη ἐνότητα περιλαμβάνει δύο ἄρθρα σχετικὰ μετὰ τὴ φορολογία και τοὺς θεσμοὺς μερικῶν πόλεων στὶς ὄχθες τοῦ Δούναβη. Τὸ πρῶτο ἄρθρο (Acte du règne de Selim I concernant quelques échelles danubiennes de Valachie de Bulgarie et de Dobrudja, *SOF XXXIII* (En collaboration avec Irène Beldiceanu - Steinherr), Munich 1964, 91 - 115) βασίζεται πὲ μιὰ ἐκθεση πού ἔστειλε τὸ 1520 στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ καδής τοῦ Aqŝeqazanliq, και ἀντίγραφὸ τῆς βρίσκεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη στὸ Παρίσι. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ εξετάζεται ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα πολλῶν πόλεων στὶς ὄχθες τοῦ Δούναβη. Τὸ δεύτερο ἄρθρο (Le vozarliq; une institution ponto - da-

nubienne, *SOF* XXXII, Munich 1973, 73-90) αναφέρεται στο φόρο vozariyye, ο οποίος πληρωνόταν για ανθρώπους, ζώα και έμπορεύματα που περνούσαν από τη μιὰ όχθη του Δούναβη στην άλλη. Ο φόρος έχει προοθωμανική προέλευση και ή λέξη vozar είναι σερβική.

Τά δύο επόμενα άρθρα έχουν ως θέμα τά μεταλλεία. Στο πρώτο άρθρο (Un règlement minier ottoman du règne de Süleyman le Législateur, *SOF* XXI (En collaboration avec Irène Beldiceanu - Steinherr), Munich 1962, 144 - 167) αναλύεται ο λεγόμενος «σαζωνικός» kanunname τών αρχών του 16ου αί., που καθορίζει τον τρόπο λειτουργίας τών μεταλλείων στην όθωμανική αυτοκρατορία. Στο δεύτερο άρθρο (Actes de Süleyman le Législateur concernant les mines de Srebrenica et Sase, *SOF* XXVI, Munich 1967, 1-21) αναλύονται επίσης τρεις kanunname τών μέσων του 16ου αί. σχετικοί με τή λειτουργία τών μεταλλείων τής Βοσνίας.

Τό τελευταίο μέρος του βιβλίου περιλαμβάνει τέσσερα άρθρα που αναφέρονται στη νομισματική πολιτική τής όθωμανικής αυτοκρατορίας και στη γαιοκτησία. Στο πρώτο άρθρο (La crise monétaire ottomane au XVIe siècle et son influence sur les principautés Roumaines *SOF* XVI/1, Munich 1957, 70-86) εξετάζονται τά αποτελέσματα που είχε για τήν οικονομία τής όθωμανικής αυτοκρατορίας ο αποκλεισμός τών θαλάσσιων δρόμων από τό Σουέζ και τον Περσικό Κόλπο προς τις Ίνδίες από τους Πορτογάλους κατά τον 16ο αί., ή άργή και έξακολουθητική πτώση του akçe, τής βασικής όθωμανικής νομισματικής μονάδας, και οι κοινωνικές άναστατώσεις που προκάλεσε αυτή. Τά αποτελέσματα όλων αυτών ήταν φυσικό να προκάλεσουν παρόμοιες αντιδράσεις και στις παραδουνάβιες χώρες. Ο συγγρ. εξετάζει διεξοδικά τά μέτρα που πήρε ο πρίγκιπας τής Μολδαβίας Ίωάννης ο Τρομερός και ο πρίγκιπας τής Βλαχίας Μιχαήλ ο Γενναίος για να αντιμετώπισουν τήν κρίση αυτή και τά αποτελέσματα που είχαν στις χώρες αυτές καθώς και τις αντιδράσεις τής Πύλης.

Άκολουθεϊ ένα άρθρο (Recherche sur la réforme foncière de Mehmed II, *Acta Historica* IV, Munich 1965, 27-39) στο όποιο εξετάζονται οι προσπάθειες του Μεχμέτ Β΄ κατά τά έτη 1472-1480 να καταργήσει τά βακούφια και τις ιδιοκτησίες (mülk) άγροτικών περιοχών στην όθωμανική αυτοκρατορία και να εντάξει τις γαίες στο τιμαριωτικό σύστημα, ποιοι λόγοι όδηγησαν τον σουλτάνο να δεχτεί τις προτάσεις αυτές του βεζίρη Karamani Mehmed Paşa και γιατί οι μεταρρυθμίσεις απέτυχαν.

Τά τελευταία δύο άρθρα (Un Paléologue inconnu de la région du Serres, *Byzantion* XLI (En collaboration avec Irène Beldiceanu - Steinherr), Bruxelles 1971, 5-17) και (Margarid: un timar monastique, *Revue des études byzantines* XXXIII, Paris 1975, 227-255) βασίζονται κυρίως σε ένα τερπτερί καταγραφής (tahrir defteri) που χρονολογείται από τό 1464-1465 για τήν περιοχή τών Σερών και ιδιαίτερα τής Μονής Προδρόμου. Στο πρώτο άρθρο αναφέρεται ένας τιμαριούχος Παλαιολόγος, γιός του Δημήτρη, και στο δεύτερο τό τιμάριο τής Μονής Προδρόμου. Και στα δύο άρθρα εξετάζεται ή οικονομική και διοικητική κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή τής Άνατολικής Μακεδονίας στα τέλη του 15ου αί.

Ή άναδημοσίευση τών άρθρων είναι πολύ χρήσιμη για τον μελετητή τής

ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας στὰ Βαλκάνια, καθὼς αὐτὰ ἔχουν συγκεντρωθεῖ σὲ ἓνα τόμο ἀπὸ διάφορα περιοδικά, πού δὲν εἶναι πάντα προσιτά. Ὁ συγγρ. χρησιμοποιεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ δημοσιευμένα ἢ μὴ ἔγγραφα τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχείων καὶ διαφωτίζει σὲ πολλὰ σημεία τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τῶν βαλκανικῶν λαῶν καθὼς καὶ τὴ διοικητικὴ καὶ στρατιωτικὴ ὀργάνωση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στὰ Βαλκάνια. Τὰ ἄρθρα αὐτά, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ συγγρ., ἀποτελοῦν ἀξιόλογη συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς τουρκοκρατίας.

ΒΑΣΙΑΝΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ

Μιχαήλ Χατζηϊωάννου, Ἀστνογραφία Θεσσαλονίκης, ἤτοι τοπογραφικὴ περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1880. (β' ἔκδοσις, ἐκδ. Νέας Πορείας) Θεσσαλονίκη 1976. 8ο, σσ. 116.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ 1890 καὶ 1917 ἡ Θεσσαλονικὴ δοκιμάστηκε ἀπὸ μεγάλες πυρκαγιές. Οἱ πυρκαγιές ἐκεῖνες πού κατέστρεψαν σὲ μεγάλη κλίμακα τὴν τουρκοκρατούμενη πόλη, δημιούργησαν καὶ τὶς προϋποθέσεις γιὰ σημαντικὲς πολεοδομικὲς ἀλλαγές. Ἄλλος παράγοντας πού συντέλεσε στὶς ἀλλαγές αὐτές ἦταν ἡ ραγδαία ἀνάπτυξη τῆς πόλης, προπάντων ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσή της. Ἡδη ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 19ου καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας χρειάστηκε νὰ ἐπεκταθοῦν οἱ κατοικήσιμοι χώροι της καὶ νὰ ἀναμορφωθοῦν πρὸς τὸ εὐρωπαϊκότερο τὰ κτίσματά της. Ὅλα αὐτὰ προκάλεσαν ἀναπόφευκτα ὄχι μόνον τὴν ἀλλοίωση τῶν παραδοσιακῶν της κτιρίων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξαφάνιση πλήθους ἀρχαιολογικῶν μνημείων τῆς πόλης.

Κάθε ἐργασία λοιπὸν γιὰ τὴ μελέτη τοῦ παρελθόντος τῆς Θεσσαλονίκης ἀντιμετωπίζει ἰδιαιτέρα προβλήματα—πού πολλαπλασιάζονται μὲ τὸ χρόνο—γιὰ τὴν ταύτιση ἢ τὴ γεωγραφικὴ τοποθέτηση ἀνύπαρκτων σήμερα μνημείων, τὴν ὀνοματολογία ἱστορικῶν χώρων κτλ. Τὸ ἔργο τοῦ Μιχαήλ Χατζηϊωάννου μὲ τὸν ἰδιότυπο τίτλο Ἀστνογραφία Θεσσαλονίκης, πού ἐκδόθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὶς ἀλλαγές αὐτές, ἀποτελεῖ, ὅπως εἶναι φυσικό, μιὰ ἐνδιαφέρουσα πηγὴ, ἰδιαιτέρα χρήσιμη γιὰ τὸν σημερινὸ βυζαντινολόγο καὶ ἀρχαιολόγο. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ τὸ ὑπογραμμίζει τὸ γεγονός ὅτι ὁ Χατζηϊωάννου ἐμφανίζει στὸ ἔργο του μερικὲς ἀξιοσημειώτες ἀρετές. Ἡ πιὸ σημαντικὴ εἶναι ἀσφαλῶς ἡ καλὴ γνώση τῆς τοπογραφίας τῆς πόλης, προπάντων ὅταν τὴ συνδυάζει μὲ τὴν ἀξιοποίηση τῶν σχετικῶν ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν πηγῶν. Εἶναι αἰσθητὴ ἐπίσης ἡ προσπάθειά του γιὰ τὴν ἐξαντλητικὴ χρῆση τῆς φτωχῆς ἀκόμα τότε βιβλιογραφίας.

Τὸ βιβλίον εἶχε γίνεαι ἀπὸ χρόνια σπάνιο. Ἡ πρωτοβουλία τῆς Νέας Πορείας νὰ τὸ συμπεριλάβει στὶς νέες ἐκδόσεις της εἶναι ἀσφαλῶς ἀπὸ κάθε ἄποψη εὐπρόσδεκτη.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΦΗΚΑ

Stam. C. Caratzas, Les Tzacones, Walter de Gruyter and Co, Boston-New York 1976. 8ο, σσ. XXI+451.

Ὁ καθηγητὴς Σταμάτιος Καρατζᾶς εἶναι ἓνας ἀξιόλογος ἐπιστήμονας ποὺ μᾶς ἔχει συνηθίσει σὲ σοβαρὴ δουλειά, ἡ ὁποία ὄχι μόνο δὲν περνᾷ ἀπαρατήρητη, ἀλλὰ χρησιμεύει συνήθως ὡς βάση καὶ γιὰ παραπέρα ἔρευνες. Τέτοια ἦταν π.χ. ἡ τελευταία καὶ πολὺ ἀξιόλογη μελέτη του γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων τῆς Κάτω Ἰταλίας¹.

Τώρα μᾶς προσφέρει τὸ ἀποτέλεσμα τῶν μακροχρόνιων καὶ ἐπίπονων ἐρευνῶν του γιὰ τὸ πολυσυζητημένο ζήτημα τῆς ἐτυμολογίας (καὶ καταγωγῆς) τῶν *Τσακόνων* καὶ τῆς *Τσακωνιάς*, ποὺ ἔχει ἀπασχολήσει πολλοὺς ἀνθρώπους, Ἕλληνες καὶ ξένους, σὲ μικρὰς καὶ μεγάλας μελέτες καὶ βιβλία· τελευταῖα (1972) καὶ τὸν νέο γλωσσολόγο Χαράλαμπο Π. Συμεωνίδη, μὲ ἓνα βιβλίο ποὺ δὲν ἦταν πολὺ τυχερό, παρ' ὅλον τὸν ζῆλο τοῦ συγγραφέα².

Οἱ μελέτες αὐτές, ὅλες ἢ σχεδόν, σκόπευαν τὸ θέμα μόνο, ἢ κυρίως, ἀπὸ γλωσσικὴ ἀπόψη, μὲ προβολὴ διάφορων ἐτυμολογιῶν, στίς ὁποῖες τὸ -*Δάκωνες* ('Ἐξω-, Ἐλευθερο-) ἀποτελοῦσε τὴν ἀφετηρία, μὲ σποραδικὰς ἐμφανίσεις καὶ *Τραχώνων* καὶ *Sclavones*. Ὁ Κ. μεταθέτει τώρα τὴν ἀφετηρία τοῦ προβλήματος στὸν ἱστορικὸ γῶρο καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξη—καὶ πιστεῦω ὅτι τὸ ἀποδείχνει ἀποτελεσματικὰ—ὅτι οὔτε τὸ ἔθνικὸ *Τσάκωνες* οὔτε τὸ τοπωνύμιον *Τσακωνία* ἀποτελοῦν ἰδιαίτερη ἐπωνυμία τῶν κατοίκων τῆς Κυνουρίας, ἀλλὰ ἦταν προσηγορικὲς λέξεις, κοινὲς στὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ σὲ ὅλην τὴν αὐτοκρατορία, καὶ σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις ξεπέρασαν καὶ τὰ σύνορά της. Ἡ γλωσσικὴ ἐπιστήμη δὲν μένει ἀμέτοχη σ' αὐτὴν τὴν προσπάθεια· ἀπεναντίας μάλιστα χρησιμοποιεῖται σὲ μεγάλη κλίμακα, σὲ ἱστορικὸ βάθος καὶ σὲ γεωγραφικὴ ἔκταση, γιὰ νὰ στηρίξη μιὰν νέα ἐτυμολογία, ἡ ὁποία μᾶς ὀδηγεῖ σὲ ἓναν θεσμό ἀπὸ τὸν ὁποῖο ξεκίνησε καὶ τὸ ἔθνικὸ καὶ τὸ τοπωνύμιον.

Δὲν μπορῶ νὰ βεβαιώσω (ἐπειδὴ δὲν εἶμαι ἱστορικός) ὅτι ὁ κ. Κ. ἐξάντλησε ὅλες τίς ἱστορικὲς πληροφορίες. Ἄν κρίνω ὅμως ἀπὸ τὴν διεξοδικότητα μὲ τὴν ὁποία κινεῖται ὁ συγγραφέας σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, μπορῶ νὰ συμπεράνω ὅτι ἔγινε ὅ,τι ἦταν δυνατὸ νὰ γίνη καὶ ὅτι ἡ ἐνδεχόμενη παράλειψη ὀρισμένων πληροφοριῶν δὲν φαίνεται ὅτι μπορεῖ νὰ ἀλλάξῃ τὰ ἀποτελέσματα.

Τὸ βιβλίο διαιρεῖται σὲ δύο μέρη (σσ. 1-310, 311-427). Φυσικὰ προηγεῖται ὁ Πρόλογος, ὁ Πίνακας περιεχομένων καὶ ἡ βιβλιογραφία (I-XXI) καὶ ἀκολουθοῦν δύο πίνακες λέξεων, ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν (σσ. 429-451).

Τοποθετώντας τὸ πρόβλημα καὶ ἐκθέτοντας μὲ συντομία τὴν σημερινὴ του θέση³ ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει τὴν διπλὴ του ὕψη, τὴν ἱστορικὴ καὶ τὴν γλωσσικὴ, ὑπογραμμίζοντας ὅτι ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ κιόλας ἐποχὴ γινόταν ἡ γλωσσι-

1. *L'origine les dialectes néo-grecs de l'Italie méridionale*, Paris 1958, Société d'édition «Les Belles Lettres», σσ. 333.

2. Χαράλαμπος Π. Συμεωνίδης, *Οἱ Τσάκωνες καὶ ἡ Τσακωνία, Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν ὀνομάτων καὶ τοῦ ὀμωνύμου βυζαντινοῦ θεσμοῦ τῶν καστροφυλάκων. Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1972*, σσ. 187.

3. La position du problème, σσ. 3-4.

κή, δηλ. ἡ ἔτυμολογική, σύνδεση τῶν *Τσακῶνων*, μὲ τοὺς *Λάκωνες*. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως διαπιστώνεται ὅτι *Τσάκωνες* ἐμφανίζονταν καὶ σὲ ἄλλα μέρη ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Λακωνία. Αὐτὸ ἐπομένως σημαίνει ὅτι ἡ σύνδεση τοῦ ὀνόματος μὲ τοὺς *Λάκωνες* τῆς Πελοποννήσου μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀναγκαία καὶ ὅτι πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ κάποια ἄλλη.

Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο¹ ἐξετάζονται ὅλες οἱ ἔτυμολογίες ποὺ προτάθη-
καν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ κυριότερες στηρίζονται στοὺς *Λάκωνες*, ἀπλὸ ἢ σύνθε-
το, τὶς ὁποῖες ἀπορρίπτει ὁ Κ. ἐπιμένοντας ἰδιαίτερα στὸν ἀποκλεισμὸ ἐκείνης
ποὺ συγκέντρωσε τὴν περισσότερη προσοχή (Ἐξωλάκωνες, Ἄμαντος), γιὰ-
τι οἱ Ἐξωλάκωνες, κατὰ τὴν γνώμη του, προϋποθέτουν καὶ Ἐσωλάκωνες,
καὶ γιὰτι οὔτε οἱ μὲν οὔτε οἱ δὲ εἶναι ἱστορικὰ μαρτυρημένοι. Στὸ σημεῖο αὐτὸ
χρειάζεται μιὰ ἐπιφύλαξη: ἡ ἔλλειψη μαρτυρίας γιὰ τοὺς Ἐξωλάκωνες μπο-
ρεῖ πραγματικὰ—καὶ πρέπει—νὰ θεωρηθῇ σοβαρὴ ἔλλειψη στὶς ἱστορικές μας
πληροφορίες καὶ ἀδυνατίζει τὴν ἔτυμολογία· ἀντίθετα, ἡ μαρτυρία γιὰ Ἐσωλά-
κωνες δὲν εἶναι ἀναγκαία: αὐτοὶ δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ ὀνομασθοῦν ἔτσι· τοὺς
ἔφτανε τὸ παλιό, *Λάκωνες*. Τὸ ζευγάρι δηλ. τῶν λέξεων θὰ ἦταν μόνο· *Λά-
κωνες*~Ἐξωλ. (πρβ. φόρεμα~μεσοφόρι χωρίς ξωφόρι, ἐκκλησία~ξωκλήσι,
καρδιά (=σῶμα)~σικάρδι, χωρίς ξωκάρδι, κ.ἄ.² Δὲν λείπουν βέβαια καὶ
οἱ περιπτώσεις ζευγαριῶν ἢ τριάδων μὲ τὸ βασικὸ~ἔσω~ἔξω: π.χ. χωράφι~
ἔσωχ.~ἔξωχώραφο, ἔσω~ἔσώτερος~ἔξώτερος, μέρος~ἔσώμερον~ἔξώμερα,
τόπος~ἔσώτοπος~ἔξώτ., κάστρον~ἔσώκ.~ἔξώκ., λουρίκιον~ἔσωλουρίκιον~
ἔξωλούριον³, ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσῃ καὶ τὶς διαφοροποιήσεις
σημασίας καὶ κατηγορίας λέξεων (ἐπιθ., οὐσιαστ., ἀρσ. κτλ.). Ἡ τύχη καὶ ἡ ἀνάγκη
καθορίζουν αὐτὲς τὶς συνθέσεις. Τὸ ὅτι ὅμως ἡ διαφοροποίηση τῶν Ἐ-
ξωλακῶνων ἀπὸ τοὺς *Λάκωνες* χρειαζόταν καὶ ἱστορικὴν ὑποστήριξη καὶ μαρ-
τυρία, αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ θεωρήσουμε ὡς ἀναγκαῖο ἐπιχείρημα, ἔστω κι ἂν
δὲν εἶναι ἀκαταμάχητο.

Ὁ Κουκουλὲς κατέληξε στὴν παραγωγή τοῦ *Τσακωνιά* ἀπὸ ἓνα δῆθεν
ἀλβανικὸ *τσακόνι*, ἀφοῦ ἐγκατέλειψε τὴν ἔτυμολογία τοῦ Deville ἀπὸ τὸ *τρα-
χωνία*. Τὴν τελευταία εἶναι ποὺ ξανάπιασε ὁ Χ. Συμεωνίδης⁴ σὲ μιὰν ἄτυχη
προσπάθεια νὰ δημιουργήσῃ φωνητικὸν νόμο *τλ>τσ*, ἄλλοτε μὲ σωστὲς καὶ
ἄλλοτε μὲ λαθεμένες ἔτυμολογικὲς συσχετίσεις⁵. Ὁ Κ. ἀμφισβητεῖ πειστικὰ
καὶ τὴν ἀλβανικὴ παραγωγή τοῦ *τσακόνι* καὶ τὴν συσχέτιση Ἐξωλάκωνες-
Τσάκωνες. Οἱ Ἐλευθερολάκωνες, πάλι, ποὺ εἶναι μαρτυρημένοι ἀπὸ τὴν αὐ-
τοκρατορικὴ ἐποχὴ (κι αὐτῶν τὸ ζευγάρι εἶναι ὅπωςδῆποτε *Λάκωνες*~
Ἐλευθερολ. καὶ ἔχει τριάδα *Λάκωνες*~*Δουλολάκ.*~*Ἐλευθερολ.*), δύσκολα θὰ
μποροῦσαν νὰ καταλήξουν φωνητικὰ στοὺς *Τσάκωνες*, τουλάχιστο μὲ τὰ δε-

1. Examen des étymologies des plus sérieuses, σσ. 5-38, μὲ ὑποδιαίρέσεις: Difficultés historiques καὶ 2. Difficultés linguistiques.

2. Βλ. Ε. Κριαρᾶ, *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημόδους Γραμματείας*, τόμ. 6, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 296.

3. Κριαρᾶς, ὅ.π. στὸ λῆμμα τῶν λέξεων τῶν σύνθετων μὲ τὸ ἔσω, ἔξω.

4. Βλ. ἐδῶ σ. 484, σημ. 2.

5. Λυποῦμαι ποὺ τὸ λέω, ἀλλὰ πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι καὶ μὲ παρσιώπηση στοιχείων ποὺ θὰ ἀνέτρεπαν τὸν δῆθεν φωνητικὸ νόμο.

δομένα που μᾶς εἶναι γνωστά τόσο ἀπὸ τὴν ἀρχαία λακωνικὴ διάλεκτο ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ σύγχρονη τσακωνικὴ. Ἡ γλωσσικὴ ταύτιση εἶχε ἐπιχειρηθῆ ἀπὸ τὸ 1835 ἀπὸ τὸν Tisch, εἶναι ὅμως ἐξίσου δύσκολη καὶ ἡ γεωγραφικὴ τους ταύτιση (σ. 27, σημ. 1).

Ὁ συγγρ. δίνει ιδιαίτερη σημασία στὸ γεγονός ὅτι στὴν ἀρχαιότητα *Λακεδαιμόνων* λεγόταν ἡ Σπάρτη, καὶ *Λακωνικὴ* ἡ περιοχή της (σ. 28 κ.έ.). *Λακεδαιμονία* εἶναι στὴν μεσαιωνικὴ ἐποχὴ ὁ παράλληλος τύπος τοῦ *Λακεδαιμόνων*, ἐνῶ ὁ τύπος *Λακωνία* εἶναι ἄγνωστος στὰ μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ καὶ πολὺ ἀμφίβολος στὴν ἀρχαία ἐποχὴ. Ἀντίθετα τὸ ἐθνικὸ *Λάκωνες* ὑπῆρχε πάντα. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ τοῦ Κ. εἶναι ἐντυπωσιακὴ, ἂν τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχει ὑπόψη του εἶναι ὅλα τὰ στοιχεῖα, ἢ τόσα καὶ τέτοια ποὺ ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ὀνόματος καθιστοῦν βέβαιη αὐτὴν τὴν ἄποψη. Μολαταῦτα, δὲν εἶμαι πολὺ βέβαιος κατὰ πόσο ἡ ἀπουσία τῆς λ. *Λακωνία* θὰ μπορούσε νὰ ἐμποδίσῃ τὴν παραγωγή της ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ *Λάκωνες* - *Ἐξολάκωνες*, ἂν ἡ παραγωγή αὐτὴ γιὰ ἄλλους λόγους γινόταν ἀναμφισβήτητη. Εἶναι γνωστὸ ὅτι περισσότερο οἱ λαοὶ δίνουν τὸ ὄνομά τους στὶς γεωγραφικὲς περιοχές, ποὺ ἐποικοῦν (Τοῦρκοι - Τουρκία, Ρῶς - Ρωσία, Γαλάτες - Γαλατία [τῆς Μ. Ἀσίας], κτλ.), παρὰ τὸ ἀντίθετο, τὸ ὁποῖο βέβαια δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης (Ρώμη - Ρωμαῖοι, Ἡπειρος - Ἡπειρώται, Κρήτη - Κρητες κτλ.). Αὐτὸ τὸ ξέρεει καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγρ., ὁ ὁποῖος στὸ V κεφ. ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐτυμολογία τῆς λ. *Τσακωνας* καὶ ἐπιμένει, σωστά, στὸ ὅτι πρέπει νὰ παραμερίσουμε τὸ ὄνομα *Τσακωνία* (ποὺ εἶναι παράγωγο, καὶ σὰν τοπωνύμιο δύσκολα προσφέρεται γιὰ ἔρευνα) (σ. 130).

Ἀκολουθοῦν δυὸ σημαντικὰ κεφάλαια¹ στὰ ὁποῖα παραθέτονται καὶ ἐξετάζονται οἱ πηγές, ποὺ κι αὐτὰ ὑποδιαιροῦνται ἀντίστοιχα σὲ μαρτυρίες ἀπὸ τὴν γραπτὴ παράδοση (9.-15. αἰ., 33 μαρτυρίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πρώτη εἶναι τὸ *Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας*, τοῦ 9. ἢ 10. αἰ. καὶ ἡ τελευταία μιὰ ἀθωνικὴ παράδοση τοῦ τέλους τοῦ 15. αἰ.), καὶ σὲ κείμενα ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση (ἀρ. 34-44). Ἀνάμεσα στὶς γραπτὲς μαρτυρίες ὑπάρχουν καὶ μερικὲς ξένες (μιὰ βουλγαρικὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13. αἰ., μιὰ βενετσιάνικη τοῦ 1287, μιὰ ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Νεάπολης, γραμμὴν λατινικά, τοῦ 1301/2, μιὰ ἀπὸ γερμανικὸ ποίημα τοῦ τέλους τοῦ 13. ἢ ἀρχῶν τοῦ 14. αἰ., μιὰ λατινικὴ μαρτυρία τοῦ 1338, μιὰ σὲ σλαβικὴ γλώσσα τοῦ Στέφανου Dusan (τοῦ 1348), μιὰ ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως* (14. αἰ.) καὶ μιὰ ἐνὸς βενετικοῦ ἐγγράφου τοῦ 1485, στὰ λατινικά, σύνολο δηλ. ὀκτώ ἀπὸ τίς 33 γραπτὲς μαρτυρίες, δηλ. σχεδὸν ἀκριβῶς τὸ 25%.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο ἐξετάζει χωριστὰ τὸ *Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας* (σσ. 72-77) καὶ χωριστὰ τὰ ἄλλα κείμενα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιέχουν καὶ ἐτυμολογικὲς προσεγγίσεις (σσ. 77-85). Χωριστὴ πραγμάτευση ἀφιερώνεται ἐπίσης στὴν βουλγαρικὴ καὶ γερμανικὴ μαρτυρία (σσ. 85-97-101) καὶ στὴν ἀθωνικὴ παράδοση (σσ. 102-109).

Οἱ πληροφορίες ποὺ κερδίζονται ἀπὸ τίς διάφορες μαρτυρίες μποροῦν νὰ καταταχθοῦν σὲ τρεῖς κατηγορίες:

α) στὸ ὄνομα *τζάκωνες* (τζάκωνες) ἢ *τζέκωνες* (τζέκωνες), μαρτυρίες ἀρ. 2, (10. αἰ.

1. III. Les témoignages des sources, σσ. 39-71, καὶ IV. Examen critique des sources, 72-129.

Κ. Πορφυρογέννητος: «εις ἀπελάτας, ἐξ ὧν καὶ Τζέκωνες ἀφορίζονται εἰς τὰ κάστρα»), ἀρ. 3 (1232: «ὁ καστροφύλαξ μετὰ τῶν τοῦ καστελλίου τζακόνων»), ἀρ. 7 (β' μισὸ τοῦ 13. αἰ.: «Τζέκωσι» (δοτ.), ἀρ. 8 (β' μισὸ τοῦ 13. αἰ.: Τζέκων), ἀρ. 11 (1301/2: «Zacones et stratiotas»), ἀρ. 12 (τέλος 13. ἢ ἀρχὴς 14. αἰ., γερμανικά: «Tzokens»=τσάκωνες), ἀρ. 13 (ἀρχὴς 14. αἰ. Παχυμέρης: «ὅπου γε καὶ Λάκωσι πλείστοις ὕστερον ἐκ τοῦ Μορέου ἀφιγμένοις» καὶ «ἐκ τῶν Λακόνων οὖς καὶ Τσάκωνας παραφθείραντες ἔλεγον»), ἀρ. 14 (1321: Μιχαὴλ ὁ Τζάκων, - Κωνσταντίνου τοῦ Τζάκωνος), ἀρ. 15 (1338: «Zaconi, id est archerii»), ἀρ. 18 (1347 Μετέωρα: «ἐκ τῶν λεγομένων Τζακόνων»), ἀρ. 22 (μέσα 14. αἰ. Νικηφ. Γρηγοράς: «Λάκωνες ἄρτι προσελθόντες ἐκ Πελοποννήσου τῷ βασιλεῖ [ἐνν. στὴν Κωνσταντινούπολη], οὖς ἡ κοινὴ παραφθείρασα γλῶσσα Τζάκωνας μετωνόμασεν»), 23-24 (14. αἰ. ψευδο-Κωδινός: «στρατοπεδάρχης τῶν τζακόνων», «τὰ τοῦ στρατοπεδάρχου τῶν τζακόνων», «οἱ ὀνομαζόμενοι σωματοφύλακες τζάκωνες»), ἀρ. 27 (1414/5, Μάζαρις: «Λάκωνες, καὶ νῦν κέκληνται Τζάκωνες»), ἀρ. 28 (1429, Ἀπολογία Κυρίλλου μητροπολίτη Μονεμβασίας: «σώζοντες ἔτι τὸ παλαιὸν ἐκεῖνο τῶν Λακόνων ὄνομα, Τζάκωνας ἀντὶ Λακόνων ἑαυτοὺς ὑποβαρβαρίζοντες λέγουσιν»), ἀρ. 32 (15. αἰ.: «Νικολάω τῷ Τζάκωνι»), ἀρ. 33 (15. αἰ., ἀθωνικὴ παράδοση: «τὸ πάλαι μὲν ἦτον συναγωγίον τῶν Ἑλλήνων, τότε δὲ τῶν Τζακόνων»). Στὰ ἐγγράφα 19 (1348) καὶ 21 (1355) μαρτυρεῖται ὁ τύπος Τζακόνισσα).

β) στὸ ἐπίθετο τσακωνικός, ἔγγρ. ἀρ. 4 (ἀρχὴς 13. αἰ., βουλγαρικά: «cakonsky»=τσακωνικὰ ἔθνη), ἀρ. 16 (1342, ὑπόσχεση Γαβριηλοπούλου: «εἰς φύλαξιν τζακωνικήν...δουλείαν...τζακωνικήν»), ἀρ. 17 (1342, αὐτοκρατορικὸς ὀρισμὸς τοῦ Ἰωάννη τοῦ 5. ἡ 6.: «ἀπὸ τε Τζακω(μικῶν)¹ ὑποστάσεων»). Στὴν κατηγορία αὐτὴν περιλαμβάνεται καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Παχυμέρη (ἀρ. 13, ἀρχὴς 14. αἰ.: «καὶ Λακωνικὸν [ἐνν. τμήμα στρατοῦ] ἔχον, οὖς δὴ ἀπὸ Πελοποννήσου μετόπισεν ὁ κρατῶν»), γιὰ τὸ ἴδιος κάμνει ρητὴ ταύτιση: «ἐκ τῶν Λακόνων, οὖς καὶ Τζάκωνες παραφθείραντες ἔλεγον».

γ) στὸ οὐσιαστικὸ ἢ τοπωνύμιο τζακωνία - τζακωνία, ἀρ. 1 (Χρον. Μονεμβ. 9. ἡ 10. αἰ.: «ἐν τοῖς παρακειμένοις ἐκεῖσε τραχανοῖς τόποις, οἱ καὶ ἐπ' ἐσχάτων τζακωνία ἐπωνομάσθησαν»), ἀρ. 5 (Νικηφ. Βλεμμύδης, μέσα 13. αἰ.: «τῆς Μεσσηνίας, [ἥτις ἐστὶ τῆς Τζακωνίας]»), ἀρ. 6 (1287) καὶ 31 (1485, ἐγγράφα Βενετίας: «ad partes zaconia»), ἀρ. 25 (Χρον. Μορ. passim [12 φορές]: τὴν Τσακωνίαν, τῆς -ας, ἢ -ία), ἀρ. 26 (14. αἰ., ἰταλ. μετάφρ. Χρον. Μορ.: in Zaconia, ἀρ. 29 (ἀργυρόβουλλο Θεοδ. Β' Παλαιολόγου, α' μισὸ 15. αἰ.: «περιοχῆς τῶν Βατικῶν, τῆς Τζακωνίας. τῶν Μολάων»), ἀρ. 30 (Γεμιστός, α' μισὸ τοῦ 15. αἰ.: «Κρόνιον, τὸ τῆς νῦν Τζακωνίας»).

Ἀκολουθοῦν προφορικὲς παραδόσεις, δημοτικὰ τραγούδια, παροιμιαικὲς ἐκφράσεις, παρατσούκλια, ἀρ. 34-44). Τὸ ἐνδιαφέρον στὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι ὅτι ἔχουμε καινούργιους τύπους: 34 οἱ Τζακόνιοι, 35 στὸ Τζακοναριό, 36 στὰ Τζακόνικα, 37 στὴ Τσακοναριά, 38 στὰ Τσακονμαδιά, 39 κάτω στὰ Τσακόνικα/(καὶ στὰ βλαχοκόνικα)², 40 Τσακονοπούλα (6 φορές), 41 τὰ Τσακονόπουλα, 44 Τσακονάδες ἢ Τσαγκουνάδες.

1. Ἐδῶ τὸ ἐπίθ. πρέπει νὰ γραφτῆ με μικρὸ τ, γιὰ τὴν ὑπάρχει ἀμέσως παρακάτω «καὶ δημοσιακῶν». Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Παχυμέρη (σ. 49) «προσέτι δὲ καὶ Λακωνικὸν ἔχων», ποῦ πρέπει νὰ γραφῆ λακ- (βλ. σ. 497, σημ. 1).

2. Ὅπου εἶναι φανερό ὅτι καὶ τὰ Τσακόνικα σχηματίσθησαν ἀνalogικὰ πρὸς τὰ Βλαχοκόνικα, ἀπὸ ἀρχικὸν δηλ. τύπο τσακονοκόνικα με μίαν ἀπὸ τὶς σπάνιες ἀνομοιώσεις

Με τὸ 4. κεφ.¹ ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ τὴν μεθοδικὴ καὶ ἐξονυχιστικὴ διερεύνηση τῶν πηγῶν. Ἡ προσπάθειά του συγκεντρώνεται στὸ νὰ διαχωρίσῃ τὸ ὄνομα τσακονία (- νία), τζάκωνες, τζέκωνες ἀπὸ τὸ σημερινὸ γεωγραφικὸ ὄνομα ἢ Τσακονία, καὶ φυσικὰ ἀπὸ τὴν ἑτυμολογικὴ συσχέτιση τοῦ τελευταίου μετὰ τὴν Λακωνία.

Σχολιάζοντας πρῶτο τὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας (9. ἢ 10. αἰ.), τὸ ὁποῖο σώζεται σὲ τρεῖς παραλλαγές I (βήρων), K (ουτλουμουσιού), καὶ Γ (ορίνου), ὁ K. δέχεται (σ. 74 κ.ε.) ὅτι ἡ φράση «διὰ τὸ καὶ αὐτοὺς τοὺς Λάκωνας Τζάκωνας μετονομασθῆναι», ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο (I), ὑπάρχει ὅμως στὰ δύο νεώτερα (KT), ἀποτελεῖ προσθήκη τοῦ ἢ τῶν διασκευαστῶν αὐτῶν τῶν γφφ καὶ ὅτι παρουσιάζει ἀντίφαση μετὰ αὐτὰ ποὺ εἶπαν στὴν προηγούμενη φράση «τραχανοῖς τόποις, οἱ καὶ ἐπ' ἐσχάτων τζακονία² ἐπωνομάσθησαν», γιατί προσθέτουν ὅτι αὐτὸ ἐγένε «ἐπειδὴ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Λάκωνες μετωνομάσθησαν Τζάκωνες». Ἡ ἀντίφαση ὑπάρχει πραγματικὰ καὶ ὁ K. προσπαθεῖ νὰ τὴν ἐξηγήσῃ μετὰ τὴν παραδοχὴ ὅτι δὲν ἀποκλείεται οἱ κάτοικοι τῆς ἀρχαίας Λακωνικῆς νὰ πῆραν αὐτὸ τὸ παρατσούκλι τὸν 14. αἰ., ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Μάζαρι ἕναν αἰῶνα ἀργότερα (πηγὴ ἀρ. 27, σ. 58: «ὥσπερ βεβαρβάρωνται γε οἱ Λάκωνες καὶ νῦν κέκληνται Τζάκωνες»).

Ἡ ἄποψη τοῦ συγγρ. γιὰ τὴν τζακονίες εἶναι σωστὴ καὶ ἀκριβῶς ὁ πληθυντικὸς αὐτὸς καὶ τὸ «ἐπ' ἐσχάτων», ὅποιαδήποτε κι ἂν εἶναι ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τὸ χρονικὸ σημεῖο ποὺ ἔχει στὸ νοῦ του αὐτὸς ποὺ τὸ γράφει (θὰ ἐτόνιζα μάλιστα ἰδιαιτέρα καὶ τὴν ἔντονα ἐπιδοτικὴ σημασία τοῦ καί), δείχνουν ὅτι τὸ τζακονία εἶναι προσηγορικὸ, ὄχι τοπωνύμιο, ποὺ ὁ συντάκτης τοῦ Χρονικοῦ τὸ συσχετίζει ἑτυμολογικὰ ἢ σημασιολογικὰ μετὰ τοὺς «τραχανοὺς τόπους», καὶ ὅτι αὐτοὶ οἱ τόποι, ὄχι ὁ ἕνας, ὀνομάσθησαν τζακονία μόλις τελευταία, ἀναγνωρίζοντας ἔτσι ἕμμεσα ὅτι προηγούμενος οὔτε ἡ Λακωνία οὔτε ἡ ὑποπτη *Ἐξωλακωνία ὀνομάζονταν Τσακονία.

Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ συσχέτιση μέσα στὸ Χρονικὸ τὴν μιὰ φορὰ τοῦ ὀνόματος Δέμεν(ν)α - Δεμεν(ν)ίτης—τοῦ μέρους τῆς Σικελίας στὸ ὁποῖο, ἐγκαταστάθηκαν οἱ Λάκωνες ποὺ ἔφυγαν ἐξαιτίας τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀβάρων—μετὰ τὸ Λακεδαιμονίται, καὶ τὴν ἄλλῃ τοῦ Λάκωνες μετὰ τὸ Τζάκωνες, δὲν ἀποτελεῖ ἀντίφαση, ὅπως νομίζει ὁ συγγρ. (σ. 74-75). Τὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ (I) εἶναι σαφέστατο ὡς πρὸς αὐτό: «...καὶ οἱ Λάκωνες...οἱ μὲν ἐν τῇ νήσῳ Σικελίας ἐξέπλευσαν, ἐν τόπῳ καλουμένῳ Δέμενα καὶ Δεμενίται ἀντὶ Λακεδαιμονιτῶν κατονομαζόμενοι..., οἱ δὲ δύσβατον τόπον καὶ τὸν τῆς θαλάσσης ἀγχιάλδον εὐρόντες κατώκησαν..., οἱ δὲ νομεῖς καὶ ἀγροικικοὶ κατοικήσθησαν ἐν τοῖς παρακειμένοις ἐκεῖσε τραχανοῖς τόποις, οἱ καὶ ἐπ' ἐσχάτων τζακονία ἐπωνομάσθησαν» (οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου). Αὐτὰ σημαίνουν ὅτι ὁ λόγιος

καὶ τῶν δύο συλλαβῶν τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ δύο ὁμόηχα ζευγάρια ([τσα]-κωνο—κωνα-[κα]), ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνομοιώθηκε τὸ κωνα.

1. Examen critique des textes, σσ. 72-129.

2. Καὶ ἡ ὀρθογραφία στὰ παλιότερα ἔγγραφα εἶναι μετὰ ο. Τὸ ω τοῦ Πορφυρογέννητου δημιουργεῖ προβλήματα, ἀν ὀφείλεται στὸ δικό του γράψιμο καὶ ὄχι σὲ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις.

διασκευαστής του Χρονικού, αφού ήξερε να προσθέσει ύστερα από το «ἐξέπλευσαν» την φράση «οἱ καὶ εἰς ἔτι εἰσὶν ἐν αὐτῇ» καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ «κατονομαζόμενοι» τὸ «καὶ τὴν ἰδίαν τῶν Λακῶνων διάλεκτον διασώζοντες», θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ προσθέσει καὶ τὴν συσχέτιση τῶν Λακῶνων - Τζακῶνων, μιὰ πού ἔκαμε τὴν πρώτη, τῶν Δεμενιτῶν - Λακεδαιμονιτῶν. Λάκωνες κι ἐκεῖ κι ἐδῶ. Ἡ μιὰ παρηχητικὴ συσχέτιση καὶ (παρ)ετυμολογία δημιούργησε τὴν ἄλλη. Τὰ οἱ μὲν ~ οἱ δὲ ~ οἱ δὲ εἶναι πού δένουν ὅλους τοὺς Λάκωνες ἀναμεταξύ τους.

Ἡ δυσκολία ἐπομένως δὲν βρίσκεται ἐδῶ, ἀλλὰ στὸ ὅτι ἐνῶ τὸ Χρονικὸ βεβαιώνει ὅτι *τελευταῖα* αὐτοὶ οἱ «τραχανοὶ τόποι», ὀνομάσθησαν «τζακωνίαι» καὶ ἐπομένως ἔμμεσα δέχεται ὅτι *πρωύτερα* οὔτε ἡ Λακωνία οὔτε ἡ Ἐξωλακωνία ὀνομάζονταν ἔτσι (δηλ. *Τζακωνία*), ὁ λόγιος διασκευαστής προσθέτει αὐτὴν τὴν ἀσυνέπεια μὲ τὴν συσχέτιση πού ἔκαμε. Γιατί ἔγινε αὐτό; Θὰ τολμοῦσα νὰ ὑποθέσω ὅτι αὐτὸ ἔγινε γιατί ἀκριβῶς παραπάνω εἶχε γίνει ἡ συσχέτιση τῶν Δεμενιτῶν μὲ τοὺς Λακεδαιμονίτες, ἀσφαλῶς ὅμως καὶ γιατί ἡ προσθήκη φαίνεται νὰ ἔγινε τὸν καιρὸ πού οἱ λόγιοι ἄρχισαν νὰ κάμνουν τὴν ταύτιση Τσακῶνων - Λακῶνων, δηλ. ὕστερα ἀπὸ τὸν 14. αἰ. (βλ. ἐδῶ σ. 490).

Σὲ μιὰν ἐπίπονη καὶ ἐμπεριστατωμένη συνέχεια ἢ προσπάθεια τοῦ συγγρ. ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ἀποκολλήσῃ τοὺς Τσάκωνες καὶ ἀπὸ τοὺς Λάκωνες καὶ ἀπὸ τὴν Τσακωνία τῆς Πελοποννήσου ἐξονυχίζοντας κριτικὰ καὶ τίς ἄλλες πηγές πού ἔχει παραθέσει στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Ἰδιαίτερα πολὺτιμη πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση εἶναι ἡ βουλγαρικὴ πηγὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13. αἰ. (ἀρ. 5, σ. 42 κ.έ.), πού μνημονεῖ 72 λαοὺς, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους οἱ μισοὶ χαρακτηρίζονται *τσακωνικοὶ (canonskii)*. Μὲ κριτικὴ ἀνάλυση βγαίνει τὸ συμπέρασμα (σ. 92 κ.έ.) ὅτι οἱ *τσάκωνες* δηλώνουν κυρίως ἐλαφροὺς στρατιῶτες, ὅτι αὐτοὶ μπορεῖ νὰ βρίσκονται κοντὰ στοὺς Βουλγάρους καὶ στὴν Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, ὅπου ἀκόμα καὶ σήμερα σώζονται σχετικὰ τοπωνύμια (*Τσακονοχώρι, Τσάκωνες, Τσάκωνη, Tshakonitcha*) καὶ ὅτι ὅλοι αὐτοὶ εἶχαν θρησκευτικὰ αἰσθημάτα ἀντίθετα πρὸς τὴν ὀρθοδοξία.

Τὸ ἴδιο σημαντικὲς καὶ στὰ ἴδια συμπεράσματα ὀδηγοῦν (σσ. 97-129) καὶ ἡ γερμανικὴ πηγὴ (ἀρ. 12, ποίημα σταυροφορικὸ τοῦ τέλους τοῦ 13. ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14. αἰ.) καὶ ἡ ἀθωνικὴ παράδοση (ἀρ. 33). Ἡ τελευταία αὐτὴ μνημονεῖ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Μεγάλο· ἐπειδὴ αὐτὸ ἀποκλείεται (δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα τότε τὸ Ἅγιον Ὄρος), ὁ συγγρ. δέχεται τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Μονομάχο (1042-1054), πού καταδίωξε τοὺς Παυλικιανούς καὶ τοὺς ἐγκατέστησε ἀπὸ τὴν Μικρασία στὴν Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη σὺν *τσάκωνες*, δηλ. ἐλαφρὰ ὀπλισμένους στρατιῶτες. Πρέπει ὅμως νὰ ἔγινε ἐκδίωξη αἰρετικῶν, Βλάχων κ.ἄ. καὶ ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ μετακίνησή τους πρὸς τὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ (1081-1118), σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ Κ., ὅπως δείχνουν διάφορα τοπωνύμια καὶ μιὰ παράδοση καταγραμμένη στὴν Τσακωνία τὸν περασμένο αἰώνα, ἢ ὁποῖα ἔλεγε ὅτι οἱ κάτοικοί της ἤρθαν ἀπὸ τὴν Μακεδονία. Ὁ Κ. χρησιμοποιοῖ δυὸ χρυσόβουλλα τοῦ τέλους τοῦ 11. αἰ. (1082), στὰ ὁποῖα πραγματικὰ γίνεται λόγος γιὰ ὁμαδικὴ ἐκτόπιση πρὸς τὴν Πελοπόννησο κοσμικῶν πού κατοικοῦσαν στὸ Ἅγιον Ὄρος κι ἐσκανδάλιζαν. Τὰ χρυσόβουλλα δὲν μιλοῦν γιὰ *Τσάκωνες*, ὁ Κ. ὅμως νομίζει ὅτι πρέπει νὰ ἦταν τέτοιοι, παραθέτοντας καὶ τοπωνύμια τῆς Πελοποννήσου (καὶ τῆς Βοιωτίας καὶ τῶν Παξῶν) μὲ *α'* συνθετικὸ ἢ μὲ παραγωγή ἀπὸ τὸ *τσακων-*

Φυσικά δὲν εἶναι πάντα βέβαιο πότε δημιουργήθηκαν τὰ τοπωνύμια αὐτά, κι ἂν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀποτέλεσμα τῶν γεγονότων αὐτῶν.

Ὁ συγγραφέας ὕστερα ἀπὸ διεξοδική συζήτηση καταλήγει (σ. 127) στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἄθωνικὴ παράδοση ξεκινᾷ ἀπὸ ἱστορικὰ γεγονότα, στὰ ὁποῖα ἴσως νὰ βρίσκεται καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ὀνομασίας τῆς πελοποννησιακῆς *Τσακωνίας*. Γιὰ νὰ φτάσῃ σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα στηρίζεται σὲ ὀρισμένα γεγονότα τὰ ὁποῖα προβάλλουν σιγὰ σιγὰ καὶ εἰσδύουν στὴν σκέψῃ μας: α) ὅτι τὸ οὐσιαστικὸ *τσακωνία* ἦταν προσηγορικὸ καὶ δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὴν ἀρχαία *Λακεδαιμόνα* ἢ *Λακωνία*: β) ὅτι τὸ *τσακων-ες* εἶναι ἐπαγγελματικὸ καὶ δήλωνε στὴν Βυζαντινὴ ἐποχὴ τοὺς ἐλαφροὺς στρατιῶτες ἢ αἰρετικούς πολίτες (Παυλικιανούς) ἢ κατοίκους τῆς Μακεδονίας, τῆς Λήμου· γ) ὡς ἔθνικὸ (*τσακωνόπουλο*) χρησιμοποιοῦντο γιὰ νὰ δηλώσῃ τοὺς κατοίκους τῆς νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου (σσ. 127-8).

Θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε ὅτι οἱ μαρτυρίες μετὰ τὴν ταύτιση *τσακωνων* - *Λακωνων* δὲν εἶναι οἱ παλαιότερες (ἀρ. 13, Παχυμέρης, ἀρχές 14. αἰ., ἀρ. 27, Μάζαρις, 1414/15, ἀρ. 28, Ἀπολογία Κυρίλλου, 1429) καὶ εἶναι οἱ λόγιες. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὑπάρχουν πράγματι *τσακωνες*, δηλ. ἐλαφρὰ ὀπλισμένοι στρατιῶτες, καὶ στὴν Πελοπόννησο καὶ ὅτι ὅσοι μετακαλοῦνται ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη ἢ ἄλλοῦ, γιὰτι ἔχουν καὶ φήμη καλῶν πολεμιστῶν, ἀνακηρύσσονται *Λάκωνες* τὴν ἐποχὴ πού τὸ Βυζάντιο, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνεπαίσθητὴ μεταμόρφωσή του, εἶχε πιά ἐνσωματωθῆ ὀλόψυχα στὴν ἑλληνικὴ παράδοση καὶ παιδεία. Οἱ παλαιότερες παραδόσεις μιλοῦν μόνο γιὰ *τσακωνίες*, γιὰ *τσακωνες* ἢ *τσάκωνες* καὶ ὄχι γιὰ *Λάκωνες*.

Ἐπάρχει βέβαια μιὰ ἔλλειψη στὶς πηγές μας: δὲν ὑπάρχει ἓνα ζευγάρι λέξεων πού νὰ λήθῃ περίπου «*τσακωνες* ἤγουν *διάκωνοι*». Αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀτυχία, ἡ ὁποία ὅμως μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὅταν ἀποκρυσταλλώθηκε ὁ φωνητικὸς τύπος μετὰ τὸ *τσα-* δὲν ὑπῆρχε πιά ἡ συσχέτιση μετὰ τὸν *διάκωνο*.

Ἡ συσχέτιση αὐτὴ γίνεται στὸ 5. κεφ. γιὰ τὴν ἑτυμολογία τῆς λέξεως (σσ. 130-58). Χάρη στὶς ἱστορικὲς διαφοροποιήσεις πού προβλήθηκαν στὰ προηγούμενα κεφάλαια, ἡ λ. *τσακων* παύει πιά νὰ εἶναι ἀξεδιάλυτα δεμένη μετὰ *-Λάκωνες* (ἀπλοὺς ἢ συνθέτους) καὶ μετακινεῖται πρὸς τίς κατηγορίες τῶν βοθηθικῶν στρατιωτικῶν σωμάτων (*βοηθός*, *θητικόν*, *οἰκετικόν*, *ὑπηρεσία*, *ὑπουργικόν*, κτλ.)¹. Μιὰ τέτοια εἰδικὴ βοθηθικὴ στρατιωτικὴ μονάδα μέσα στὸ βυζαντινὸ στράτευμα, καὶ ὄχι ὀμάδες στρατιωτῶν μετὰ γεωγραφικὴ προέλευση ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, ἦταν οἱ *τσακωνες* ἢ *τσακωνες*, καὶ κάθε περιοχὴ στὴν ὁποία πήγαιναν νὰ ἐγκατασταθοῦν αὐτοὶ γινόταν *τσακωνία*. Ἐλαφρὰ ὀπλισμένοι, εὐκόλοι ἐπομένως γιὰ μετακίνηση, γιὰ νὰ ἐνισχύσουν σημεῖα πού διέτρεχαν κίνδυνο, κυρίως στὰ σύνορα ἢ ὅπου ἄλλοῦ χρειάζόταν, οἱ βοθηθικοὶ

1. Ὁ Du Cange στὸ *Gloss. Med. et Inf. Lat.* s.v. *Zacones* λέει: «Z. pro *Diacones* ut *Zabolus* pro *Diabolus*. Sic vero hodie Lacedaemonii vocabulo *Lacones* detorto, appellantur «Graecis», ὅπου ἡ σωστὴ ἑτυμολογία χάνεται μέσα στὸ vocabulo *Lacones* detorto». Ὁ Δ. Βαγιακάκος (*Ἀθηνᾶ* 66, 1962, 365-6, σημ. 1) δέχεται τὴν ἄποψῃ τοῦ Du Cange γιὰ τὴν παραγωγὴ ἀπὸ τὸ *διάκωνος*, ἀναφέροντας καὶ τὸν Ν. Ψυχολό, *Βωμὸς* 1, 1947, τεύχ. 3-4, σ. 91-93. Ὁ Καρατζᾶς παραπέμπει στὸν Βαγιακάκο ἐπικρίνοντας μόνο τὴν συσχέτιση πού κάμνει ὁ τελευταῖος τοῦ *Τζουλούκωνες* (*Ἀκροπολίτης*) μετὰ τὸ *Τζάκωνες*.

αὐτοὶ στρατιῶτες ἀντιστοιχοῦσαν μὲ τοὺς παλαιότερους διακόνους καὶ πρέπει νὰ τοὺς συνέχισαν οὐσιαστικά καὶ γλωσσικά.

Ἐοικεῖται ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑβραϊστικῷ, ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑλληνιστικῷ, ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑλληνιστικῷ, ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑλληνιστικῷ. Ὁ συγγρ. ἐδῶ κινεῖται σὲ πιδ οἰκεῖο καὶ πιδ εὐκολο ἔδαφος, γιὰ τὴν ἀπόφωσιν ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑβραϊστικῷ, ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑλληνιστικῷ, ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑλληνιστικῷ. Ὁ συγγρ. ἐδῶ κινεῖται σὲ πιδ οἰκεῖο καὶ πιδ εὐκολο ἔδαφος, γιὰ τὴν ἀπόφωσιν ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑβραϊστικῷ, ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑλληνιστικῷ, ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑλληνιστικῷ.

Ἐοικεῖται ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑβραϊστικῷ, ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑλληνιστικῷ, ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑλληνιστικῷ. Ὁ συγγρ. ἐδῶ κινεῖται σὲ πιδ οἰκεῖο καὶ πιδ εὐκολο ἔδαφος, γιὰ τὴν ἀπόφωσιν ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑβραϊστικῷ, ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑλληνιστικῷ, ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑλληνιστικῷ. Ὁ συγγρ. ἐδῶ κινεῖται σὲ πιδ οἰκεῖο καὶ πιδ εὐκολο ἔδαφος, γιὰ τὴν ἀπόφωσιν ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑβραϊστικῷ, ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑλληνιστικῷ, ἡ ἀπόφωσις ἐν τῷ ἀρχαίῳ καὶ ἐν τῷ σύγχρονῳ ἑλληνιστικῷ.

Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ξέρουμε μὲν σήμερα σὲ τί φθόγγους ἐξελίχθησαν στὰ Ν(έα) Ἑ(λληνικά) τὰ διάφορα σύμβολα τῆς Ἀ(ρχαίας) Ἑ(λληνικῆς), χάρη στὴ βοήθεια τῆς ἀδιάσπαστης γραπτῆς παράδοσης, δὲν εἴμαστε ὅμως τόσο βέβαιοι οὔτε γιὰ τὴ βασικὴ φθογγικὴ ἀξία ὅλων τῶν συμβόλων οὔτε γιὰ τὰ διάφορα στάδια ἀπὸ τὰ ὅποια πέρασαν οἱ φθόγγοι ὡς τὶς ἡμέρες μας. Τὶς περισσότερες φορές κάμνουμε μιὰν ἀναχρονιστικὴν προβολὴν τοῦ σημερινοῦ πρὸς τὸ παλιό. Εἴμαστε π.χ. σχεδὸν βέβαιοι ὅτι τὰ β, γ, δ προφέρονταν *b, g, d*. Πῶς προφερόταν ὅμως τὸ ἀπλό ἢ διπλό σ, πῶς τὸ ἀπλό ἢ διπλό τ, καὶ πῶς ἦταν δυνατὸ μὲ τὶς συνθήκας τῆς σημερινῆς προφορᾶς αὐτῶν τῶν συμφώνων νὰ ὑπῆρχε ἡ διαλεκτικὴ ἐναλλαγὴ Ἀρταμίτιος, ~ Ἀρτεμίσιος, θάλαττα ~ θάλασσα, ἐναλλαγὴ πού προδίνει ἀρθρωτικὴ συγγένεια τῶν φθόγγων σ(σ) καὶ τ(τ); Καὶ πῶς ἦταν δυνατὸ ἢ Ὑρία καὶ αἰ Ὑσιαί, τὸ θάρρος καὶ τὸ θάρσος νὰ ἦταν τὸ ἴδιο πράγμα; Ἡ δικαιολογία «διαλεκτικὴς διαφορῆς» ἀποτελεῖ ὑπεκφυγὴ, καὶ ἡ παραδοχὴ ὅτι μᾶς λείπουν πολλὰ ἐνδιάμεσα στοιχεῖα εἶναι πιδ σίγουρη¹.

Ἡ τροπὴ τοῦ α σὲ ε (διάκων)τζέκων), δηλ. ἐνὸς ἀνοικτότερου φωνήεντος πρὸς ἓνα πιδ κλειστό, παρουσιάζει περισσότερες δυσκολίες, ἰδίως ὅταν

1. Χωρὶς ἀμφιβολία τὸ σ θὰ προφερόταν δ καὶ τὸ τ σάν τσ σὲ ὀρισμένους συνδυασμοὺς (+ε, ι;), τὸ ρ ἐπίσης σάν ρσ (παράδειγμα ἡ γραφὴ ρΗ[λΗ, μΗ] στὶς ἐπιγραφές). Προσπάθησα σὲ ἄλλην εὐκαιρίαν νὰ δώσω ἓνα δεῖγμα αὐτῶν τῶν προβλημάτων καὶ δυσκολιῶν γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν διφθόγγων οἰ, αἰ, βλ. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμην τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Ἀθήνα 1960, σσ. 425-443.

είναι τονούμενο. Πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η γενική στένωσις τῶν ἄτονων ο και ε σὲ ου και ι, ἀντίστοιχα, στὰ βόρεια νεοελληνικά ιδιώματα και ἡ (σχεδὸν) σταθερὴ διατήρησις τῶν ο και ε (τονισμένων), μάλιστα ἀκόμα και σὲ περιπτώσεις κινητοῦ τόνου: *φουρτώου - φόρτουσα - φουρτουμένους, πέφτου - ἔπισα - πέσι (=πέσε) - πισμένους*.

Ἐπάρχουν ὅμως και ἀποκλίσεις, παράλληλες, τὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἐπικαλεσθῆ κανεὶς: και τὶς ἐπικαλούμαστε συνήθως. Ὁ Κ. ὅμως δὲν θέλει νὰ στηριχθῆ σὲ τέτοιες, γιατί εἶναι συνήθως ἐνδεικτικὲς ὄχι ἀποδεικτικὲς. Γιὰ νὰ κάμῃ λοιπὸν πιὸ πιθανὴ τὴν ἀποψή του, ἐπικαλεῖται τὸν ποντιακὸ (και καππαδοικὸ) φωνητικὸ νόμο—πὸ τὸν διαπιστώνει και στὴν Προποντίδα και στὴν Θεσσαλία—γιὰ τὴν κανονικὴ τροπὴ *ι+α)ᾱ*.

Ἡ προτίμησή του πρὸς αὐτὴν τὴν φωνητικὴ λύση πρέπει νὰ θεωρηθῆ δικαιολογημένη θεωρητικά: ὁ Κ. ὅμως νομίζει ὅτι βρίσκει συμπληρωματικὴ ἐνίσχυση και ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ τοπωνύμια στὸν Πόντο μὲ βάση τοὺς τσάκονες εἶχαν τὸν τύπο *τσεκ*¹. Ἐπισημαίνω τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συγγρ. ξέρει ὅτι χρησιμοποιεῖ ἀναδρομικὰ γιὰ τὸν 10. αἰ. δύο φωνητικούς νόμους πὸν ἰσχύουν σήμερα. Γι' αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ συγκεντρώσῃ μαρτυρίες ἀπὸ τὴν πρὶν ἀπὸ τὸν 10. αἰ. ἐποχὴ, οἱ ὁποῖες ἀναγκαστικὰ δὲν μποροῦν νὰ εἶναι πολλὲς και ὄχι πάντα ἀποδεικτικὲς (σ. 149 κ.έ.). Θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω α) ὅτι τὸ Θεσσαλικὸ φωνητικὸ φαινόμενο μπορεῖ νὰ εἶναι διαφορετικὸ (ἴσως ἔχει συγγένεια μὲ τὴν κρητικὴ - δωρικὴ ἐξέλιξη *εα)ε*, ὁ βασιλῆς, ἡ μηλῆ κ.τ.δ.) και β) ὅτι γιὰ τὴν τροπὴ *διὰ)διέ)τζε* δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀγνοηθῆ και ἡ συμβολὴ τῆς συλλαβικῆς αὔξεσης, ἐδῶ δηλ. κάποιου εἴδους παρετυμολογίας στὴν αὔξεση (διαβαίνω - *διέβαῖνα*, διαβάζω - **διέβαζα*), και γ) ὅτι στίς κλιτῆς λέξεις ὁ τόνος δὲν εἶναι σχεδὸν ποτὲ ἀμετακίνητος στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα: τοῦ *διακόνου* - τοὺς *διακόνους*, ἡ *διακόνισσα*, *διακονικόν*, *διάκος* ἀλλὰ *διακάκι* κτλ. (πρβ. τοῦ *ἐμπόρου* - τοὺς *ἐμπόρους* και ὕστερα οἱ *ἐμπόροι*, ἐνῶ ἔμεινε ὁ *ἐμπορος* (-ας)).

Μιὰ τέταρτη παρατήρησις, πὸν δὲν βλέπω νὰ ἔχῃ ἐπισημανθῆ ἀπὸ τὸν συγγρ., δὲν ἔχει ὅμως σχέση μὲ τοὺς φωνητικούς νόμους πὸν συζητοῦμε ἀλλὰ μὲ τὴν διαφορετικὴ ἐφαρμογὴ τους, εἶναι ὅτι ἐνῶ ἔχουμε πολλοὺς και μάλιστα τοὺς παλαιότερους τύπους μὲ *ε* (*τζέκων*, *τζέκονες* κτλ.), δὲν ἔχουμε *τζεκονίαν* οὔτε ὡς προσηγορικὸ οὔτε ὡς τοπωνύμιο. Τί νὰ συμβαίνῃ ἄραγε; Ὡστόσο, ἡ παρατήρησις αὐτὴ δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν παραγωγὴ τοῦ Κ. οὔτε ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ σὲ διαχωρισμὸν τοῦ *διάκονος)τσάκονας* - *τσέκονας* ἀπὸ τὸ *Τσακωνία*.

Τὸ 6. κεφ. (L'institution des Tzacones, σσ. 157-196), τὸ ὁποῖο ὑποδιαιρεῖται σὲ μικρότερες ἐνότητες (χρονολόγησις τοῦ θεσμοῦ, τόπος ἐμφανίσεως, ἀποστολῆς τσακόνων, προνόμια), ἐπιχειρεῖ νὰ τοποθετήσῃ χρονικὰ και γεωγραφικὰ τὸν θεσμὸ τῶν Τσακόνων. Ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὴν κατηγορίαν τῶν *ἀπελατῶν*, μὲ τοὺς ὁποῖους ἔχουν πολλὰ κοινὰ οἱ *τζάκονες*, ἀνασκοπεῖ ἱστορικὰ τὴν κατάστασις στὰ σύνορα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μὲ τὴν ἐμφάνισις

1. Τὸ ὅτι ὅμως ὁ σεβαστοκράτορας Ἰωάννης, ἀδελφὸς τοῦ Μιχαῆλ 8. τοῦ Παλαιολόγου χρησιμοποιεῖ τὸν τύπο μὲ *ε* στὰ ἔγγρ. 7, 8 (τοῖς κατέχουσι τοῦτο Τζέκωσιν), και «Χριστόφορος ὁ Τζέκων»), δὲν συνηγορεῖ ὑποχρεωτικὰ και γιὰ τὴν παρουσίαν τοῦ νόμου *ια)ᾱ* στὴν Θεσσαλία τότε, οὔτε ὅτι οἱ φωνητικοί, αὐτοὶ τύποι εἶναι Θεσσαλικοί.

τῶν Σλάβων καὶ τῶν Βουλγάρων στὴν Βαλκανικὴ καὶ τῶν Ἀράβων στὴν Ἀνατολή, τὴν ἴδρυση κάστρων σὲ διάφορα ὄχυρά μέρη, τοὺς σχετικούς κινδύνους ἀπὸ Β. καὶ Α. καὶ καταλήγει στὸ εὐλογο συμπέρασμα ὅτι μὲ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν Σλάβων καὶ Βουλγάρων στὸν Χριστιανισμὸ τὰ βόρεια σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας διέτρεχαν μικρότερον κίνδυνο παρὰ τὰ Ἀνατολικά καὶ ὅτι ἐκεῖ μᾶλλον θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητήσουμε τὴν δημιουργία τοῦ θεσμοῦ, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν 7. αἰ.

Τόσο ἡ συγγένεια τῶν τζακόνων μὲ τοὺς ἀπελάτες ὅσο καὶ ὁ φωνητικὸς τύπος τζέκ- καθὼς καὶ τὸ ἐμβλημα τῶν τζακόνων, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὴν Καππαδοκία, ὀδηγοῦν τὸν Κ. στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ θεσμὸς δημιουργήθηκε στὴν Μικρὰ Ἀσία. Τὸ κεφ. πλουτίζεται μὲ τὴν λεπτομερειακὴ ἐξέταση τῶν στρατιωτικῶν καθηκόντων τῶν τζακόνων (βιγλάτορες, καμινοβιγλάτορες [=παρατηρητὲς τῆς πορείας τῶν ἐχθρῶν], δουκάτορες, [=ὀδηγοί], κατὰσκοποι, κτλ., χωσιάρηοι [=καταδρομεῖς, ἐνεδρευτὲς]). Ἀπὸ τὰ ἀστυνομικὰ καθήκοντά τους τὸ σημαντικότερο ἦταν τῆς ἀνακτορικῆς φρουρᾶς (σσ. 174-191). Στὸ τέλος τοῦ κεφ. ἐξετάζονται οἱ παροχές καὶ τὰ προνόμια καθὼς καὶ ἡ στολὴ καὶ τὰ ἐμβλήματα τῶν τζακόνων (191-6).

Μὲ τὸ 7. κεφ. (Les Tzacones dans le Peloponnèse, 197-250) ὁ συγγρ. φτάνει στὸν πυρῆνα τῆς προσπάθειάς του, νὰ ἀποδείξῃ δηλ. ὅτι οἱ τζακόνες (καὶ ἡ τσακονία) εἶναι ἐπέισακτα στὴν Πελοπόννησο. Εἶναι μιὰ ἀντίστροφη ἐπιστημονικὴ κίνηση, δύσκολη ἀπὸ μὴν τῆς, ποὺ διεξάγεται ὡστόσο μὲ συνέπεια καὶ μὲ ἐκμετάλλευση ὅλων τῶν δυνατῶν πληροφοριῶν, φιλολογικῶν, ἱστορικῶν καὶ γλωσσικῶν, ὡς τὸν ἐντοπισμὸ τῶν τσακόνων στὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς Τσακωνιάς, μὲ τρόπον ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ πειστικός.

Ἐπάρχουν τρεῖς ὑποδιαιρέσεις στὸ κεφ. αὐτὸ (Πιθανὴ χρονολογία τῆς ἐμφάνισέως τῶν Τσ. στὴν Πελοπόννησο, Τζακονίαι καὶ Τζακονία, καὶ Ἡ τσακονικὴ διάλεκτος καὶ ἡ περιοχὴ τῆς ἱστορικά). Ὁ Κ. πιστεύει ὅτι ἡ ἀποστολὴ τζακόνων στὴν Πελοπόννησο ὕστερα ἀπὸ τὴν εἰρήνην μὲ τοὺς Ἀραβες (783) πρέπει νὰ συσχετισθῇ μὲ τὴς ἐπιδρομὲς τῶν Σλάβων καὶ τὰ προβλήματα ποὺ δημιούργησε ἡ ἐγκατάσταση τῶν Ἐξεριτῶν καὶ τῶν Μηλιγγῶν στὴ Λακωνία. Οἱ στρατιῶτες αὐτοὶ βρίσκονται ἀκόμα στὴν Πελοπόννησο ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, δὲν ὀνομάζονται ὅμως (ἀκόμα;) τζακόνες.

Μιὰ κίνηση προσηλυτισμοῦ στὸν Χριστιανισμὸ παρατηρεῖται αὐτὴν τὴν ἐποχὴ στὴν Λακωνία (Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, ἀρχὲς 9. αἰ.), ποὺ στοχεύει τοὺς πάντες, Σλάβους (Ἐξεριτες, Μηλιγγούς), ντόπιους ποὺ διατηροῦν ἀκόμα ἀρχαιοελληνικὴ λατρεία, καὶ πιθανῶς καὶ τοὺς τζακόνες, ποὺ πολὺ συχνὰ ἦταν αἰρετικοὶ (Παυλικιανοὶ κτλ.).

Τὸ πρόβλημα γιὰ τὴν Πελοπόννησο εἶναι δίμορφο: α) πῶς βρέθηκαν αὐτοὶ ποὺ μιλοῦν τὴν νεολακωνικὴ διάλεκτο (τὰ τσακονικά) στὴν σημερινὴν περιοχὴ τῆς Κυνουρίας καὶ β) πῶς ἀπὸ τὴς διαφορὲς τσακονίες ποὺ ἐγκαταστάθηκαν σὲ διάφορα ὄχυρά μέρη ἔμεινε αὐτὴ ποὺ ξέρουμε σήμερα στὰ Ἀ. τοῦ Πάρωνα, περιοχὴ πιά, καὶ ὄχι ἕνα κοινὸ τοπωνύμιο, δηλ. ἕνας μικρὸς τόπος.

Μὲ βάση τὴς διαφορὲς μαρτυρίες (Ἡσύχιος, Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης 12. αἰ., ἕνας Ἀραβίας συγγραφέας τοῦ 13. - 14. αἰ., Μάζαρις ἀρχὲς 15. αἰ., Gerlach 1578, Ἐβλιά Τσελεπῆ 1668, Villoison 1788), ὁ Κ. καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι:

νιά, άγρονο έδαφος, ταγάρι, θώρακας!), παρατσούκλι, έπάγγελμα, έπωνυμο και τελικά τοπωνύμιο σέ όλα τά σημεία του έλληνικού χώρου, κι αυτό δέν είναι δυνατό νά προέρχεται από τήν Λακωνία και τούς Λάκωνες· ό διάκων και ή διακονία μποροϋν νά άνταποκριθοϋν καλύτερα σέ όλες αυτές τες άπαιτήσεις.

Έτσι τό μονοσέλιδο ένατο κεφ. (Conclusion, σ. 309) συνοψίζει τά συμπεράσματα του συγγρ., τά όποια διατυπώνονται έτσι περίπου:

α) νά έγκαταλειφθῆ όριστικά ή συσχέτιση τών Τσακώνων και τών τσακονιών με τούς Λάκωνες και τήν Λακωνία.

β) τζάκων και τζέκων είναι έπαγγελματικά και παράγονται από τό διάκωνος ~ διάκων σάν στρατιωτικών όρο.

γ) Οί βυζαντινοί αυτοκράτορες μετέφεραν Παυλικιανούς αίρετικούς από τήν Μικρά Άσία στα βυζαντινοβουλγαρικά σύνορα, κι έτσι ή λ. παίρνει και θρησκευτική σημασία (=αίρετικός), ή όποια συντελεϊ στην διάδοσή της και στην Βαλκανική και τήν Εϋρώπη.

δ) Άπό τόν 9. αϊ. εμφανίζονται τσακονίες και στην Πελοπόννησο εξαιτίας τῆς εισβολῆς τών Σλάβων· στον πληθ. στην άρχή, και ύστερα στον ένικό, για νά δηλωθῆ μιá εκτεταμένη διοικητική περιφέρεια στα Ν και ΝΑ τῆς Πελοποννήσου.

Άκολουθεϊ ένα Δεϋτερο Μέρος με τέσσερις πολϋ ενδιαφέρουσες παρεκβάσεις: 1. Μακεδόνες και Τσάκωνες (313-348). 2. *Ή Τσακωνία του Έβλιá Τσελεπι και του άργυρόβουλλου του Θεόδωρου Β΄ Παλαιολόγου* (349-354). 3. *Τσακονία και Σα(κ)κανία στην Πελοπόννησο* (354-359) και με μιάν τέταρτη μεγάλη: *ή Τσακονία τῆς Σίλλης και οί Τσάκωνες τῆς Λυκαονίας* (360-427).

Θά δώσουμε μιάν σύντομη περίληψη του περιεχομένου τους.

Ή πρώτη συζητεϊ και αξιοποιεϊ ύπερ τών άπόψεων του συγγρ. τήν μαρτυρία του Γεώργιου Μετοχίτη (τέλος 13. / άρχές 14. αϊ.), που τήν ειχε εκδώσει ό Σάθας και τήν εκδίδει πληρέστερα εδώ ό Κ. από διαφορετικό (Βατικανό) χφ¹. Ό Σάθας ειχε διαγνώσει σωστά τήν άντιστοιχία Λάκωνες=Τσάκωνες («παρά τών Μακεδόνων τών όνομασμένων τῶ τότε Λακώνων», Μετοχ.), νόμισε όμως ότι άφοροϋσε τούς Τσάκωνες τῆς Πελοποννήσου. Ό Κ. πιστεύει ότι αυτή ή ταύτιση Λακώνων ~ Τσακώνων και Μακεδόνων βοηθά τήν δική του άποψη για τήν προέλευση τών τσακώνων, που ό ίδιος τήν ενισχύει με λεπτομερειακή εξέταση του όρου Μακεδόνες. Νομίζω ότι ή μαρτυρία αυτή του Μετοχίτη είναι πραγματικά πολύτιμη για τήν υποστήριξη τών άπόψεων του Κ. Τό ότι ό Μετοχίτης ταυτίζει τούς Μακεδόνες (=στρατιώτες) με τούς

1. Υπάρχουν μερικά λάθη στην στίξη και δυό τυπογραφικά: στ. 30 νά γραφῆ *άποτάτω* (άντι *άποτάτω*· τό ω φαίνεται καθαρά και στην παρέμβλητη φωτοτυπία), 102 *ήσχήθησαν* (άντι *ήσχ-*)· στίξη: στ. 1 κόμμα μετά τό *ταϋτα και άμαρτίας* (τό *φεϋ τῆς άμ.* είναι έπιφώνημα!), στ. 29 νά σβήση τό κόμμα μετά τό *μεγαλαυχίαν και νά μπῆ ύστερα από τό δήλον και τό λέγωμεν* (30)· στ. 33 κόμμα ύστερα από τό *κάκεινο* (άκολουθεϊ ή επεξήγηση). Ή άπόδοση του κειμένου (σ. 333-41) είναι πολϋ ελεύθερη· σχεδόν άγνώριστη. Δυστυχώς αυτό τό παρατηρεϊ κανείς συχνά: πρβ. σ. 53 τό «διαδράς τόν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κίνδυνον» (=άφοϋ γλύτωσε από τόν κίνδυνο που κινδύνευσε στην Κ.) μεταφράζεται: «après avoir perdu C.».

Λάκωνες και έννοει τούς *τσάκωνες* σάν στρατιώτες ειδικής κατηγορίας, αυτό δείχνει επίσης την ταύτιση Λακώνων - Τσακώνων πού γινόταν από τότε ¹.

Η δεύτερη πραγματεία εξετάζει από πιδ κοντά την θέση τής νοτιοανατολικής *Τσακωνίας*, ένδς κάστρου ανάμεσα στά Βάτικα, τούς Μολάους και τόν Έσποπό, μέ χρήση χαρτῶν και προσαγωγή τής μαρτυρίας του Έβλιά Τσελεπή, τήν όποία ό Κ. θεωρεῖ αξιόπιστη.

Η τρίτη παρέκβαση εξετάζει τόν τύπο Sa(e)cania, πού άφορά τήν ΒΑ Πελοπόννησο και μαρτυρεῖται κυρίως από χαρτογράφους (παράλληλα πρὸς τόν τύπο Tsacconia για τήν ΝΑ περιοχή) και θεωρεῖ ότι και ή Saccania πρέπει νά στηρίζεται σέ κάποιαν παλαιότερη *Τσακωνίαν*, από τις πολλές πού υπήρχαν (ένα τοπων. στήν ΒΑ Πελοπόννησο, *Τσακονόραχη*, δείχνει ότι υπήρχε εκεί φρουρά από Τσάκωνες).

Η τελευταία και μεγαλύτερη παρέκβαση εξετάζει τήν ένδεχόμενη σχέση ανάμεσα στη Σίλλη τής Λυκαονίας και τήν σημερινή *Τσακωνιά* τής Κυνουρίας, άν δηλ. ή Σίλλη άποικίσθηκε από τούς Τσάκωνες τής Πελοποννήσου. Τό πρόβλημα ξεκίνησε από όρισμένες, λόγιες προφανώς, παραδόσεις τής Σίλλης, για τό ότι μετανάστευσαν τάχα Τσάκωνες στήν Σίλλη, οι όποίες πάλι στηρίζονταν στήν ύπαρξη τοπωνυμίου *Τσακωνιά* μέσα στήν κωμόπολη.

Θεωρώντας βάσιμες τις σχετικές πληροφορίες και έχοντας υπόψη και τόν αρχαϊκό — εξαιτίας τής περιφερειακής του θέσεως και τής άπομονώσεως — χαρακτήρα του ιδιώματος, διάφοροι έρευνητές θέλησαν νά συσχετίσουν τήν όμοιότητα και νά τήν μετατρέψουν σέ άποικισμόν (Pernot). Ό Κ. εξετάζει μέ λεπτολογία όλα τά σχετικά γλωσσικά στοιχεία μέ τήν άνεση του άνθρώπου πού ξέρει τό θέμα του, και άποδείχνει χωρίς νά αφήνει άμφιβολίες ότι δέν υπάρχει καμιά γλωσσική σχέση. Τό σημαντικότερο είναι όμως ότι βρίσκει πώς δέν υπήρχε στήν Σίλλη συνοικία *Τσακωνιά* αλλά *Τσόκου*, ό ή *Τσόκου*, πού οι λόγιοι νόμιζαν ότι μπορούσαν νά τόν αναγάγουν σέ αρχικό *Τσακωνιά*. Ό Κ. άποροίπτει και τήν αναγωγή του τοπωνυμίου τής Σίλλης από τόν Κωστάκη, μελετητή τῶν ιδιωμάτων τής *Τσακωνίας* και τής Σίλλης, στο ουσ. τσούκα. Ύστερα από διεξοδικόν έλεγχο τῶν διάφορων παραδόσεων, ιστορικών στοιχείων, πληροφοριῶν κτλ., ό συγγρ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ή αρχική λαϊκή παράδοση τής Σίλλης μπορεί νά έχει κάποιον πυρήνα ιστορικότητας ως πρὸς τό ότι τό τοπωνύμιο *Τσόκου*, μπορεί νά αναχθῆ στον τύπο *τσέκων* (ς *διάκων*), ό όποίος διασώζει ανάμνηση από τήν βυζαντινή εποχή και όχι από μετακινήσεις πληθυσμῶν από τήν Πελοπόννησο. Αύτην τήν προσπάθεια τήν έκαμνε ή λόγια παράδοση, ή όποία, ύστερα από τήν Έπανάσταση του 1821 και τήν μετατόπιση του έθνικου κέντρου του έλληνισμού στήν Άθήνα, άναζητούσε στοιχεία συνδέσεως μέ τήν πατρίδα. Θα ήθελα νά προσθέσω ότι άν ή άποψη του Κ. για τό ότι τό τοπων. *Τσόκου* τής Σίλλης άντιστοιχεί μέ τό *τσέκων* είναι σωστή, δέν αποκλείεται και ή συνοικία νά μπορούσε νά λεχθεῖ *τσεκωνία* και έτσι νά δικαιολογηθῆ ή λόγια μαρτυρία.

1. Ύποψιάζομαι ότι μιá τέτοια ταύτιση υπάρχει και στήν μαρτυρία του Παχυμέρη (άρ. 13, σ. 49) «προσέτι δέ και Λακωνικόν έχων (τό Λακ- πρέπει νά γραφῆ μέ λ μικρό= τζακωνικόν), ος δὴ από Πελοποννήσου μετώκιζεν ό κρατῶν», όπου τό ος= τούς Τσάκωνες (πρβ. και «Αίκοισι πλείστοις ύστερον εκ του Μορέου άφιγμένοις»).

Τὸ ὅτι σὲ μιὰν τέτοια πλατιά ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ κίνηση καὶ χρησιμοποίηση πάμπολλων στοιχείων καὶ πληροφοριῶν μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν καὶ ἀδύναμα σημεῖα δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάμνει ἐντύπωση. Μᾶς κάμνει ὅμως ἐντύπωση ἡ ἐπιμονὴ καὶ ἡ συνέπεια μὲ τὴν ὁποία ὁ συγγρ. χρησιμοποιεῖ καὶ τὸ πῶς ἀμυδρὸ στοιχεῖο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τὸν βοηθήσῃ στὴν ἔρευνά του.

Τέτοια εἶναι σὲ σύντομη — ὅσο κι ἂν αὐτὸ φαίνεται ὀξύμωρο ἀπὸ τὴν ἔκταση τῆς βιβλιοκρισίας — παρουσίαση ἢ ἐργασία τοῦ Σταματίου Καρατζᾶ, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κορύφωμα ἐνὸς μόχθου ποὺ κράτησε καθὼς φαίνεται κάπως περισσότερο ἀπὸ 20 χρόνια. Καὶ δὲν εἶναι μόνο μιὰ ἐργασία σπουδαστηρίου. Ὁ συγγραφέας ἔφτασε ὡς τὴν Καππαδοκίαν γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ, ἐρεύνησε τὴν ΒΑ καὶ ΝΑ Πελοπόννησο σὲ ἔκταση, ἔμαθε καὶ τὴν ἱστορία καὶ τὴν γεωγραφία τῆς περιοχῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν γλώσσα, ποὺ τὴν ἤξερε ἀπὸ τὶς εἰδικὲς σπουδές του, γιὰ νὰ καταλάβῃ καλύτερα τὰ προβλήματα ποὺ εἶχε νὰ λύσῃ.

Τὰ προβλήματα ὅμως ἦταν πάμπολλα. Γιὰ νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ λ. τσάκωνας ξεκίνησε σὰν στρατιωτικὸς ἐπαγγελματικὸς ὄρος ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴν μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα σὰν ἐθνικὸ ὄνομα καὶ σὰν γεωγραφικὴ περιοχὴ, ἔπρεπε νὰ μελετηθῇ ἡ βυζαντινὴ ἱστορία καὶ ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς καὶ ἀπὸ τὶς περιφερειακὲς πηγές· ἔπρεπε νὰ μελετηθοῦν τὰ γεωγραφικὰ προβλήματα, τὰ προβλήματα τῆς ὀργανώσεως τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς διαδόσεως ἢ διώξεως τῶν αἰρέσεων, τῆς διαμάχης ἐξαιτίας τῆς εἰκονομαχίας, οἱ ἐνδεχόμενες μετακινήσεις πληθυσμῶν, οἱ λαογραφικὲς καὶ γλωσσικὲς πληροφορίες καὶ ἄλλα. Ἐπρεπε νὰ γίνουν ὅλα αὐτά, γιὰ νὰ κλονισθῇ καὶ ἂν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνατραπῇ μιὰ πεποιθὴση ἢ ὁποία μὲ κάποιον τρόπο θεωρεῖ αὐτονόητο οἱ σημερινοὶ Τσάκωνες, ποὺ βρίσκονται τόσο κοντὰ στὴν ἀρχαία Λακωνικὴ, νὰ συνάπτωνται ἐτυμολογικὰ μὲ τοὺς κατοίκους τῆς. Ξέρω πολὺ καλὰ πόσο δύσκολο εἶναι — γιὰ νὰ μὴν πῶ τί ματαιοπονία εἶναι — νὰ θελήσῃς νὰ ἀλλάξῃς μιὰν communis opinio. Καὶ στὴν ἐπιστήμη τὰ ρεύματα εἶναι παρασυρτικὰ καὶ ἀνεπίστροφα, ἂν μπορῶ νὰ ἀποδώσω ἔτσι τὸ irreversible. Καὶ ὅσο καὶ ἂν ἡ ἐργασία τοῦ κ. Κ. εἶναι πειστικὴ στὸ οὐσιαστικὸ τῆς μέρος καὶ φαίνεται ὅτι βρῆκε τὴν λύση τοῦ προβλήματος, ἡ ἀλλαγὴ κατευθύνσεως στὴν ἐπιστημονικὴ οἰκογένεια θὰ εἶναι δύσκολη ἢ θὰ ἔρθῃ μὲ πολὺ ἀργὰ βήματα. Τὰ μικρὰ συλλογιστικὰ κενὰ ποὺ θὰ διαπιστωθοῦν ἐδῶ κι ἐκεῖ σὲ δευτερότερα ζητήματα! θὰ θεωρηθοῦν σημαντικὰ καὶ θὰ προβάλλωνται σὰν οὐσιώδη, ἔστω κι ἂν κι ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. ἐδῶ κι ἐκεῖ ἐπισημαίνει τὶς ἀδυναμίες τους.

Ἐπιφυλάξεις πρέπει νὰ ἔχουμε ἐπίσης καὶ γιὰ τὶς μετακινήσεις πληθυσμῶν, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς γίνονται μὲ πολλὴν εὐκολία, γιὰ τὶς καταστροφὲς τῶν πόλεων, ποὺ κι αὐτὲς γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς εἶναι πάντοτε ὀλοκληρωτικὲς καὶ σημαίνουν καὶ τὴν καταστροφὴ ὅλων τῶν κατοίκων, ἐνῶ τίποτε ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατὸ καὶ ἂν ἀκόμα μελετηθῇ μὲ ναζιστικὴ μεθοδικότητα. Τί ἔγινε στὴν καταστροφὴ τῆς Χίου στὰ 1822 καὶ πῶς θὰ σωζόταν ἡ χιακὴ διάλεκτος καὶ τὰ ἰδιώματα τῶν χωριῶν τῆς, ἂν δὲν εἶχαν σωθεῖ ἀπὸ

1. Θέτω ὑπόψη τοῦ Κ. ἕνα, γιὰ νὰ τὸ σκεφθῇ. Σχετικὰ μὲ τὴν βουλγαρικὴ πηγὴ (ἀρ. 4, ποὺ τὴν συζητᾷ στὶς σσ. 85-97) λέει (σ. 96) «*nous savons déjà que les Tzacones sont des voisins du pays où la liste a été rédigée*», αὐτὸ ὅμως ἦταν ὡς τώρα μιὰ ὑπόθεση τοῦ συγγρ.

τὴν σφαγὴ ἢ ξαναγυρίσει οἱ μισοὶ τουλάχιστο κάτοικοι; Καὶ πῶς μποροῦν οἱ κάτοικοι τῶν Πατρῶν καὶ τῆς Σπάρτης νὰ ξεκινήσουν μὲ κάθε ἄνεση γιὰ νὰ πᾶν σῶοι καὶ ἀβλαβεῖς στὸ Ρήγιο καὶ τὴν Σικελία; Σκέφθηκε ποτὲ κανένας ὅτι γιὰ νὰ μετακινηθοῦν 10.000 ψυχὲς μὲ στοιχειώδη ὑπάρχοντα καὶ μὲ τσουβάλιασμα 200-300 ἀνθρώπων στὰ μικρὰ καταστρώματα καὶ ἀμπάρια τῶν караβιῶν τῆς ἐποχῆς θὰ χρειάζονταν ἀπὸ 50-55 κάπως μεγάλα πλοῖα; Καὶ μιλοῦμε χωρὶς καμιὰ στενοχώρια γιὰ τὸ ὅτι τὸν 6. αἰ. ἐγίνε μετανάστευση τῶν κατοίκων τῆς Κύπρου στὴν Κύζικο τῆς Προποντίδας (ὁ Κ. δὲν τὸ δέχεται). Πρέπει νὰ συνηθίσουμε στὴν ἰδέα ὅτι, ἂν ἐξαιρέσουμε μερικὲς γνωστὲς περιπτώσεις¹, συνήθως φεύγουν αὐτοὶ ποὺ μποροῦν, καὶ μποροῦν μόνο ὅσοι ἔχουν μαζεμένα μερικὰ χρήματα. Οἱ ἐπαγγελματίες, καὶ οἱ χωρικοὶ δὲν μετακινοῦνται· καὶ εὐτυχῶς, γιὰτὶ αὐτὸ ἔσωσε τὸν Ἑλληνισμό. Τί ἐγίναν οἱ λόγιοι, οἱ ἐπιστήμονες, οἱ ἀριστοκράτες ποὺ ἔφυγαν μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Ρόδου, τῆς Κύπρου, τοῦ Χάνδακα ἀπὸ τοὺς Τούρκους; Ποιὸς ξέρει πόσοι ἦταν, πῶς ἔφυγαν, πότε ἔφυγαν; Τί ἐγίναν τὸ ξέρομε· χάθηκαν. Ἡ μικρασιατικὴ καταστροφὴ εἶναι ἄλλο πράγμα.

Τὸ σπουδαῖο εἶναι ὅτι ὁ κ. Καρατζᾶς μᾶς πρόσφερε μιὰν ἐργασία ἐξαιρετικῆς ποιότητος καὶ μεθοδικότητος, κριτικῆ καὶ συνθετικῆ, ὑποδειγματικῆ καὶ γιὰ τοὺς νέους ἐπιστήμονες ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ διδαχθοῦν, γιὰ ἓνα πρόβλημα ποὺ ἔχει ἀπασχολήσει πολὺ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ξένη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, καὶ πρέπει νὰ τὸν συγχαρῆ κανεὶς θερμὰ γιὰ τὸν τεράστιο μόνχο του. Ἐχῶ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ προσπάθειά του εἶναι ἐπιτυχημένη. Τοῦ εὐχομαι καλὴν ὑγεία γιὰ νὰ τὴν ἐνισχύσει, ἂν χρειαστῆ καὶ ὅπου χρειαστῆ.

Ἡ ἔκδοση καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου εἶναι θαυμάσια, ἡ τιμὴ του ὅμως εἶναι ἀπαγορευτικὴ (DM 312=6000 δρ.!). Ἐλάχιστα εἶναι τὰ τυπογραφικὰ λάθη παρὰ τὴν ποικιλία γλωσσῶν καὶ στοιχείων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν².

ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

Κωνσταντίνου Γιαγκουλλῆ, Οἱ ποιητάρηδες τῆς Κύπρου.
Προλεγόμενα - Βιοβιβλιογραφία (1936 - 1976), Θεσσαλονίκη 1976. 8ο, σσ. 449 (διδαστορικὴ διατριβή).

Ἡ διδαστορικὴ διατριβὴ τοῦ κ. Γιαγκουλλῆ γιὰ τοὺς ποιητάρηδες τῆς Κύπρου ἀποτελεῖ μιὰ προσπάθεια νὰ ἐρευνηθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς τοῦ ἓνα θέματος ποὺ ὡς τώρα εἶχε ἐξεταστεῖ μόνον σὲ σύντομες καὶ εἰδικὲς μελέτες. Ἐνα ἀκόμα στοιχεῖο ποὺ διαφοροποιεῖ τὴν ἐργασία ἀπὸ τὶς

1. Π.χ. μεταναστεύσεις Ἀλβανῶν στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ Σικελία, ὅπου ὑπάρχουν ἀκόμα τὰ χωριά καὶ μιλιέται ἡ ἀλβανικὴ, καὶ μερικὲς ἄλλες.

2. Σημειῶνω μόνον ὅτι στὴν σ. 211, στ. 3, ἡ παραπομπὴ στὴν σ. 332 πρέπει νὰ γίνῃ 232. Ἐπίσης στὴν σ. 315 στ. 12 τὸ Σολουάνος πρέπει προφανῶς νὰ γίνῃ Σιλ, γιὰτὶ ἔτσι γίνετα παρακάτω ἡ σωστὴ ἀναφορὰ στὸν μαθητὴ τοῦ Παύλου. Στὸ ἴδιο κείμενο τὸ ἤλειψε νὰ γίνῃ εἴληψε.

παλιότερες είναι ή πρόθεση του συγγραφέα της να μελετήσει μέσα «στο κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον» μια επαγγελματική τάξη λαϊκών ποιητών, που είναι σχεδόν μοναδική στον ελληνικό χώρο. Ο τρόπος που δούλεψε, δηλαδή ή επίτοπια έρευνα (fieldwork), του επιτρέπει να έρευνήσει in situ τὰ διάφορα προβλήματα που γεννάει τὸ θέμα.

Ο πρώτος στόχος τῆς εργασίας είναι να προσδιορίσει με ακρίβεια τὴν έννοια του ὄρου «ποιητάρης» και τὸ ρόλο που ὁ ποιητάρης ἔπαιζε ἄλλοτε— και ὡς ένα σημείο παίξει ἀκόμα—στὴν παραδοσιακή κοινωνία του νησιού του. Ἄλλος στόχος είναι να μελετηθεῖ τὸ ποιητικό ἔργο τῶν ποιητάρηδων ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς διάδοσης και διάσωσης του, τῆς γλώσσας και τῆς τεχντροπίας του. Τέλος, ἡ διατριβὴ παρουσιάζει βιογραφικά και βιβλιογραφικά στοιχεία τῶν ποιητάρηδων που ἔδρασαν ἀπὸ τὸ 1936 ὡς τὸ 1976.

Ἡ κυριακή καταγωγή του συγγρ. και ἡ ἐξοικείωσή του με θέματα τῆς λαϊκῆς παράδοσης του νησιού του σὲ συνδυασμὸ με τὴν επίτοπια έρευνα που πραγματοποιήσε τὸν βοήθησαν να χειριστεῖ με άνεση τὸ θέμα που πραγματεύεται. Ἡ εργασία πετυχαίνει κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος στοὺς στόχους της και δίνει πειστικές ἀπαντήσεις στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα που θέτει. Είναι, ὡστόσο, κάπως αίσθητὴ μερικὲς φορές ἡ ἔλλειψη ἑνὸς πιὸ εἰδικού προβληματισμοῦ γύρω ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν τέχνη τῆς λαϊκῆς αὐτῆς ποίησης και τὸ μηχανισμό τῆς δημιουργίας της, ζητήματα που ἔχουν ἀπασχολήσει στὸ παρελθὸν γενικότερα τὴν έρευνα. Θὰ περίμενε ἴσως κανεὶς ἡ προσωπικὴ ἔπαφή με τοὺς ποιητάρηδες να ἔδινε ἀφορμὴ και για ἐρωτήματα ὅπως: Ποιοὶ γίνονται ποιητάρηδες και σὲ ποιά ἡλικία; Ποιὸ κίνητρο τοὺς κάνει να ἀκολουθήσουν αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα; Ἄσχοῦν ἄλλο ἐπάγγελμα ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό; Ἡ τέχνη τους διδάσκεται; Είναι συχνὸ τὸ φαινόμενο ἡ τέχνη να περνάει ἀπὸ πατέρα σὲ γιὸ ὅπως συμβαίνει με τὰ περισσότερα παραδοσιακά ἐπαγγέλματα; Ποιά ἀκριβῶς είναι ἡ διαδικασία ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς σύνθεσης ἑνὸς τραγουδιού ὡς τὴν ἐκτέλεσή του μπροστὰ σὲ ἀκροατήριο; Τὸ ἀκροατήριο ἔδειχνε ἢ δείχνει προτίμηση σὲ ὀρισμένα εἶδη τραγουδιῶν; Μερικὲς ἀπαντήσεις σὲ τέτοιου εἴδους ἐρωτήματα συνάγονται ἔμμεσα πολλὲς φορές στὴν εργασία, ἀλλὰ μιὰ πιὸ διεξοδικὴ και συστηματικὴ διερεύνηση θὰ φώτιζε ἴσως καλύτερα τὸ πρόβλημα τῆς λαϊκῆς δημιουργίας.

Ἡ διατριβὴ χωρίζεται σὲ δύο μέρη. Στὸ πρώτο μέρος, που ἐπιγράφεται «Προλεγόμενα στοὺς Κύπριους ποιητάρηδες», ἀντιμετωπίζονται προβλήματα σχετικὰ με τὸν ὀρισμὸ τῆς έννομιας «ποιητάρηδες», με τὴ θέση και τὸ ρόλο τους στὴν κοινωνία, τὴν παράδοση τῶν ποιημάτων τους, τὴ γλώσσα και τὴν τεχντροπία τους. Ποιητάρηδες, σύμφωνα με τὸ συγγραφέα, ὀνομάζονται σήμερα α) οἱ ἐπαγγελματίες λαϊκοὶ στιχουργοὶ που φτιάχνουν πολὺστιχα ἀφηγηματικὰ τραγούδια (ρίμες) με θέματα παρμένα ἀπὸ τὴν ἐπικαιρότητα, β) αὐτοὶ πού, σὲ γιορτὲς ἢ διασκεδάσεις, διαγωνίζονται με αὐτοσχέδια σατιρικά δί-στιχα, τὰ λεγόμενα «σαττίσματα», ἢ με ἐρωτικά δίστιχα. Με τὸν ὀρισμὸ που δίνει ὁ συγγραφέας ἐξαιρεῖ ἀπὸ τὴν τάξη τῶν ποιητάρηδων μιὰ ἄλλη κατηγορία λαϊκῶν τραγουδιστῶν, που είναι ἀπλῶς φορεῖς δημοτικῶν τραγουδιῶν, και ἀντικρούει με πειστικὸ τρόπο τὶς παλαιότερες ἀπόψεις του Χρ. Παντελίδη και ἄλλων μελετητῶν, οἱ ὅποιοι τοὺς θεωροῦσαν και αὐτοὺς ποιητάρηδες. Στατιστικὰ δεδομένα ἀπὸ φυλλάδες που τυπώθηκαν ὡς τώρα δείχνουν ὅτι οἱ

ποιητάρηδες δὲν περιλαμβάνουν δημοτικά τραγούδια στὸ ρεπερτόριό τους. Ἐξἄλλου ἀπὸ τὰ δημοτικά τραγούδια ποὺ ἀποθησαυρίστηκαν σὲ διάφορες συλλογές ἓνα ἐλάχιστο ποσοστὸ ἔχει ὑπαγορευτεῖ ἀπὸ ποιητάρηδες. Ὁ συγγραφέας ἐπικαλεῖται ἀκόμα μαρτυρίες μελετητῶν, ὅπως ὁ Στ. Κυριακίδης καὶ ὁ Σ. Μενάρδος, ποὺ γνώρισαν ἀπὸ κοντὰ ἀρκετοὺς ποιητάρηδες τὸν καιρὸ ποὺ ἡ ποιητάρικη τέχνη ἦταν στὴν ἀκμὴ της καὶ ὑποστήριξαν ὅτι οἱ ποιητάρηδες δὲν τραγουδοῦσαν δημοτικά τραγούδια.

Τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ ποιητάρηδες ὑποστηρίζουν ὅτι ποιητάρηδες εἶναι μόνο αὐτοὶ ποὺ «πιοῦν» (σ. 35) καὶ ὅχι αὐτοὶ ποὺ ἀπλῶς τραγουδοῦν εἶναι ἴσως πολὺ σημαντικὸ, μόνο ποὺ θὰ περίμενε κανεὶς νὰ συνδυάζεται καὶ μὲ τὸ συμπληρωματικὸ του, δηλαδή ποιούς ὀνομάζουν ποιητάρηδες οἱ ἀπλοὶ φορεῖς δημοτικῶν τραγουδιῶν.

Περισσότερες δυσκολίες παρουσιάζονται ἂν θελήσει νὰ ἐρευνήσει κανεὶς τὴν ταυτότητα καὶ τὸ ρόλο τῶν ποιητάρηδων σὲ παλιότερες ἐποχές. Ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ κ. Γιαγκουλλῆ διαφαίνονται τρεῖς φάσεις στὴν ἱστορία τῆς ἐπαγγελματικῆς αὐτῆς τάξης, μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ἢ καθεμιά: α) ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα, ὅποτε, κατὰ τὴν ἀπόψή του, μεταφέρθηκαν στὴν Κύπρο ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία τὰ ἀκριτικά τραγούδια, ὡς τὸ 1571, ἀρχῆ τῆς τουρκικῆς κατοχῆς στὸ νησί, οἱ ποιητάρηδες τραγουδοῦν κυρίως δημοτικά καὶ διαδίδουν τὰ τραγούδια τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου· β) ἀπὸ τὸ 1571 ὡς τὸ 1878, περίοδο δηλαδή τῆς τουρκοκρατίας, οἱ ποιητάρηδες τραγουδοῦν καὶ δημοτικά καὶ δικά τους (οἱ παλιότερες ρίμες ἀνάγονται σ' αὐτὴ τὴν περίοδο)· γ) ἀπὸ τὸ 1878, ὅποτε εἰσάγεται ἡ τυπογραφία στὸ νησί μὲ τὴν ἀγγλικὴ κατοχή, ὡς σήμερα τὸ ρεπερτόριο τῶν ποιητάρηδων περιλαμβάνει ἀποκλειστικά καὶ μόνο δικά τους τραγούδια. Δὲν θὰ πρέπει βέβαια νὰ φανταστοῦμε ὅτι τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ποὺ χωρίζουν τὴ μιὰ περίοδο ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀποτελοῦν καὶ ἀμετακίνητα ὄροσημα μέσα στὴν ἐξέλιξη τῆς ποιητάρικης τέχνης. Οἱ διαφοροποιήσεις σὲ μιὰ παραδοσιακὴ τέχνη γίνονται ἀργὰ καὶ προοδευτικά καί, γι' αὐτὸ τὸ λόγο, δὲν εἶναι εὐκόλο ἡ πορεία της νὰ σχηματικοποιεῖται σὲ περιόδους. Σχετικὰ μὲ τὴ σύγχρονη φάση (1878-1976), ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι ἡ τυπογραφία στάθηκε καθοριστικὸς παράγοντας γιὰ τὴ διαφοροποίηση στὸ ρεπερτόριο τῶν ποιητάρηδων. Στὴ σ. 29 μᾶς λέει: «Ἀπὸ τὸ 1878 κ.έ. λοιπὸν οἱ ποιητάρηδες φαίνεται ὅτι ἔπαυσαν νὰ ἀπαγγέλλουν ἀκριτικά τραγούδια καὶ περιορίστηκαν μόνο σὲ δικά τους». Ὡστόσο ἓνα τεχνολογικὸ γεγονός, ὅπως ἡ εἰσαγωγή τῆς τυπογραφίας στὸ νησί, ὅσο καὶ ἂν εἶχε ἐπίδραση στὸν ἐπαγγελματισμὸ τῶν ποιητάρηδων — τὰ ἔσοδα τους προέρχονται πιά κυρίως ἀπὸ τὴν πούληση τῶν φυλλάδων — δὲν μπορεῖ νὰ ἔπαιξε πρωταρχικὸ ρόλο στὴ διαφοροποίηση τοῦ ρεπερτορίου. Οἱ ποιητάρηδες θὰ στρέφονταν ἔτσι κι ἄλλιῶς σὲ δικές τους συνθέσεις καὶ χωρὶς τὴν εἰσαγωγή τῆς τυπογραφίας. Ὅταν ὁ Α. Lord, τὸν ὁποῖο ἐπικαλεῖται ὁ συγγρ., ἰσχυρίζεται ὅτι μὲ τὴν εἰσαγωγή τῆς γραφῆς ἡ προτίμηση τοῦ ἀκροατηρίου στρέφεται προοδευτικά στὰ γραπτὰ κείμενα σὲ βᾶρος τῆς προφορικῆς ἐκτέλεσης τῶν τραγουδιῶν, δὲν ἀναφέρεται σὲ διαφοροποίηση τοῦ θεματολογίου. Τὸ ἀκροατήριό ἄλλωστε τῶν ποιητάρηδων, ποὺ οἱ προτιμήσεις του θὰ καθόριζαν καὶ τὸ εἶδος τῶν τραγουδιῶν ποὺ θὰ τραγουδοῦσαν οἱ ποιητάρηδες, ἦταν ξένο πρὸς τὸ γεγονός τῆς εἰσαγωγῆς τῆς τυπογραφίας στὸ νησί. Τέτοιου εἶδους ἀλλαγές στὸ θεματολόγιο τῶν ποιη-

τάρηδων θά έγιναν προοδευτικά και θά είχαν στενή σχέση με μεταβολές στον κοινωνικό χώρο του νησιού.

Στό δεύτερο κεφάλαιο τής εργασίας του ό συγγρ. εξετάζει τή θέση τών ποιητάρηδων στη λαϊκή κοινωνία. Χωρίζει τή μετατυπογραφική περίοδο τής ποιητάρικης παραγωγής σε δύο υποπεριόδους, τή μιá ως τó 1939, άρχή του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, και τή δεύτερη από τó 1945, τέλος του πολέμου, ως τις μέρες μας. Κατά τήν πρώτη περίοδο, ή τέχνη τών ποιητάρηδων γνωρίζει τή μεγαλύτερη άκμή της, ενώ κατά τή δεύτερη προοδευτικά φθίνει. 'Ο χωρισμός αυτός αφήνει απέξω τήν περίοδο του πολέμου από τó 1939 ως τó 1945, πού θά έπρεπε ίσως νά ένταχθεϊ στην πρώτη από τις παραπάνω περιόδους, δεδομένου ότι, όπως παρατηρείται στη σ. 41 του βιβλίου, «ιδιαίτερα γόνιμη στάθηκε ή ποιηταροσύνη» τότε. Στη συνέχεια ό συγγραφέας άπαριθμεϊ έξι λόγους, για τούς όποιους οι ποιητάρηδες είχαν άπήχηση στο λαό κατά τήν πρώτη περίοδο. 'Η άπαρίθμηση δέν φαίνεται νά είναι αξιολογική, όπως θά περίμενε κανείς, έφόσον τρίτος στη σειρά έμφανίζεται ό κατεξοχήν λόγος, πού είναι ή μετάδοση ειδήσεων κοινού ενδιαφέροντος. Αυτό τó τελευταίο άποδεικνύεται από τά στατιστικά δεδομένα του πίνακα 21 (σ. 382) και από τήν έμμεση πληροφορία πού δίνεται στη σ. 69 του βιβλίου, ότι οι φυλλάδες πού γνώρισαν άπανωτές έκδόσεις, και μάλιστα πολλές φορές μέσα στον ίδιο χρόνο, είχαν σχεδόν όλες για θέματα φόνους, αυτοκτονίες, δυστυχήματα ή έρωτες.

Στό ίδιο κεφάλαιο τής εργασίας περιέχονται επίσης πολύ χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τούς ποιητικούς διαγωνισμούς, μιá πανάρχαια συνήθεια, όπως φαίνεται από σχετικές μαρτυρίες.

Στό τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται ή παράδοση τών ποιημάτων τών ποιητάρηδων. Πριν από τήν εισαγωγή τής τυπογραφίας, τά ποιήματα διασώζονται με τήν προφορική και με τή χειρόγραφη παράδοση, ενώ στη μετατυπογραφική περίοδο διαδίδονται κυρίως με τις έντυπες φυλλάδες χωρίς, ώστόσο, νά εκλείψει και ή προφορική μετάδοσή τους από άπλους άνώνυμους ανθρώπους. Οι άπόψεις του συγγραφέα σχετικά με τήν προφορική παράδοση τών ποιημάτων δημιουργούν όρισμένα έρωτηματικά, αφού ό ίδιος άποδέχεται ταυτόχρονα θεωρίες πού δέ συμβιβάζονται τελείως μεταξύ τους. "Έτσι ό κ. Γιαγκουλής, για νά ύποστηρίξει ότι ή άπομνημόνευση μιās ρίμας με τó πρώτο άκουσμα είναι άδύνατη και ότι μόνο όταν άκούσει κανείς ένα ποίημα πολλές φορές μπορεί νά τó μάθει απέξω, επικαλεϊται άνάλογες μαρτυρίες του A. Lord σχετικά με τούς Σερβοκροάτες τραγουδιστές, και του E. Eberhard σχετικά με τούς Τούρκους άφηγητές λαϊκών διηγήσεων. 'Από τήν άλλη μεριά, όμως, συμφωνεί και με τόν C. M. Bowra ότι «μόνο όταν ένα ποίημα είναι γραπτό μαθαίνεται από μνήμης και άπαγγέλλεται» (σσ. 79-80).

"Ένα άλλο θέμα, τó όποιο τίγεται στο κεφάλαιο αυτό, είναι ή άνωθυμία τών ποιητάρηδων στην προτυπογραφική περίοδο. Αυτό, σύμφωνα με τó συγγραφέα, όφείλεται από τή μιá πλευρά στην έννοια τής πνευματικής ιδιοκτησίας του παλιού καιροϋ, ή όποια θεωρούσε κοινό κτήμα ότιδήποτε ήταν διατυπωμένο στην κοινή γλώσσα του τόπου, και ύστερα στο γεγονός ότι ή προσοχή του άκροατηρίου ήταν στραμμένη στο δημιούργημα και όχι στο δημιουργό. Τó έπιχείρημα ότι ή τυπογραφία παίξει άποφασιστικό ρόλο στην κατοχύρωση τής πνευματικής ιδιοκτησίας έξασθενεϊ από τή μαρτυρία του σύγχρονου ποιη-

τάρη Π. Χατζηγιάννου που σημειώνει ο συγγρ. στις σσ. 74-75, καθώς και από τον πίνακα 23 (σ. 384), όπου εμφανίζονται τραγούδια παλιότερων πολύ γνωστών ποιητάρηδων, που τα οικειοποιούνται νεώτεροι.

Τὰ ποιητάρικα τραγούδια τῆς μετατυπογραφικῆς περιόδου φαίνεται ὅτι δὲν ἔχουν παραλλαγές, γιατί καταγράφονται ἀμέσως καὶ δὲ διανύουν κανένα στάδιο προφορικῆς ἐπεξεργασίας ἀνεξάρτητης ἀπὸ γραπτὸ κείμενο. Τὴν ἀποψη αὕτη ἐπεδώνει ὁ συγγρ. μὲ πολὺ εὐστοχο τρόπο συγκρίνοντας ἐκτελέσεις τραγουδιῶν που γίνονται ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο καὶ ἀπέχουν χρονικὰ μεταξύ τους καθὼς καὶ κείμενα φυλλάδων σὲ παραβολὴ μὲ προφορικὰ ἐκτελέσεις τραγουδιῶν.

Στὸ τέταρτο καὶ πέμπτο κεφάλαιο τῆς ἐργασίας ἐξετάζονται τὰ ποιήματα τῶν ποιητάρηδων ἀπὸ γλωσσικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ ἀπόψη. Ὑπάρχει μιὰ γλωσσικὴ διάσταση ἀνάμεσα στὴν προφορικὴ ἐκτέλεση τῶν τραγουδιῶν καὶ στὴ γλώσσα τῶν φυλλάδων, οἱ ὁποῖες ἄλλοτε εἶναι γραμμένες σὲ καθαρὸ κυπριακὸ ἴδιωμα, ἄλλοτε σὲ νοθευμένο μὲ λέξεις τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς καθαρεύουσας καὶ ἄλλοτε μιμοῦνται τὴ γλώσσα τῶν ἐφημερίδων. Ὡστόσο, ὅταν ἀπαγγέλουν τὰ ποιήματά τους, οἱ ποιητάρηδες χρησιμοποιοῦν πάντα τὸ κυπριακὸ ἴδιωμα. Ἡ τεχνικὴ τῶν ποιητάρικων τραγουδιῶν εἶναι τυπικὴ. Κάθε ῥίμα μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ στὸν πρόλογο, στὴν κύρια διήγηση καὶ στὸν ἐπίλογο. Οἱ στρεότυποι στίχοι καὶ τὸ ἔτοιμο ὕλικὸ που χρησιμοποιεῖται φαίνεται νὰ παίζει ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴ σύνθεση τῶν τραγουδιῶν. Στὸ τέλος τοῦ πέμπτου κεφαλαίου ὁ συγγραφέας πραγματεύεται τὴν στιχουργικὴ τῶν ποιητάρικων τραγουδιῶν.

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς διατριβῆς τοῦ ὁ συγγρ. δίνει τὶς βιογραφίες ὅλων τῶν ποιητάρηδων που ἔδρασαν ἀπὸ τὸ 1936 ὡς τὸ 1977 μαζί μὲ βιβλιογραφικὰς πληροφορίες γιὰ τὸ ἔργο τους. Συνεχίζει ἔτσι, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴ βιβλιογραφία Κύπριων ποιητάρηδων που συνέταξε ὁ Ν. Κυριαζῆς καλύπτοντας τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1889 ὡς τὸ 1935. Τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ἐργασίας προδίνει μιὰ ἐπίπονη καὶ προσεχτικὴ συγκέντρωση καὶ ἐπεξεργασία στοιχείων που μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν πολὺτιμη βάση γιὰ τὴν παραπέρα μελέτη καὶ ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τῶν ποιητάρηδων. "Ἐνα πράγμα που λείπει ἀπὸ αὐτὴ τὴν τόσο σημαντικὴ «βιο-βιβλιογράφηση» εἶναι ἡ ἐκθεση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἡ συλλογὴ τοῦ ὕλικου, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ καὶ ἡ πληρότητά της. Βλέποντας κανεὶς ὅτι στοὺς 38 ἀπὸ τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν 66 ποιητάρηδων που παρουσιάζονται ἀποδίδονται μόνον μιὰ ἢ δύο φυλλάδες, ἀναρωτιέται δικαιολογημένα μήπως ἕνα σημαντικό μέρος ἀπὸ τὴ σχετικὰ πρόσφατη ποιητάρικη παραγωγὴ ἔχει χαθεῖ γιὰ πάντα.

Τὸ δεύτερο μέρος συμπληρώνεται μὲ μιὰ μεγάλη σειρὰ πινάκων (στατιστικῶν, θεματικῆς κατάταξης τῶν τραγουδιῶν, χρονολογικῶν κτλ.) που βοηθοῦν στὴ συστηματοποίηση τοῦ ὕλικου καὶ τῶν πληροφοριῶν που δίνει ὁ συγγρ. στὸ πρῶτο μέρος τῆς διατριβῆς του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔχει ὁ ἀναγνώστης μπροστὰ του μιὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα ἐνὸς συγκεκριμένου θέματος καὶ πολλὰ φορὰς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ συνάγει συμπεράσματα εὐκόλα μὲ αὐτὸν τόν, κοπιαστικὸ γιὰ τὸ συγγραφέα, τρόπο κατάταξης καὶ ταξινόμησης τοῦ ὕλικου.

Ἡ διατριβὴ τελειώνει μὲ ἕνα πολὺ χρήσιμο γλωσσάριο τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου, κάτι πολὺ βοηθητικὸ γιὰ τὴν κατανόηση τῶν κειμένων τῶν ποιητάρικων τραγουδιῶν που βρῖσκονται στὸ κείμενο.

Ἀπὸ τὴν πολὺπλευρῆ ἀνάλυση τοῦ θέματος ποὺ γίνεται στὴν ἐργασία φανερώναται ἓνας ἐπίπονος μόχθος γιὰ τὴ συγκέντρωση καὶ ταξινομήση ἐνὸς δύσκολου ὕλικου. Ἡ ἐργασία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς τυχόν ἀντιρρήσεις ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου, ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ προσφορὰ γιὰ τὴ μελέτη τῶν λαϊκῶν ποιητῶν τῆς Κύπρου. Ἡ κύρια συμβολὴ τῆς ἐργασίας εἶναι ὅτι ἐξετάζονται γιὰ πρώτη ἴσως φορὰ ὄχι μόνο τὰ κείμενα τῶν τραγουδιῶν ἀλλὰ καὶ προβλήματα σχετικὰ μὲ τοὺς φορεῖς τους καὶ τὸ κοινωνικὸ τους περιβάλλον.

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΧΑΤΖΗΤΑΚΗ - ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ

Beyond the Community: Social Process in Europe, Edited by *Jeremy Boissevain* and *John Friedl*, The Hague 1975 (Ἐκδοσὴ τοῦ Department of Educational Sciences of the Netherlands γιὰ τὸ European-Mediterranean Study Group τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Amsterdam), σσ. 1-184.

Τὸν Ἰούνη τοῦ 1973 ἡ Εὐρωπαϊκῆ-Μεσογειακὴ Ὀμάδα Μελέτης (European-Mediterranean Study Group) τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Amsterdam ὀργάνωσε ἓνα συμπόσιο μὲ θέμα «Ἡ σημασία τῶν μικρῶν κοινοτήτων στὸ πλαίσιο τῶν (ὑπερ-) ἐθνικῶν διαδικασιῶν στὴν Εὐρώπη». Οἱ ἀνακοινώσεις καὶ οἱ συζητήσεις ποὺ ἔγιναν στὸ συμπόσιο ἐκδόθηκαν δυὸ χρόνια ἀργότερα συνοδευμένες ἀπὸ ἐκτενὴ εἰσαγωγὴ τοῦ J. Boissevain, καθηγητῆ τῆς Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Amsterdam, μὲ τὸν τίτλο *Beyond the Community: Social Process in Europe*.

Οἱ ἀπόψεις τῶν συγγραφέων τῶν διαφόρων ἄρθρων, ποὺ ἡ θεωρητικὴ τους σημαντικὴ συμποσοῦται στὴν ἀνάπτυξη τῆς γενικῆς θέσης ἀπὸ τὸν Boissevain στὴν εἰσαγωγὴ, ἐκπροσωποῦν τὶς ἀντιλήψεις ποὺ δεσπόζουν σήμερα στὸ χῶρο τῆς ἀνθρωπολογικῆς ἐρευνας γιὰ τὶς λεγόμενες δυτικῆς κοινωνίες. Ἡ κριτικὴ τους λοιπὸν ἀποτίμησις ἐπιβάλλεται, γιὰτὶ οἱ ἀπόψεις αὐτὲς σηματοδοτοῦν ἓνα θεωρητικὸ ρεῦμα καὶ προσδιορίζουν ἓνα χῶρο ἐρευνας ποὺ ἐξ ἀντικειμένου ἔχουν τεράστια σημασία.

Ἄς δοῦμε πῶς προχωρεῖ ἡ προβληματικὴ τοῦ B., ποὺ ὑπόκειται καὶ σὲ ὄλο τὸ βιβλίον.

Γιὰ νὰ προσδιορίσει καὶ νὰ ἐξηγήσει πρῶτα ἀπ' ὅλα τὸ πρόσφατο ἐνδιαφέρον τῶν ἀνθρωπολόγων γιὰ τὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο παραθέτει μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐξωτερικὰ αἰτία ποὺ κλιμακώνονται ἀπὸ τὴν αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνθρωπολόγων (!) καὶ τὴ μείωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑποτροφιῶν γιὰ ἐπιτόπια ἐρευνα σὲ μακρινὰς χώρας (!), ὡς τὸ γεγονός τῆς οὐσιαστικῆς ἐξαφάνισις τοῦ κατὰ παράδοσιν ἀντικειμένου τῆς ἀνθρωπολογικῆς ἐρευνας: τῶν 'πρωτογόνων' μὲ τὴν πρόσφατη ἀνεξαρτητοποίηση τῶν πρώην ἀποικιῶν. Ἡ οὐσιαστικὴ θμωὸς αἰτία γιὰ τὴ στροφὴ τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ἐνδιαφέροντος στὸ

δυτικό χώρο έντοπίζεται—και ένμέρει σωστά—στην «αύξανόμενη συνειδητοποίηση ότι ή ανθρωπολογία είναι ή μελέτη όλου του ανθρώπινου είδους και όχι μόνο των πρωτογόνων, των κατοίκων του Ίσημερινού και των μη-δυτικών ανθρώπων. Αυτή ή συνειδητοποίηση είναι αντανάκλαση μιᾶς ἀπό τις πιό σπουδαῖες μακροχρόνιες διαδικασίες: τῆς αύξανόμενης ἀλληλεξάρτησης των ἔθνων-κρατῶν, των διεθνῶν οργανισμῶν και των ήπειρων» (σ. 11).

Μέσα σ' αὐτήν τήν επιχειρηματολογία βρίσκει τή θέση της και ή διαπίστωσις ότι οἱ εὐρωπαϊκῆς κοινωνίες είναι ένταγμένες στό διεθνές ἱμπεριαλιστικό σύστημα. Ἡ ένταξη αὐτή ἐκφράζεται συνήθως με τή σχέση ἀνάπτυξη/ύπανάπτυξη (ή, πιό διακριτικά, «ὑπό ἀνάπτυξιν»)· ἀρκετοὶ ὅμως μελετητές ὑποστηρίζουν ότι τήν ἱμπεριαλιστική σχέση τήν ἐκφράζει πιό σωστά ή φόρμουλα πλούσια κράτη/φτωχά κράτη. Ὁ Β. δέχεται αὐτήν τή δεύτερη ὀρολογία, ἀλλά παρατηρεῖ ότι συχνά οἱ μελετητές στόν ἀνάλυση τῆς συγκεκριμένης φόρμουλας ἐστιάζουν στό β' σκέλος τῆς σχέσης: δηλ. θεωροῦν τή Δύση (=πλούσιες χώρες) δεδομένη, και προχωροῦν στό διερεύνηση των ἐπιπτώσεων πού ἔχει αὐτή ή σχέση—μιᾶ σχέση ἐκμετάλλευσης—πάνω στις 'ὑπό ἀνάπτυξιν' χώρες (δηλ. στις φτωχῆς χώρες). Οἱ μελέτες αὐτοῦ του είδους, λέει ὁ Β., ἀντιμετωπίζουν μόνο τή μισή εἰκόνα. Οὐσιαστικό λοιπόν εἶναι, ὑποστηρίζει, νά ἀνακαλύψουμε περισσότερα στοιχεῖα γιά τόν τρόπο με τόν ὁποῖο ἀναπαράγονται οἱ δομῆς ἐκμετάλλευσης στόν Εὐρώπη.

Και αὐτό ἀκριβῶς προσπάθησαν νά κάνουν οἱ ανθρωπολόγοι πού πήραν μέρος στις ἐργασίες του Συμποσίου: ξεκίνησαν δηλαδή ἀπό τή θέση ότι ὁ ἔρος «Δύση» δέν εἶναι καθόλου μονοσήμαντος. Καί, ἀφοῦ ἀκριβῶς ὁ χώρος πού προσδιορίζεται με τόν ἔρο αὐτό (δηλαδή ὁ δυτικός κόσμος) ἀποτελεῖ τόν προσδιοριστικό παράγοντα στόν παραπάνω σχέση (πλούσιες χώρες/φτωχῆς χώρες), ή ἐστίαση θά πρέπει νά ἀντιστραφεῖ. Σύμφωνα μ' αὐτήν τήν ἀπόψη ή φύση και ὁ χαρακτήρας τῆς ἰδιάζουσας σχέσης τῆς Εὐρώπης με τόν ὑπόλοιπο κόσμο καθορίζεται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τή μορφή των σχέσεων ἐξουσίας πού ὑφίστανται σέ κάθε εὐρωπαϊκό κράτος χωριστά, και μεταξύ τους. Ἔτσι, γιά νά κατανοήσουμε τόν τρόπο με τόν ὁποῖο τὰ εὐρωπαϊκά πολιτικοοικονομικά συμφέροντα, χρησιμοποιώντας ὡς ὄργανα τις ἔθνικῆς γραφειοκρατικῆς κυβερνήσεις, ἐκμεταλλεύονται τις φτωχῆς χώρες, μᾶς χρειάζονται ἀπαραίτητα μελέτες γιά τή λειτουργία των θεσμῶν ἐξουσίας στό διάφορα ἐπίπεδα—οικονομικό, δικαιοπολιτικό, ἰδεολογικό—στις εὐρωπαϊκῆς χώρες.

Παρά τήν ἀμφίβολη ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ἐκτίμησης και τήν ὑπερβολική ἔμφαση στό τί συμβαίνει στό ἐσωτερικό των δυτικῶν κοινωνιῶν — με ἀποτέλεσμα νά παραβλέπεται τελείως ή ὑπαρξη των ἐξαρτημένων χωρῶν (βλ. λ.χ. τις ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες ἀπόψεις πού διατυπώθηκαν σχετικά με τή θεωρία «πλούσιες χώρες/φτωχῆς χώρες» στό διεθνή βιβλιογραφία¹) — ή ἐρευνητική

1. Βλ. π.χ. André Gunther Frank, *Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology* (Pluto pamphlet, London 1971) καθώς και μιᾶ ἄλλη μελέτη του με τίτλο *The Development of Underdevelopment* στό *Monthly Review* 18/4 (1966) 17-31, ὅπου ὑποστηρίζει ότι ή «ὑπανάπτυξη» δέν είναι μιᾶ ἐγγενῆς κατάσταση, ἀλλά τὸ προϊόν τῆς ἐνσωμάτωσης του «Τρίτου Κόσμου» στόν παγκόσμια κεφαλαιοκρατική οἰκονομία. Πρβ. ἀκόμη και τήν ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα κριτική αὐτῆς τῆς θέσης ἀπό τόν

προσπάθεια τῶν συγγραφέων τοῦ βιβλίου βρίσκεται σὲ σωστὴ κατεύθυνση. Γιατὶ ἡ καταρχὴν ἀποδοχὴ τῆς φόρμουλας «πλούσιοι/φτωχοὶ» δὲν χρησιμοποιεῖται—μόνο γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὸ γιατί ἡ ἔρευνα ἐντοπίζεται—καὶ περιορίζεται—στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ἀλλὰ ἀποτελεῖ καὶ τὴ μεθοδολογικὴ βάση στὴν ὁποία στηρίζονται ὅλες οἱ ἀναλύσεις τῶν συγκεκριμένων περιπτώσεων ποὺ γίνονται στὸ βιβλίο.

Ἔτσι τὸ συνεχές ποὺ ὑποδηλώνει ἡ σχέση πλούσιος/φτωχὸς (ἢ ἀλλιῶς ἐκμεταλλευτῆς/ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης, ἢ κέντρο/περιφέρεια, ἢ μητρό-πολη/ δορυφόρος καὶ τὰ ἀνάλογα), ὅπως τουλάχιστον αὐτὸ τὸ συνεχές προσδιορίζεται στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου, ἐντοπίζεται καὶ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Στὶς διάφορες ἐπιμέρους μελέτες φαίνεται σαφῶς ὅτι οἱ βιομηχανικὲς κεφαλαιοκρατικὲς κοινωνίες τῆς Εὐρώπης ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ὁμοιογενεῖς. Θὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ δυὸ-τρία παραδείγματα: Πρῶτα τὴ μελέτη τῆς Meertens ποὺ ἀσχολεῖται ἀκριβῶς μὲ τὴ σχέση ἀνισότητος ποὺ ὑφίσταται ἀνάμεσα στοὺς βιομηχανικοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς βιομηχάνους στὴν Ἰσπανία. Μετὰ τὴν ἀνάλυση ποὺ κάνει ὁ Gorter γιὰ τὴν ἀσύμμετρη σχέση ἀνάμεσα στὴ μικρομεσαία ἀστικὴ γραφειοκρατία στὸ Ὁσλο καὶ τοὺς Φίνους, Νορβηγούς καὶ Σάμους ἀγρότες στὴν ἐπαρχία Finnmark στὴ Β. Νορβηγία. Τέλος, τὴ συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ Verrips σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ διευρυνόμενες κρατικὲς δραστηριότητες ἐλαχιστοποιοῦν ἢ καὶ ἐξαφανίζουν ἀκόμη τὸν παραδοσιακὸ τρόπο ζωῆς τῶν μικροϊδιοκτητῶν καὶ τῶν κτηνοτρόφων στὴν Ὁλλανδία.

«Καὶ ἡ Εὐρώπη ἔχει», συμπεραίνει ὁ Β., «τίς παραμελημένες, καταπιεσμένες 'μειονότητες' τῆς, τοὺς 'πρωτογόνους' τῆς, ποὺ εἶναι ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης» (σ. 12).

Τί προτείνεται λοιπόν;

«Οἱ μελέτες γιὰ τὸν τρόπο ποὺ αὐτὲς οἱ περιορισμένες καὶ περιθωριακὲς ομάδες παγιδεύονται μέσα σὲ εὐρύτερες κοινωνικο-οικονομικὲς διαδικασίες, [εἶναι οἱ μόνες ποὺ] μποροῦν νὰ ἀνοίξουν τὴν προοπτικὴ γιὰ τίς ἐσωτερικὲς ἐξελίξεις στὶς χῶρες ποὺ ἀπομυζοῦν τίς φτωχότερες χῶρες. Ἔτσι θὰ καταλάβουμε καλύτερα τὸν τρόπο λειτουργίας τῶν ομάδων ποὺ ἐκπροσωποῦν τὰ μεγάλα συμφέροντα καὶ τίς διαδικασίες ποὺ ὀδηγοῦν σὲ λήψη ἀποφάσεων οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν αὐτὲς τίς φτωχότερες χῶρες» (σ. 12).

Ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ κατανόηση τῆς δομῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν διαδικασιῶν ποὺ γίνονται σ' αὐτὲς μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ μείωση τῆς ἀξανάνομενης ἀσύμμετρίας ἀνάμεσα στὸ κέντρο καὶ τὴν περιφέρεια σὲ παγκόσμια κλίμακα.

Ἐδῶ ὁ Β. ξαναγυρίζει στὸ ἀρχικὸ ἐρώτημα: Γιατὶ ἡ ἔρευνα στρέφεται

Ernesto Laclau, Feudalism and Capitalism in Latin America *New Left Review* 67 (1971) 17-38. Ἀπὸ τίς πρὸςάφατες σχετικὲς μελέτες ξεχωρίζουμε τὴ σχολαστικὴ ἀνάλυση τοῦ προβλήματος ἀπὸ τὸν Arghiri Emmanuel, *The Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade* (London, NLB 1972) καὶ τὸν Paul Baran, *The Political Economy of Growth* (Penguin pbk 1973).

στὸν εὐρωπαϊκὸ (ἢ γενικότερα: στὸ δυτικὸ) χῶρο. 'Ὡστόσο σ' αὐτὴν τὴν ἀναδίπλωση τοῦ ἀρχικοῦ—καὶ βασικοῦ—ἐρωτήματος ἐντοπίζουμε μιὰ σημαντικὴ διαφοροποίηση στὴ διατύπωση, καὶ κατὰ συνέπεια καὶ στὴν οὐσία. "Ὅχι πιά «γιατὶ ἡ ἔρευνα στράφηκε τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο», ἀλλὰ «γιατὶ ἡ ἔρευνα πρέπει νὰ στραφεῖ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο». Μιὰ τέτοια δεοντολογικὴ ἐρώτηση ἐπιζητεῖ ἐξ ὀρισμοῦ ἀνάλογη ἀπάντηση. Ἀπάντηση ποὺ νὰ ἔχει τὴ θέση συμπεράσματος. Καὶ ὁ Β. εἶναι ἕτοιμος πιά, μετὰ τὴν ἐπαγωγικὴ ἐπιχειρηματολογία ποὺ παρέθεσε, νὰ τὴν προσφέρει. Προχωρεῖ λοιπὸν στὸ τελικὸ του συμπέρασμα κάνοντας διαδοχικὲς διαπιστώσεις (σ. 12) :

1) «Σκοπὸς τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἶναι νὰ γνωρίσουν, νὰ κατανοήσουν τὶς κοινωνικὲς σχέσεις καὶ τὶς κοινωνικὲς διαδικασίες ἔτσι ὥστε νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ παρεθὸν, νὰ κατανοήσουν τὸ παρὸν καὶ νὰ προβλέψουν τὸ μέλλον».

2) «Οἱ εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες βρίσκονται σὲ διαφορετικὸ στάδιο κοινωνικῆς ἀνάπτυξης ἀπὸ τὶς περισσότερες ἄλλες κοινωνίες στὸν κόσμο».

3) «...Φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς φτωχότερες κοινωνίες θὰ ἀκολουθήσουν τὸ δρόμο ποὺ ἔχει ἤδη διανύσει ἡ Εὐρώπη, ἀφοῦ καὶ αὐτὲς κατευθύνονται πρὸς μεγαλύτερη ἐκβιομηχάνιση, συγκεντρωτισμὸ τῶν ἐξουσιῶν, γραφειοκρατία, κοινωνικὴ διαφοροποίηση...».

4) «Ἡ ἀνάλυση τῶν διαδικασιῶν ποὺ ἔχουν τεθεῖ σὲ κίνηση στὴν Εὐρώπη καὶ τῶν προβλημάτων ποὺ ἀντιμετωπίζουν οἱ μικρὲς κοινότητες μπορεῖ νὰ δείξει τὶς μικροπρόθεσμες συνέπειες ποὺ ἔχουν ἀποφάσεις οἱ ὁποῖες παίρνονται σήμερα σὲ κοινωνίες ποὺ βρίσκονται σὲ διαφορετικὸ στάδιο ἀνάπτυξης».

Αὐτὴ εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ προβληματικὴ ποὺ θέτει τὸ βιβλίο.

Τώρα στὴ μεθοδολογία τῆς ἀνάλυσης.

Κοινὴ εἶναι ἡ διαπίστωση ἀνάμεσα στοὺς σύγχρονους ἀνθρωπολόγους ὅτι ἡ χωρὶς τροποποιήσεις ἐφαρμογὴ τῶν στατικῶν μοντέλων μὲ τὰ ὁποῖα ἡ λειτουργικὴ θεωρία (φονξιοναλισμὸς) τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ αἰῶνα μας μελετοῦσε τὶς διάφορες πρωτόγονες—ἢ πιὸ σωστά: ἀποικιοκρατούμενες—κοινωνίες ὡς ἀπομονωμένα σύνολα, μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐπικίνδυνες καὶ συχνὰ στρεβλωμένες καὶ στρεβλωτικὲς σχηματοποιήσεις. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπειδὴ προϋπόθεση τῆς φονξιοναλιστικῆς ἔρευνας εἶναι ὅτι κάθε χωριό, κάθε κοινότητα θεωρεῖται ὡς αὐτοτελής καὶ αὐτάρκης μονάδα περιγραφῆς καὶ ἀνάλυσης· δηλαδὴ ὡς μονάδα μὲ σαφῶς καθορισμένα ὅρια. Τὸ ξεπέραςμα αὐτῆς τῆς στατικῆς ἀντίληψης τοῦ κοινωνικοῦ χώρου ἔγινε—καὶ γίνεται—εὐκόλα ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἀνθρωπολόγους ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς λεγόμενες ἀγροτικὲς κοινωνίες (π.χ. τῆς νότιας Ἀμερικῆς, ἢ τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Ἀσίας καὶ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς) ἢ μὲ τὸ παραδοσιακὸ ἢ 'ὕπὸ ἀνάπτυξιν' τμήμα τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν. Στὴν οὐσία πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπιστημολογικὴ ἀνησυχία ποὺ δὲν ἔχει ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένες βάσεις. "Ἔτσι στὶς περισσότερες περιπτώσεις ξεκινᾷ ἀπὸ μιὰ ἐπιφανειακὴ διαπίστωση καὶ μένει στὴν κατὰ τὸ δυνατό πιστὴ περιγραφή της. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη εἶναι εὐκόλη ἡ διαπίστωση τοῦ τύπου: «Οἱ θρησκευτικὲς, οἱ ἰδεολογικὲς, οἱ πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς σχέσεις σὲ ἓνα χωριό, π.χ. τῆς Ἰταλίας, δὲν ὑφίστανται ἀπομονωμένες σὲ το-

πικὸ ἐπίπεδο· ἀντίθετα μάλιστα ἐπηρεάζονται καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ διαμορφώνονται ἀπὸ σχέσεις καὶ διαδικασίες πὸ ὑπερβαίνουν τὴν κοινότητα καὶ διακλαδίζονται σὲ περιφερειακό, ἐθνικὸ καὶ διεθνὲς ἀκόμη ἐπίπεδο).

Ἐκτὸς τούτου ἀπὸ μιᾶς ἀνάλογη διαπίστωση ξεκινᾷ καὶ τὸ προκείμενο βιβλίον. Ἐκτὸς τὴν εἰσαγωγὴν, καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο ἀκόμη, εἶναι σαφές—ἀν καὶ δὲν δηλώνεται ρητὰ καὶ ἀπερίφραστα—ὅτι κοντὰ στὴν κύρια ἔννοια πὸ χρησιμοποιεῖται ὡς ἐργαλεῖο ἀνάλυσης, δηλαδή τὴν ἔννοια: «κοινότητα», εἰσάγεται καὶ μιὰ ἄλλη ἔννοια: ἡ «διαδικασία» (καὶ πῶς εἰδικά: «οἱ εὐρύτερες κοινωνικὲς διαδικασίες») γιὰ νὰ καλύψει τὰ κενὰ πὸ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴν χρῆσιν τῆς πρώτης. Ἐτσι, ἀκριβῶς ἡ ἐμπειρικὴ διαπιστωμένη ἰδιαιτερότητα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ γώρου δημιουργεῖ τις προϋποθέσεις γιὰ ἓνα ἄλλο εἶδος ἐρευνας: τὴ μελέτη τοῦ φαινομένου ἀκριβῶς τῆς συνθετικότητας.

Ἡ Εὐρώπη, σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν ἀποψή—πὸ τὴν ὑποστηρίζει μὲ ἐμφαση ὁ Β. στὴν εἰσαγωγὴν καὶ ὁ J. Davis στὸ ἄρθρο του (σσ. 49-55)—εἶναι ὁ γώρος ὅπου, ἐξαιτίας τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν, ὁρισμένες διαδικασίες γνωρίζουν μεγαλύτερη—σὲ χρονικὴ διάρκεια καὶ ἔνταση—ἀνάπτυξη. Διαδικασίες ὅπως: ἡ ἐμφάνιση τοῦ κράτους, ἡ διαμόρφωση τοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, ἡ ἐκβιομηχάνιση, ἡ ἀστικοποίηση, ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ δὺσμορφή ἀνάπτυξη τῆς γραφειοκρατίας, ἡ σύγκρουση τῶν τάξεων, ἡ ἐμπορευματοποίηση τῆς παραγωγῆς κτλ. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν σύνθετων αὐτῶν κοινωνικοπολιτιστικῶν φαινομένων ἔχουν κατὰ καιροὺς προταθεῖ διάφορες ἀναλυτικὲς ἔννοιες. Ἐτσι γιὰ νὰ δηλωθοῦν σύνολα σημαντικὰ ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἀποψὴ χρησιμοποιήθηκαν ὅροι ὅπως: *ὁμάδα, χωριό, κοινότητα, πολιτισμός, κοινωνία*. Γιὰ τὴν πραγμάτευση πάλι τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὶς προηγούμενες μονάδες ἐρευνας χρησιμοποιήθηκαν καὶ προβλήθηκαν ἔννοιες ὅπως: *μεσιτεία, ἐνσωμάτωση, ἐνθιλάκωση, διείσδυση, ἐκπολιτισμός, ἀπορρόφηση, καθῶς καὶ πολικὲς ἀντιθέσεις ὅπως: λαϊκὸ/ἀστικὸ, μεγάλη -/μικρὴ παράδοση, συνολικὸς -/μερικὸς πολιτισμὸς* κτλ. Αὐτοὶ οἱ ὅροι καὶ οἱ ἔννοιες χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἀνθρωπολόγους σήμερον ὡς ἐπιστημονικὰ ἐργαλεῖα γιὰ τὴν περιγραφήν καὶ τὴν ἀνάλυσιν τῶν σχέσεων πὸ ὑφίστανται σὲ μικρῆς κλίμακας σχετικὰ ἀπομονωμένες κοινωνίες, οἱ ὁποῖες σὲ κάποια φάσιν τῆς ἱστορίας τους ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν εὐρύτερη κοινωνία πὸ τις ἐμπεριέχει ἢ μὲ ἄλλες κοινωνίες καὶ πολιτισμούς.

Ἐκτὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ πέρα ὁ Β. διαφοροποιεῖ αἰσθητὰ τὴν θέση του. Ἐποστηρίζει ὅτι ἡ ἀπλὴ ἀντιθετικὴ παράταξις καὶ παράθεση πολικῶν ἀντιθετικῶν ἔννοιων ὅπως *μέρος/ὅλο, μικρο-/μακροκλίμακα, κοινότητα/ ἔθνος* κτλ., γιὰ τὴν μελέτην καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν σύνθετων εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν, ὀδηγεῖ σὲ παραμορφώσεις τόσο τῆς φύσεως καὶ τοῦ χαρακτήρα τῶν δυναμικῶν σχέσεων πὸ ὑφίστανται ἀνάμεσα στοὺς δύο πόλους, ὅσο καὶ τῆς σημασίας πὸ ἔχουν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους πὸ βιώνουν αὐτὲς τις σχέσεις καὶ ἔχουν τὴν ἄμεση ἐμπειρία τους.

Ἡ ἐναλλακτικὴ λύση πὸ προτείνεται δηλαδή στὸ βιβλίον εἶναι ἡ μελέτη ἀκριβῶς αὐτῶν τῶν δυναμικῶν σχέσεων. Ἡ λύση ὅμως πὸ μὲν ἀπλῶς στὸ ἐπίπεδο τῆς διαπίστωσης, μιὰ καὶ δὲν ὑπάρχει ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα καμία διευκρίνιση σχετικὰ μὲ τὸ πῶς μπαίνει σὲ ἐφαρμογή. Ἐποτίθεται βέβαια ὅτι τὰ διάφορα ἄρθρα στὸ βιβλίον ἀποτελοῦν ἐφαρμογὴ αὐτῶν τῶν προγραμματικῶν

στόχων. Έτσι είναι ενδιαφέρον να προσπαθήσουμε να καταλάβουμε πώς εννοούν τις δυναμικές σχέσεις οι συγγραφείς του βιβλίου.

Καταρχήν όλοι τους ασχολούνται με τις συνέπειες που έχουν για τις κοινωνικές διαδικασίες όπως: η κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα (έξωτερική και έσωτερική μετανάστευση), ο έξαστισμός, η όγκομένη εκβιομηχάνιση. Άλλά ασχολούνται και με τις επιπτώσεις που έχουν άλλες—λιγότερο εμφανείς—διαδικασίες όπως: η συγκέντρωση των έξουσιών σε κλειστά κέντρα λήψης αποφάσεων, η προοδευτική παρακμή των μικρής κλίμακας αυτόνομων μονάδων, η εξάπλωση των συνεταιριστικών οργανισμών κτλ. Σε αρκετές μελέτες υποδειχνεται και το φαινόμενο της εφαρμογής και βελτίωσης του προγράμματος κοινωνικής πολιτικής, φαινόμενο που παραλληλίζεται με το φαινόμενο της βαθμιαίας παρακμής της αυτόνομης δύναμης της κρατικής γραφειοκρατίας, κτλ.

Συγκεκριμένα. Έξη από τις μελέτες ασχολούνται με τη νότια Ευρώπη. Ο Thomas Crump (*The Context of European Anthropology: the Lesson from Italy*, σσ. 18-28), ξεκινώντας από την εθνογραφική του εμπειρία στην περιοχή της Τοσκάνης, παρουσιάζει μια σύντομη κριτική θεώρηση της παραδοσιακής ανθρωπολογικής προσέγγισης, όπου μονάδα έρευνας υπήρξε η μικρή κοινότητα. Στην Τοσκάνη δούλεψε και ο Robert Wade (*The Base of a 'Centrifugal Democracy': Party Allegiance in Rural Central Italy*, σσ. 29-48): βασιζόμενος σε συγκεκριμένες παρατηρήσεις για συγκεκριμένο κοινωνικοϊστορικό χώρο ο συγγρ. εξετάζει κριτικά όρισμένες γενικεύσεις των πολιτειολόγων που υποστηρίζουν ότι η Ίταλία είναι μια «κεντρόφυγος δημοκρατία» όπου η πολιτική κουλτούρα είναι κατακερματισμένη και χαρακτηρίζεται από την αποκλειστική και στρατευμένη πολιτική ένταξη σε συγκεκριμένα κόμματα. Ένας ανθρωπολόγος πολύ γνωστός για τις νεωτερικές μελέτες του, ο John Davis (*Beyond the Hyphen: Some Notes and Documents on Community-State Relations in Southern Italy*, σσ. 49-55) προσπαθεί να παρουσιάσει μια εικόνα της έσωτερικής λειτουργίας της κρατικής γραφειοκρατίας. Το εθνογραφικό παράδειγμα που χρησιμοποιεί είναι μια έπαρχιακή νοτιο-ιταλική πόλη του 19ου αιώνα στη Βασιλικάτα: οι δημόσιοι υπάλληλοι, όντας σε σχέση ισχύος, διαπραγματεύονταν την τοπική πολιτική με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξυπηρετούνται τα συμφέροντα που είχαν οι κυβερνητικοί πάτρωνές τους. Ο Philip Katz (*Village Responses to National Law: A Case from the South Tyrol*, σσ. 56-64) διερευνά τον τρόπο με τον οποίο η ανταπόκριση της γερμανόφωνης μειοψηφίας, στο νότιο Τυρόλο, στην ιταλική νομοθεσία χρησιμεύει ως μηχανισμός για τη διατήρηση της εθνικής τους ταυτότητας. Η έστιαση της παραδοσιακής ευρωπαϊκής ανθρωπολογίας στις κοινότητες γίνεται αντικείμενο κριτικής και από την Donny Meertens (*South from Madrid: Regional Elites and Resistance*, σσ. 65-74). Με στόχο της τον έντοπισμό των αιτίων της εργατικής αναταραχής στην Άνδαλουσία, η συγγρ. αποδείχνει τη σημασία που έχει κάθε φορά ή διερεύνηση της επιστημονικής επάρκειας της μονάδας έρευνας. Με σαφώς πιο περιορισμένο στόχο έρευνας ο Song Yon (*Provençal Wine Cooperatives*, σσ. 75-90) εξετάζει τις διαδικασίες με τις οποίες οι οινοπαραγωγικοί συνεταιρισμοί της Προβηγγίας, που

παραβλέψουμε—είναι μιὰ σφαιρική αντιμετώπιση τῶν προβλημάτων. Για μιὰ τέτοια αντιμετώπιση πρέπει νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ μιὰν ὑπόθεση ἐργασίας: ὅτι δηλαδή ὁ ἀγροτικός πληθυσμὸς εἶναι *δομικὸ τμήμα* ἐνὸς κοινωνικοοικονομικοῦ συνόλου. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀνάλυση θὰ ἀποσκοπεῖ στὴν προσπάθεια νὰ ἐντοπιστοῦν καὶ νὰ ἀποκατασταθοῦν οἱ πραγματικὲς σχέσεις ἀνάμεσα σὲ πόλη καὶ ὑπαιθρο, κράτος καὶ ἀγροτικὴ περιφέρεια, ἀστικὸ καὶ ἀγροτικὸ πληθυσμὸ σὲ συγκεκριμένους (δηλ. *ιστορικοὺς*) κοινωνικοοικονομικοὺς σχηματισμούς.

Τὸ συμπέρασμα μᾶς εἶναι ὅτι προκειμένου γιὰ κοινωνικά—καὶ ἄρα ἱστορικά—φαινόμενα, ὅπως ἡ διαδικασία τῆς ἀλλαγῆς καὶ οἱ σχέσεις κράτους/ἀγροτικοῦ χώρου, δὲν μποροῦμε ἐξ ὀρίσμου νὰ περιοριστοῦμε σὲ ἓνα στατικὸ ἢ ἀντιφατικὸ μοντέλο ἀνάλυσης. Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τεράστιες μεταβολές, μὲ μετασχηματισμούς πού γίνονται στὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία τοῦ ἀγροτικοῦ ἢ τοῦ ὑπανάπτυκτου γενικὰ τομέα. Μεταβολές πού πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς στοιχεῖα μιᾶς ἐξαιρετικὰ σύνθετης διαδικασίας μὲ τὴν ὁποία τὸ ἀγροτικὸ κοινωνικοοικονομικὸ σύστημα ἀνταποκρίνεται σὲ ἐξωγενεῖς πιέσεις. Ἡ κεντρὸφυγὴ κίνηση καὶ οἱ πιέσεις ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὴν περιφέρεια ἐντοπιζοῦνται τόσο στὸ οἰκονομικὸ ὅσο καὶ στὸ δικαιοπολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο: καθορισμὸς τῆς παραγωγῆς ἀπὸ τὴν οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς (πρῶτες ὕλες, μονοκαλλιέργειες, οἰκονομία αὐτοσυντήρησης), ἐνταγμένη ὅμως στὸ κεφαλαιοκρατικὸ σύστημα· ἀκόμη, ἐξάπλωση τῆς κεντρικῆς γραφειοκρατίας (κρατικὲς ὑπηρεσίες διοίκησης, κοινωνικῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, ἐκπαίδευσης κτλ.), ἐνταγμένη ὅμως στὴν ὑπερτροφικὴ ἀνάπτυξη τοῦ κράτους· ἐπιβολὴ μὲσα ἀπὸ διάφορα κανάλια ἐπικοινωνίας τῆς ἀστικῆς—ἐθνικῆς—ἰδεολογίας, ἐπιβολὴ ὅμως πού σχετίζεται δομικὰ μὲ τὰ ἄλλα ἐπίπεδα.

Ἔτσι ἡ εἰκόνα—γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὴν παρομοίωση πού χρησιμοποίησε ὁ Β. στὴν εἰσαγωγή—παύει νὰ εἶναι «μισή», μόνο ἂν ἰδωθεῖ ἐξ ἀρχῆς συνολικά: ἐπιστημονικὰ ἀντικειμενικὴ αντιμετώπιση τῆς *σχέσης κέντρο* (ἐδῶ: κράτος)/*περιφέρεια* (ἐδῶ: ἀγροτικὸς τομέας). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἔρευνα πρέπει νὰ προχωρήσει κάποτε—πέρα ἀπὸ τὶς περιπτώσιακὲς κατηγορίες καὶ περιγραφές—στὴν τοποθέτηση τοῦ προβλήματος τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀλλαγῆς. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἓνα σύνθετο φαινόμενο μὲ τεράστιες πολιτικὲς διαστάσεις καί, ὅσο κι ἂν φαίνεται ἀπίστευτο, τόσο τὸ πρόβλημα ὅσο καὶ ἡ προβληματικὴ του δὲ βρίσκονται παρὰ μόνο στὴν ἀρχή τους.

ΕΛΕΟΝΩΡΑ ΣΚΟΥΤΕΡΗ - ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ

Peter Bien, Kazantzakis and the Linguistic Revolution in Greek Literature, Princeton, N.J. 1972, Princeton University Press, σσ. XI+291.

Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού ὁ καθηγητὴς P. Bien ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἔργο τοῦ Νίκου Καζαντζάκη. Πρὶν προβεῖ σ' αὐτὴν τὴν κριτικὴ θεώρηση τοῦ δημοτικισμοῦ τοῦ συγγραφέα, εἶχε μεταφράσει τρία ἀπὸ τὰ τελευταῖα του μυ-

θιστορήματα: τὸν Τελευταῖο Πειρασμό, τὸν Φτωχούλη τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν Ἐναφορὰ στὸν Γκρέκο.

Στὸ βιβλίο τοῦ αὐτοῦ σκοπὸ ἔχει, ὅπως δηλώνει στὸν πρόλογο (σσ. 3-10), α) νὰ δώσει ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ἐνασχολήσεως τοῦ Καζαντζάκη μετὰ τὴν γλώσσα καὶ β) νὰ παρουσιάσει τὸ ἀπαραίτητο ἱστορικό ὑπόβαθρο, γιὰ νὰ καταλάβουμε, πῶς προέκυψε τὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα, καὶ τί μορφὲς πῆρε ὁ δημοτικισμὸς στὴν ἐξέλιξή του.

Ἔτσι τὸ βιβλίο τοῦ χωρίζεται σὲ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο περιλαμβάνει μιὰ «tiny and perhaps eccentric history» τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος (σσ. 13-146). Στὴν ἱστορικὴ αὐτὴ ἀνασκόπηση, ποὺ τὰ πέντε ἐπιμέρους κεφάλαιά της ἀναφέρονται στὶς κυριότερες φάσεις (Γλωσσικὸ ζήτημα, Κοραΐς, «Ἀττικιστὲς» καὶ Ψυχάρης, Μεταγενέστερες ἐξελίξεις) ὁ Bien ἐξετάζει τὰ ἱστορικά δεδομένα ποὺ προκάλεσαν τὴ διγλωσσία (στὴν πραγματικότητά τριγλωσσία) ἤδη ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους. Ξεκινώντας ἐπειτα ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ψυχάρη: «Γλῶσσα καὶ πατρίδα εἶναι τὸ ἴδιον», ὑποστηρίζει ὅτι αἰτία τῆς ἐξισώσεως αὐτῆς εἶναι ἡ ἀποδοχὴ καὶ ἀπὸ τις τρεῖς γλωσσικὲς ὁμάδες τοῦ δυτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τοῦ διαφωτισμοῦ, ποὺ ταυτίζουσαν τὴ γλῶσσα μετὰ τὸ ἔθνος, καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διαφορὰ τοὺς δὲν ἦταν διαφορὰ οὐσίας καὶ σκοποῦ, ἀλλὰ ἐκτιμήσεων καὶ μεθόδου.

Αὐτὴ ἡ ἐξιστόρηση ὡς τὸ 1888 θὰ μπορούσε νὰ παραλειφτεῖ, ἀφοῦ τὸ κυρίως θέμα εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ Καζαντζάκη. Ὁ συγγραφέας ὅμως τὴν κάνει, ἐπειδὴ τὸ βιβλίο τοῦ ἀπευθύνεται καὶ σὲ ξένο ἀναγνωστικὸ κοινό.

Ἀπὸ τὸ 1888 καὶ πέρα ἡ παρουσίαση εἶναι ἄνιση, πράγμα ποὺ παραδέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Bien λέγοντας πῶς δὲ γίνεται ἡ παρουσίαση τῶν ἀντιπροσώπων κάθε λογοτεχνικοῦ εἴδους ἀξιολογικά, ἀλλὰ ἀνάλογα μετὰ τις σχέσεις ποὺ εἶχαν καὶ τις ἐπιδράσεις ποὺ ἄσκησαν στὸν Καζαντζάκη.

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 149-264) ὁ Bien ἐξετάζει τὸ δημοτικισμὸ τοῦ Καζαντζάκη, τοῦ ὁποῦ τὴ συγγραφικὴ δραστηριότητα διαιρεῖ σὲ τρεῖς περιόδους:

α) 1909-1919: μέσα σ' αὐτὴν τὴ δημιουργικὴ γιὰ τὸ δημοτικισμὸ δεκαετία, ὅποτε πολλοὶ λογοτέχνες ἀπέκτησαν δημοτικὴ γλωσσικὴ συνείδηση, ὁ Καζαντζάκης ἐξελίσσεται σὲ ἀκραῖο δημοτικιστὴ, ἀσχολεῖται κατὰ κύριο λόγο μετὰ τὸ θέατρο, ὑπερασπίζεται μετὰ μανιφέστα τὴ δημοτικὴ, καὶ συμβάλλει στὸ ἔργο τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου» γράφοντας ἢ συνεργαζόμενος σὲ σχολικὰ βιβλία.

β) 1919-1940: Ὁ Καζαντζάκης βρίσκεται αὐτοεξόριστος στὸ ἐξωτερικό, ὅπου ἀντιμετωπίζει οἰκονομικὲς δυσχέρειες καὶ ἐκδοτικὲς δυσκολίες καὶ ὑπερανταπληρωτικὰ διοχετεύει στὴν «Ὀδύσεια» τὸ γλωσσικὸ του ζῆλο.

γ) 1940-1957: ἡ εὐτυχὴς περίοδος τοῦ Καζαντζάκη, ὅποτε μεταφράζει σὲ συνεργασία μετὰ τὸν καθηγητὴ Κακριδὴ τὴν «Ἰλιάδα» καὶ γράφει τὰ μυθιστορήματα.

Ταυτόχρονη μετὰ τὴ χρονολογικὴ παρουσίαση εἶναι καὶ ἡ κριτικὴ θεώρηση τῆς γλώσσας τοῦ Καζαντζάκη, ποὺ στηρίζεται στὴν ἀρχή, ὅτι ἡ γλῶσσα ἐνὸς λογοτέχνη δὲν πρέπει νὰ ἐξετάζεται μόνη της, ἀλλὰ σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου καὶ τὴ στάση τοῦ δημιουργοῦ ἀπέναντι στὴ ζωὴ.

Μὲ βάση τὴν ἀρχὴ αὐτὴ ἡ «Ὀδύσεια» θεωρεῖται ἀφενὸς «Linguistic

Failure», γιατί ενώ η γλώσσα της είναι συγκεκριμένη, άπλη, παρμένη από το στόμα του λαού, το περιεχόμενό της αρνείται το συγκεκριμένο, είναι φιλοσοφικό και δεν έχει σχέση με τη νεοελληνική ζωή, αφετέρου όμως πρόδρομο της μεταφράσεως της «Ίλιάδας» και της συγγραφής των μυθιστορημάτων που έγιναν κάτω από ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες (μετά το 1940), όταν ο Καζαντζάκης ξαναβρήκε την πίστη του στη φυλή του και άντλησε τα θέματά του από τη νεοελληνική πραγματικότητα.

Τόσο αρμονική και οργανική είναι η σύνδεση της γλώσσας του Καζαντζάκη με τους κάπως υπερβολικούς, αλλά όχι και έξωπραγματικούς ήρωές του, ώστε όποιος αρνηθεί το ύφος του συγγραφέα της τελευταίας περιόδου, θα πρέπει να αρνηθεί και το κοσμοείδωλό του.

Ο Καζαντζάκης, κατά τον Bien, μπόρεσε να εκφραστεί ισόρροπα στη δημοτική—πράγμα που του είχε γίνει έμμονη ιδέα σ' όλη του τη ζωή—με τα μυθιστορήματα, όπου συνδύασε την ποιητική γλώσσα με το ρεαλιστικό περιεχόμενο. Ο ίδιος τηρεί παραπλανητική σιγή σχετικά με τις προσπάθειές του στην «Αναφορά στον Γκρέκο» και από τα βιογραφικά του συμπεραίνουμε ότι έφτασε στο μυθιστόρημα όχι τόσο από έσωτερική παρόρμηση, όσο από έξωτερικές συγκυρίες. Σ' αυτήν την έντύπωση ο Bien αντιτάσσει τα λόγια του D. H. Lawrence: «Never trust the artist. Trust the tale».

Στο τέλος του βιβλίου υπάρχει αλφαβητική βιβλιογραφία (σσ. 265-277) που μπορεί να μην είναι εξαντλητική, περιλαμβάνει όμως κυρίως τις πηγές, και αναλυτικός πίνακας ονομάτων και πραγμάτων (σσ. 279-291).

Η απάντηση του καθηγητή Bien στην ερώτηση που έθεσε για τη σχέση του Καζαντζάκη με τη γλώσσα είναι πειστική. Ο συγγραφέας έχει το τριπλό προσόν να κινείται με άνεση στις νεοελληνικές πηγές τις οποίες φαίνεται πως κατέχει στην εντέλεια, να έχει γενική θεώρηση των ευρωπαϊκών λογοτεχνιών, ώστε να κατορθώνει να βρίσκει αναλογίες, και τέλος, σαν ξένος να στέκεται νηφάλια απέναντι στο γλωσσικό μας ζήτημα, ώστε η άνοιχτη όμολογία του για την αξία της δημοτικής, ιδιαίτερα στη λογοτεχνική δημιουργία, να αποχτά βαρύτητα.

ΓΕΩΡΓΙΑ Γ. ΦΑΡΙΝΟΥ

Όδηγοί Μνημείων Μακεδονίας, αριθμοί σειράς 4(1972), 5(1972), 6(1974), 7(1975), και 8 (1976). Έκδότης Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.

Το Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, μέσα στα πλαίσια της προσπάθειας να κάνει τα Βυζαντινά μνημεία της Μακεδονίας γνωστά στο κοινό, αλλά και σ' εκείνους που ειδικότερα ενδιαφέρονται γι' αυτά, έχει αναλάβει την έκδοση μιας σειράς μικρών αρχαιολογικών οδηγών, με την έποπτεία του καθηγητή Στ. Πελεκανίδη, που πρὸς τὸ παρὸν περιλαμβάνει τὰ μνημεία της Θεσσαλονίκης. Τὰ μνημεία αὐτά, διασκορπισμένα σ' ὅλη τὴν πόλη καὶ ἰ-

δρυμένα μέσα σὲ μιὰ ἱστορική περίοδο χιλίων χρόνων, ἀποτελοῦν μιὰ ἀδιάσπαστη ἐνότητα καὶ στέκονται μάρτυρες τῆς ζωῆς καὶ τῆς τέχνης τῆς Θεσσαλονίκης, ὅταν αὐτὴ ἦταν ἡ δευτέρα πόλη τοῦ Βυζαντίου. Ἔτσι ἡ σειρά, μοναδική γιὰ τὴν Ἑλλάδα, δίνει στὸν φιλέρευνο περιηγητὴ ἢ ἀναγνώστη, μιὰ συνοπτική, ὀλοκληρωμένη καὶ ὑπεύθυνη εἰκόνα τῆς παλαιότερης ἱστορίας τῆς πόλης, μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τῆς τὰ μνημεῖα.

Στὰ πλαίσια τῆς προσπάθειας αὐτῆς ἔχουν ἐκδοθεῖ ὡς τώρα, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὁδηγοὺς ποὺ παρουσιάζουμε ἐδῶ, καὶ οἱ ἐξῆς: Ἄνδρ. Ευγγουπόπουλου, *Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1969 (στὰ ἑλληνικά, γαλλικά καὶ ἀγγλικά), Χαρ. Μακαρόνα, *Ἡ ἀρὶς τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1970 (ἑλληνικά καὶ ἀγγλικά) καὶ Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὁσφάνος*, Θεσσαλονίκη 1970. Τὰ πρῶτα αὐτὰ ἔργα ἀκολούθησαν οἱ ὁδηγοί: Ν. Νικονάνου, *Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1972, Χ. Ν. Μπακιρτζῆ, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1972, Θ. Παζαρά, *Ἡ Ροτόντα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1974, Α. Τσιτουρίδου, *Ἡ Παναγία τῶν Χαλκείων*, Θεσσαλονίκη 1975, Γ. Γούναρη, *Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1976.

1) *Νίκου Νικονάνου, Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1972. 8ο, σσ. 70, πίν. 32+VIII, σελ. 2.

Στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο (σσ. 11-15), ὁ ἀναγνώστης τοποθετεῖται στὴν ἀτμόσφαιρα καὶ στὶς πραγματικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν πόλη τὴν ἐποχὴ ποὺ χρίστηκε ὁ ναός, ποὺ ἦταν τότε τὸ καθολικὸ ἐνὸς μεγάλου μοναστηριακοῦ συγκροτήματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται ἀκόμη ὁ πυλώνας καὶ ἡ κινστήρνα. Ἡ μονὴ ἰδρύθηκε στὰ χρόνια τοῦ Πατριάρχου Νίφωνα Α' (1312-15), σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴν βασιλείου πύλη, καὶ ἦταν ἀφιερωμένη στὴ Θεοτόκο. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 16-30) ἐξετάζεται ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ ναοῦ (σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μὲ πέντε τρούλλους, περίστωο καὶ νάρθηκα), τὰ βασικὰ στάδια τῆς ἐξέλιξής του καὶ τὰ ἰδιαίτερα μορφολογικὰ χαρακτηριστικά. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο ἐξετάζονται τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐσωτερικοῦ—καμάρες, τρούλλος, περίστωο, νάρθηκας, παράθυρα—καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ—κρηπίδα, θύρες, ἐξωτερικὲς κόγχες—, ἡ τοιχοποιία μὲ τὶς διάφορες παραλλαγές τοῦ πλινθοπερίκλειστου συστήματος καὶ τὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα ποὺ εἶναι συγκεντρωμένα κυρίως στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Τὸ τρίτο κεφάλαιο (σσ. 31-51) ἀναφέρεται στὸν ψηφιδωτὸ διάκοσμο καὶ συγκεκριμένα στὸ ἱστορικὸ τῆς ἐκτέλεσής του, στὴν περιγραφή τῶν παραστάσεων καὶ στὴν ἐξέταση τῆς τεχνολογίας τους. Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο (σσ. 51-62) ἐξετάζεται ἡ τοιχογραφικὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ ποὺ συμπλήρωσε τὴν ψηφιδωτὴ καὶ ἔγινε μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Νίφωνα Α' ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο, τὸ 1315. Ἀκολουθεῖ βιβλιογραφικὸς πίνακας καὶ πίνακας εἰκόνων.

2) X. N. Μπακιρτζή, *Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1972. 8ο, σσ. 88, πίν. 32+VIII, σελ. 4.

Στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο (σσ. 9-20) ὁ συγγραφέας ἀσχολεῖται μὲ τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς ὅπου κατὰ τὴν παράδοση ἐκτυλίχθηκαν τὰ γεγονότα τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου καὶ ὅπου ἀργότερα χτίστηκε ὁ ναός, μὲ τὸ μάρτυριο τοῦ Ἁγίου σύμφωνα μὲ τὶς ἀφηγήσεις τῶν πηγῶν, τὸ ἱστορικὸ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ ναοῦ ὡς σήμερα, καθὼς καὶ μὲ τὸ ζήτημα τῆς θέσης καὶ τῆς μορφῆς τοῦ τάφου καὶ τῆς λατρείας τοῦ Ἁγίου. Στὸ κεφάλαιο ποῦ ἐξετάζει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου (σσ. 21-32), ὁ συγγραφέας μελετᾷ τὴν ἀρχικὴ ἐξωτερικὴ του μορφή καὶ τὴν ἐσωτερικὴ του διάρθρωση, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ νάρθηκα καὶ φθάνοντας στὰ προσκτίσματα. Ἰδιαίτερο κεφάλαιο (σσ. 33-43) ἀφιερώνεται στὴ μαρμαρίνη διακόσμηση τοῦ ναοῦ: ὀρθομαρμαρίωση καὶ μαρμαροθετήματα (τὰ περισσότερα ἔχουν σήμερα χαθεῖ), κιονόκρανα, ψευδεπίκρανα καὶ κοσμηῆτες. Ἐξετάζεται ἐπίσης τὸ μαρμαρίνο τέμπλο, ποῦ εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς παρόμοιο μὲ τὸ ἀρχικὸ, καὶ ὁ τάφος τοῦ προύχοντα Λουκᾶ Σπαντούνη, στὴν ΒΔ γωνιὰ τοῦ μεσαίου κλίτους, ἔργο Ἰταλικὸ τῆς Ἀναγέννησης. Τὸ τέταρτο κεφάλαιο τοῦ ὁδηγοῦ (σσ. 44-59) ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐξέταση, περιγραφή καὶ χρονολόγηση τῶν ἑνδεκα ψηφιδωτῶν παραστάσεων ποῦ διασώθηκαν καὶ χρονικὰ τοποθετοῦνται ἀπὸ τὸν 5ο ὡς τὸν 9ο αἰῶνα. Ἄλλο τμῆμα τοῦ κεφαλαίου ἀσχολεῖται μὲ τὰ καταστραμμένα ψηφιδωτὰ ὅπως τὰ γνωρίζουμε ἀπὸ παλαιότερες φωτογραφίες ἢ ἀπὸ ὅσα ὑπολείμματα σώζονται ὡς σήμερα. Στὸ πέμπτο κεφάλαιο (σσ. 60-64) μελετᾶται ἡ τοιχογραφικὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ, ποῦ σήμερα ἔχει σὲ μεγάλο βαθμὸ χαθεῖ. Διεξοδικὰ ἐξετάζονται οἱ τοιχογραφίες ποῦ διατηροῦνται καλύτερα. Ἰδιαίτερο κεφάλαιο (σσ. 65-72) ἀφιερώνεται στὴν περιγραφή τοῦ αἰκίσκου καὶ τῆς κρύπτης ποῦ χρησιμοποιεῖται σήμερα ὡς μουσεῖο τοῦ ναοῦ. Τὸ ἕβδομο κεφάλαιο (σσ. 73-79) ἀναφέρεται στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, στὴν ΝΑ γωνιὰ τοῦ νότιου πετεργίου τῆς βασιλικῆς· ἐξετάζεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του μορφή καὶ ἡ τοιχογραφικὴ του διακόσμηση. Ἀκολουθεῖ κατάλογος σχεδίων, ἐγγράμων εἰκόνων καὶ πινάκων, καὶ κατάλογος βιβλιογραφίας. Συμπληρωματικὰ ἀναφέρουμε καὶ τὰ ἐξῆς, νεώτερα κατὰ τὸ πλεῖστον δημοσιεύματα, ποῦ δὲν περιλαμβάνονται στὸν βιβλιογραφικὸ πῖνακα.

Α. Ευγγύπουλου, Τὸ «προκάλυμμα» τῆς σαρκοφάγου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, *ΔΧΑΕ* 5(1966/69) 187-199. W. E. Kleinbauer, Some Observations on the Dating of S. Demetrios in Thessaloniki, *Byzantion* 40(1970) 36-44. Μ. Σωτηρίου, Ὁ «αἰκίσκος» τῆς παραδόσεως καὶ ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, *Ἑλληνικά* 24(1971) 372-74. Χ. Μπούρα, Τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη στὴν βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *Ἐπιστ. Ἐπετ. τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς*, Στ' Ι (τμ. Ἀρχιτεκτόνων), Θεσσαλονίκη 1973-74, σσ. 1 - 64. Μ. Vickers, Sirmium of Thessaloniki, A Critical Examination of the St. Demetrius Legent, *BZ* 67(1974) 337-350. Γ. Ι. Θεοχαρίδη, Σίρμιον ἢ Θεσσαλονίκη; (Ἐπανεξέτασις μιᾶς κριτικῆς ἐξετάσεως τῆς περὶ Ἁγίου Δημητρίου παραδόσεως), *Μακεδονικά* 16(1976) 269-306 (βιβλιοκρισία στὸ παραπάνω ἄρθρο τοῦ Vickers). Th. Gouma - Peterson, The Parecclesion of St. Euthymios in Thessaloniki. Art and

Monastic Policy under Andronicos II, *Art Bulletin* 58(1976) 168-183. Chr. Walter, *Studies in Byzantine Iconography. St. Demetrius: The Myroblytos of Thessalonica*, London 1977, σσ. 157-178.

3) *Θεοχάροη Παζαοῦ*, 'Η Ροτόντα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη, *Θεσσαλονίκη* 1974. 8ο, σσ. 56, πίν. 39+VIII, σχδ. 8.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ ὁδηγοῦ (σσ. 6-12) εἶναι ἀφιερωμένο στὴ γενική περιγραφή τοῦ Γαλεριανοῦ συγκροτήματος, τὸ ὁποῖο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Ροτόντα περιλάμβανε τὸ ἀνάκτορο, ἓνα ὀκταγωνικὸ κτίριο, τὸν ἱππόδρομο καὶ τὴν πομπικὴ ὁδὸ. Ἡ ἱστορία καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ κτίσματος ἐξετάζονται συνοπτικά στὸ δεύτερο καὶ τρίτο κεφάλαιο (σσ. 13-14 καὶ 15). Στὸ τέταρτο, ποῦ ἀναφέρεται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ (σσ. 16-26), γίνεται διάκριση τῶν τριῶν κυριότερων φάσεων τοῦ μνημείου, στὴ ρωμαϊκὴ, τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ, καὶ νεώτερη ἐποχὴ. Ἐξετάζεται ἡ μορφολογία καὶ ἡ λειτουργία τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος, τὰ βασικὰ του χαρακτηριστικὰ, οἱ διαστάσεις του καὶ οἱ μετασκευές ποῦ ἔγιναν στὶς διάφορες φάσεις γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τὴ λειτουργία του. Τὸ πέμπτο κεφάλαιο, περιλαμβάνει τὸν διάκοσμο τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ (σσ. 27-42). Περιγράφεται ἀρχικὰ ὁ ρωμαϊκὸς μαρμαρίνος διάκοσμος (δὲ σῶζεται σήμερα), ποῦ διατηρήθηκε καὶ συμπληρώθηκε στὴ χριστιανικὴ περίοδο. Ἐξετάζονται κατόπιν τὰ ψηφιδωτὰ καὶ οἱ τοιχογραφίες ποῦ ἀνήκουν στὴ χριστιανικὴ περίοδο. Τὰ (παλαιοχριστιανικὰ) ψηφιδωτὰ διαιροῦνται σὲ δύο μεγάλες ομάδες, ἀνάλογα μὲ τὰ θέματα ποῦ εἰκονίζουν: ψηφιδωτὰ μὲ διακοσμητικὰ θέματα, στὰ ἐσωράχια τῶν καμαρῶν καὶ στὶς φωτιστικὲς θυρίδες τοῦ τρούλλου, καὶ ψηφιδωτὰ μὲ εἰκονιστικὲς παραστάσεις, σὲ τρεῖς ἐπάλληλες ζῶνες στὸν τρούλλο. Στὴν κάτω ζῶνῃ εἰκονίζεται ἡ ζωφόρος τῶν μαρτύρων ποῦ σῶζεται στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἡ μεσαία, σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ καταστραμμένη, εἰκόνιζε τὴν Παναγία μὲ τὸ χορὸ τῶν Ἀποστόλων(;) καὶ ἄλλα πρόσωπα(;), ἐνῶ στὸν ὀμφαλὸ τοῦ τρούλλου εἰκονίζονταν ὁ Χριστὸς μὲσα σὲ δόξα ποῦ ἀνακρατοῦν τέσσερις ἄγγελοι. Περιγράφεται ἐπίσης ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως (9ος μ.Χ. αἰώνας), ποῦ καλύπτει τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Τέλος τὸ ἕκτο κεφάλαιο (σσ. 43-47) περιλαμβάνει τὸν μαρμαρίνο ἄμβωνα τῆς Ροτόντας ὁ ὁποῖος τῶρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βάση του, βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Παρατίθεται ἐπίσης βιβλιογραφικὸς πίνακας καὶ κατάλογος σχεδιαγραμμάτων καὶ πινάκων. Στὴ συνολικὴ βιβλιογραφία μποροῦν νὰ προστεθοῦν τὰ ἐξῆς νεώτερα δημοσιεύματα:

W. E. Kleinbauer, The Dating of the Mosaics of Hagios Georgios in Salonica. A Reappraisal, *Journal of the Society of Architectural Historians* 29(1969) 215 κ.έ.
H. P. L'Orange, I mosaici della cupola di Hagios Georgios a Salonico, *Corsi di cultura e d'arte ravennate e bizantina*, Ravenna 8-21 Marzo 1970, σσ. 257-268. G. Velenis, Some Observations on the Original Form of the Rotunda in Thessaloniki, *BS* 15, 2(1974) 298-307. (Βλ. ἐπίσης βιβλιοκρισίαν τοῦ ὁδηγοῦ ὑπὸ Φ. Μ. Πέτσα, *Μακεδονικά* 15, 1975, 395-396).

4) *Άννας Τσιτουρίδου, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων*, Θεσσαλονίκη 1975. 8ο, σσ. 56, πίν. 32+VIII.

Ἡ συγγραφέας στὶς τέσσερις πρώτες σελίδες (7-10) τοῦ βιβλίου της ἐξετάζει τὴν ἱστορία, τὴ χρονολόγηση καὶ τὴν ὀνομασία τοῦ μνημείου. Τὸ δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 11-22) διαιρεῖται σὲ τρία μέρη· στὸ πρῶτο πραγματεύεται τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τοῦ ναοῦ καὶ τὴ μορφολογία τῶν μερῶν του, στὸ δεύτερο μέρος ἐξετάζει τὸ γλυπτικὸ διάκοσμο καὶ στὸ τρίτο τίς ἐφυαλωμένες πλάκες μὲ κουφικὰ κοσμήματα, σὲ ζωοφόρο ποὺ διατηρεῖται σήμερα στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Τὸ τρίτο κεφάλαιο (σσ. 23-31) εἶναι ἀφιερωμένο στὴ ζωγραφικὴ τοῦ ναοῦ· ἐξετάζεται τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα καὶ οἱ ἰδιομορφίες ποὺ παρουσιάζονται στὴν Παναγία τῶν Χαλκέων, σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς. Συζητεῖται ἐπίσης ἡ θέση παραστάσεων ποὺ δὲ σώζονται σήμερα, τὰ ζωγραφικὰ κοσμήματα καὶ ἡ τεχνοτροπία, καὶ περιγράφονται κατὰ σειρά οἱ τοιχογραφίες τοῦ μνημείου. Τὸ κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ βιβλιογραφικὸ πίνακα καὶ κατάλογο εἰκόνων.

5) *Γεωργίου Γούναρη, Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1976. 8ο, σσ. 52, πίν. 32, χρτ. 2.

Στὴ σύντομη εἰσαγωγή (σσ. 9-10) ἀσχολεῖται ὁ συγγραφέας μὲ τὴ θέση, τὴν ἵδρυση καὶ τὴν ὀνομασία τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο (σσ. 11-25) εἶναι ἀφιερωμένο στὶς ἱστορικές ἐξελίξεις σχετικὰ μὲ τὰ τείχη—τειχίσεις, καταστροφές, πολιορκίες, ἀλώσεις—καὶ στὶς ἐπιγραφικὲς καὶ φιλολογικὲς μαρτυρίες σχετικὰ μ' αὐτές. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 26-30) δίνεται ἡ τοπογραφία τῶν τειχῶν, ἡ διαμόρφωσή τους, καθὼς καὶ οἱ μεταβολές ἢ ἐπεκτάσεις τῆς περιμέτρου σὲ διάφορες περιόδους. Τὸ τρίτο κεφάλαιο (σσ. 31-42) διαιρεῖται σὲ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο ἐξετάζει τὴ θέση τῶν πυλῶν καὶ τὴ διαμόρφωσή τους καὶ τὸ δεύτερο τοὺς πύργους, τὴ μορφή τους, καὶ περιγράφει τοὺς σπουδαιότερους ἀπ' αὐτοὺς. Στὸ τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 43-45) ὁ συγγραφέας ἀσχολεῖται μὲ τὴν τοιχοδομία καὶ τὴ χρονολόγηση τῶν κυριότερων φάσεων τῶν τειχῶν. Ἐνα τελευταῖο κεφάλαιο μὲ μορφή ἐπιμέτρου (σσ. 46) ἐξετάζει τὴν κατεδάφιση τμημάτων τοῦ τείχους στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Ἀκολουθεῖ πίνακας βιβλιογραφίας ποὺ διαιρεῖται σὲ δύο τμήματα, σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τοπογραφία τῶν τειχῶν, καὶ πίνακας εἰκόνων. Συνοπικὰ στὴν παράθεση τῆς βιβλιογραφίας μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ νεώτερες μελέτες:

M. Vickers, *The Late Roman Walls of Thessalonica*, *Roman Frontier Studies*, 1969, *8th Intern. Congress of Limesforschung*, ed. by E. Birley, B. Dobson, M. Jarrett, σσ. 249-255. Α. Βαβρίτσα, *Ἀρχαϊότητες καὶ μνημεῖα κεντρ. Μακεδονίας*, Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, *Θεσσαλονίκη*, *AA* 25 (1970) Β' 2, σσ. 364-365. M. Vickers, *Hellenistic Thessaloniki*, *JHS* 92 (1972) 156-170. M. Kiel, *A Note on the Exact Date of Construction of the White Tower of Thessaloniki*, *BS* 14 (1973) 352-357. J. M. Spiesser,

Note sur la chronologie des remparts de Thessalonique, *BCH* 98(1974) 507-519.
X. Μπακιρτζή, 'Η θαλάσσια οχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, βιβλιοκρισία ὑπὸ Γ. Ι. Θεοχρί-
δου, *Μακεδονικά* 15 (1975) 371-375.

Καὶ οἱ πέντε ὁδηγοὶ χωρὶς ἐξάιρεση, ἀνταποκρίνονται πλήρως στοὺς σκο-
ποὺς τῆς ἐκδοσης· γραμμένοι σὲ στρωτὴ δημοτικὴ, μὲ σαφήνεια καὶ γλαφυρό-
τητα εἶναι, χωρὶς νὰ χάνουν ἀπὸ τὴν ἀπλότητά τους, ἀκριβεῖς καὶ ἐπιστημο-
νικὰ ἐνημερωμένοι.

ΑΡΙΣΤ. ΜΕΝΤΖΟΣ